

ELŐSZÓ

Kedves Olvasó! Íme a *TNTeF: Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat* 4. évfolyam 1. száma. A TNT, a Szegedi Tudományegyetem Társadalmi Nemek Tudománya Kutatócsoportja által évente megrendezett gender konferencián, a *NYIM 9-en* 2013. szeptember 27-28-án elhangzott előadásokból ad közre válogatást. A konferencia címe *A „magyar” társadalmi nemi és szexuális viszonyok sajátossága: Összehasonlító megközelítések* volt. Az archiválás szempontjára tekintettel, illetve az olvasottság változását nyomon követő olvasóink számára közöljük: az előszó írásának pillanatában a számláló 12222-at mutat, ami dinamikusan növekvő érdeklődésről árulkodik.

A konferencián elhangzott huszonnégy előadásból tíz tanulmányt adunk közre, melyeket a Szerkesztők válogattak. A konferencia felhívásának megfelelően, a tematikailag sokféle tanulmányt a módszertani megközelítés hasonlósága kapcsolja össze. Arra reflektálnak, miként választjuk meg vonatkoztatási pontjainkat, melynek eredményeként aztán felrajzoljuk a „magyar”-nak gondolt reprezentációk, értelmezési keretek, intézmények sajátosságait.

A szám egyaránt fontos a bemutatott tudományterületek sokfélesége és nemzetközisége okán. Az itt közreadott tanulmányok sokféle kérdés kapcsán mutatnak rá az összehasonlítás mozzanatára. A kérdésfelvetések spektruma az evolúciós pszichológiai társadalomtudományi kritikájától, és a rendszerváltozást nyomán újraéledő feminista mozgalmak szerveződésétől a nyelvhasználat gender, illetve queer szempontú vizsgálódásain, valamint az európai és globális tendenciák közegébe helyezett magyarországi nemi sztereotípiák vizsgálatán át, a Bánk Bán rendezések összehasonlító elemzéséig, illetve a XX. század elején jelentkező „női írók” többféle szempontú vizsgálatáig terjed.

Külön szeretnénk az Olvasó figyelmébe ajánlani Barát Erzsébet „A kritikai kutatások ‘mássága’ avagy a nyelvi jelentés beágyazódottsága” című tanulmányát. A cikk alapjául szolgáló előadás nyerte el a konferencia két évvel korábban újtárra indított Közönségdíját, az 1941-ben megszületett amerikai képregény, a *Wonder Woman* figuráját mintázó hűtőmágnest. Nagyon örülünk, hogy a díj még egy évre nálunk maradt ☺. A díj megszületésének történetét a 2012. 2. évfolyam 2. számának [Előszavában](#) adtuk közre.

Barát Erzsébet, főszerkesztő

Kovács Ilona

Szegedi Tudományegyetem

A Bánk bán (1819) női szemszögből

A színdarab eltérő értelmezései különböző rendezői felfogásokban

A *Bánk bán* részletes elemzése előtt azt a célt tűztem ki magam elé, hogy a darab modern szemléletű kritikai olvasatán és egyes modern rendezéseinek elemzésén keresztül megpróbáljam a szerző nő-gyűlöletét és férfi-központú világképét rekonstruálni. Egyúttal azt megkíséreltem igazolni, hogy ez az ideológia összefügg azzal a sematikus magyarság-eszmével, amely már a saját korában sem volt általánosan érvényes. Bár igaz, hogy ez a nacionalizmus a romantika korában érthető történelmi körülmények között alakult ki, a nemzet-államokért folytatott harc keretében, mára azonban elavult, és a darabban érvényesülő formáit annál is inkább jogos bírálni, mert a mű nemzeti mintaképnek számít, kötelező olvasmány a középiskolában, és néhány modern rendezését kivéve nagy hatást gyakorolhat nézőkre és olvasókra egyaránt.

Ha közelebbről megvizsgáljuk Katona darabjának szemléletét, akkor gondolkodásában a férfi-központú világkép sok elemét megtaláljuk. A színmű már a saját korában sem felelt meg a haladó világnézet követelményeinek, mert a történelmi torzítások, a nők egyoldalúan negatív ábrázolása és a magyar „nemesi” nemzet realitásának kritikátlan elfogadása semmilyen történelmi kontextusban nem fogadható el. A darab sikerének és későbbi kanonizálásának viszont feltehetően a XIX. századi magyar történelem és a magyar színháztudomány megkésett fejlődése nyújthat magyarázatot. Egy, a magyar nyelvű színműirodalom előmozdítására kiírt drámapályázat ismeretében írta meg Katona a darabot, de már korábban dolgozott rajta (1815, 1819). A pesti Német Színházban megtartott bemutató (1820) szinte csata volt a magyarság és a magyar nyelvű mű ügye mellett: a nézőtéren „hazafias tüntetések zajlottak a vendégszínház alkalmával és titkosrendőri jelentések készültek Bécsnek” (Kerényi in Katona 1992, 10). Ez a történelmi helyzet már önmagában indokolná, hogy a kritika

elnézőbben írt a bemutatóról és a műről. A szerző egy évvel később készült tanulmánya pedig, amely a magyar nyelvű színműirodalom és színjátszás problémáiról szól,¹ ékesen bizonyítja, hogy a korabeli viszonyok között nagyon megbecsültek minden magyarul született drámát. Ez a helyzet a későbbiekben természetesen változott, amit a színikritikusok (pl. Schöpflin Aladár bírálata a *Nyugatban*, 1934) élesebb hangja egyértelműen bizonyít. A kanonizálás oka pedig a nacionalizmus elterjedése és kései túlélése lehet, amely a színmű hibáiról tudomást sem véve az abban kifejezett magyarság-képet mintává emelte. A Bánk bán bekerülése az iskolai tananyagba és -szinte kötelező jelleggel – a mindenkori Nemzeti Színház műsorába megerősítette ezt a reflektálatlan értékelést. A kritikában két irányzat fejlődött tovább egymás mellett, a darab erényeinek egyoldalú hangoztatása, illetve a kemény kritika, amint erről a későbbiekben szó lesz.²

A részletes elemzés meggyőzően igazolja a darab feltételezett hibái között a témánkba vágó főbb kifogásokat: nőgyűlölet, idegen-ellenesség, hamis és sematikus, férfi-orientációjú magyarság-kép, vagyis csupa olyan nézet, amelyeket a másság elutasításával lehet összefüggésbe hozni. Igaz, hogy ez a megvetés a másság mindenféle megnyilvánulása iránt nem korlátozódik Katonánál kizárólag a nőkre, de igyekszem bebizonyítani, hogy a „bezárkózás a nemzeti hagyományba”³ alapvetően a nyitottság hiányára mutat minden más területen is. Az idegenek iránti gyűlölet, a nők iránt tanúsított megvetés, vagy akár a harcias, kardforgató nyelvezet forrása ugyanaz a bezárkózó, másokról vagy tudomást sem vevő, vagy elutasító magatartás. A szövegből nem nehéz kibontani ezeket a nézeteket, mert a szereplők gyakran hangsúlyosan és agresszívan adnak hangot az idegenek és a nők iránti megvetésüknek vagy gyűlöletüknek, tehát az „idegenség” fogalmába a szerző nemcsak a származást és az abból szerinte feltétlenül következő, feltételezett ellenséges mentalitást veszi célba, hanem a női létet és az ahhoz társított ostobaságot és védtelenséget is támadja. Ezeket a nehezen elfogadható és kezelhető álláspontokat tengernyi szakirodalom elemzi többféle oldalról,⁴ de érdekes megvizsgálni, hogyan érvényesítik a rendezések a különböző értelmezéseket, a hitelesnek szánt, nemzeti érzelmű, vagyis a színmű hibáit felnagyító előadásoktól egészen a teljesen szöveg-hű, mégis távolságot tartó, illetve a radikálisan újító előadásokig.

¹ *Mi az oka, hogy Magyarországon a játékszíni költőmesterség lábra nem tud kapni?* (Tudományos Gyűjtemény, 1820).

² Ld. 4. lábjegyzetet!

³ Komoróczy Géza *judaisztikai tanulmánykötetének címe* (Budapest: Osiris, 1995).

⁴ A végletes, egymással gyakran szögesen ellentétes (liberális és nacionalista szempontú) elemzői véleményekről jó összefoglalót nyújt Orosz László: *A Bánk bán értelmezéseinek története* (Budapest: Krónika Nova Kiadó, 1999) és Rigó Béla: *Bánk bán – Talentum Műelemzések* (Budapest: Akkord Kiadó, 2005).

A budapesti Nemzeti Színház hagyományos előadásában általában az tükröződik, hogy Katona drámája megszentelt nemzeti színműnek számít, amelyet kötelező „illendően, méltóan” előadni, és ennek értelmében az ország első színházában sokáig nem merték semmilyen újszerű olvasatát színpadra állítani. Az ország összes más társulata is gyakran műsorára tűzi a darabot, mintegy „kötelező gyakorlatként,” kétes eredménnyel.⁵ A budapesti Nemzetiben számos patetikus, „vérgőzös” előadása volt: Bánkként pl.-többek között - Kállai Ferenc, Básti Lajos, Bessenyei Ferenc, Sinkovits Imre és még sokan mások rengették a falakat,⁶ többé-kevésbé nacionalista szellemben állítva színpadra a főhőst, és tiszteletben tartva a darab világnézetét. Az újító szellemet két véglet szemléltetheti: egyfelől a szöveget egészében megtartó, a mondanivalót mégis saját ellentétébe fordító Zsótér Sándor rendezésében bemutatott Krétakör-produkció,⁷ másfelől a merész átdolgozást vállaló Alföldi Róbert-rendezte *Bánk bán junior*.⁸ Két szélsőséget mutat be a lehetőségek közül a két rendező, de talán éppen ezért érdekes összevetni az ő felfogásukat. Ezt a választást az is motiválja, hogy mindkettőt az utóbbi évtizedben mutatták be (2007, ill. 2009), és hogy ezeket az előadásokat – több másik mellett - magam is láttam, és saját emlékeim alapján tudom felidézni. Zsótér a túl komolyan vett hibák pontos reprodukálásával, valamint a szellemes díszletek és jelmezek (három szürkemarha-szobor) segítségével, Alföldi viszont alapos húzásokkal és akváriumok használatával, az ún. „vízhűtéses Bánk bánnal”⁹ bombázza szét a darab eredeti szövegét. A hamar kirobbant és indulatos vitákban több kritikus, köztük Molnár Gál Péter¹⁰ és Koltai Tamás,¹¹ támogatta a kérdéses rendezések álláspontját, arra helyezve a hangsúlyt, hogy a darab eredeti formájában nem élvezhető, és a mai közönséget, illetve különösen a fiatalokat csak érdekes új értelmezéssel lehet meghódítani. Csakugyan, gyökeresen felbolygatja a színdarab eredeti mondanivalóját Alföldi radikálisan új víziója, amely vízzel teli medencékkel operált, és felfogása nagy vitákat váltott ugyan ki, de vitathatatlanul megmozgatta a nézők képzeletét,

---

⁵ Ruszt József kecskeméti rendezése (*Bánk bán'96*) bizonyára kivétel lehetett a szabály alól, de azt az előadást, sajnos, nem láttam, és kockázatos lenne pusztán a kritikák alapján véleményt alkotni.

⁶ Példa néhány jelentős, de hagyományos szellemű előadásra: Both Béla, 1970; Marton Endre, 1975; Vámos László, 1987; Vidnyánszky Attila, 2002 évi rendezése.

⁷ Budapest, Vakok Állami Intézete, Nádor-terem, bemutató: 2007.

⁸ Szentendrei Teátrum- Nemzeti Színház, 2009.

⁹ Koltai Tamás kifejezése (*Élet és Irodalom*, 2009. július); kritikájában hangsúlyozza az új felfogás fontosságát: „A *Bánk bán* kiüresedett hazafias jelkép, megunt iskolai tananyag, holt színház, ha nem találkozik mai gondolkodással.”

¹⁰ *Mozgó Világ*, 2007, június. A korabeli kritikákat ebből a tanulmányból idézem.

¹¹ Ld. id. cikk, 2009.

akik közül elsősorban a fiatalokat vette célba. Zsótér viszont a meglepő díszlettel és a teljességre törekvő gondos szövegmondással tudta eltávolítani a színművet, mintegy brechti megközelítéssel, a régi sémáktól.

A darab rendezői az első perctől komoly problémákkal kerültek szembe, amelyek a szöveg ön-ellentmondásaiban és hibáiban gyökereznek. A *Bánk bán* korabeli és későbbi nagy bukásai, pl. Reinhardt pesti és berlini kudarca (1911), számos kérdést vetettek fel már a kezdet kezdetén. Max Reinhardt sikertelen rendezése kapcsán az alapkérdéseket több korabeli kritikus szóba hozta, majd később Schöpflin Aladár fogalmazta meg a *Nyugaton*, kijelentve, hogy nálunk a Nemzeti Színház „egy emberöltőn keresztül becsületből adta, lelkiismeretes unottsággal, mintegy letudva a kötelező feladatot, de valójában senkit sem érdekelt. [...] Magunkat se vonz, és azt kívánjuk, hogy a vonzza a külföldet?” (Schöpflin 1060-1062). Molnár Gál Péter még nyersebben és nyíltabban fogalmazott: „Közutalat övezi a Bánkot. Titkon. Nyíltan nem merik szidni.” *Bánk tükön szúrja magát* címmel dicsérte meg nagyon a Zsótér-rendezést, arra utalva, hogy a végén Bánk (Nagy Zsolt) csakugyan felnyársalja magát az egyik bika szarván. A jeles kritikus szerint mindig baj volt a darabbal, és idéz korábbi bírálatokat, hiszen már az első előadásról azt írta a *Honművész* (1835. március 15.), hogy kihagyandóak az „untató és nem mívelt színpadra való hosszú elmélkedések, elbeszélések, asszonybecsmérlések” (Molnár Gál). A modern kritikusok egy része mélysegesen egyetért a korabeli kifogásokkal, amelyeket Molnár Gál Péter így foglal össze: „Máig terjed a pletyka: a Bánk unalmas. Diákkínzó kötelező anyag. Eljátszhatatlan. Megnézhetetlen. Elolvasni nem szokás.” Ezt a sommás ítéletet azzal azonban mégis ki kell egészíteni, hogy az invenciózus rendezők ennek ellenére találnak fogást a darabon. A két kiemelt előadás két különböző, de sikeres újításra vállalkozott. Talán Zsótér produkciója volt a legérdekesebb és a legteljesebb, hiszen sehol sem húzott a szövegből (ahogy pedig a legtöbb hagyományörző szellemű előadásban szokás), még Mikhál bán és a Király párbeszédét is benne hagyta a színmű végén, de idézőjelbe tudott tenni minden replikát a szürke marhákkal,¹² egy csembalóval és a terem orgonájával. A régies, a kecskeméti tájszólást sokszor kifacsartan magyaros szöveget aprólékos gondnal, igazi átéléssel mondták a színészek, ami furcsa, de ellenállhatatlan hatást, önkéntelen kritikát váltott ki a nézőkből. Szükség van erre a kritikai távolságtartásra, mert a nehézkes szöveg rosszul mondható, sokszor értelemzavaró. Emiatt már többször átírták: Illyéstől Mészöly Dezsőig próbáltak rajta csiszolni, és nemcsak modernizálták, nyelviileg csinosították a darabot, hanem igazán átdolgozták.

---

¹² Előbb egy, később három mesterien megalkotott marha-szobor teljesítette a kellékek és a díszlet funkcióját ötletesen felhasználva.

Azt tették, magyarról magyarra fordítva a szöveget, amit Molnár Gál Péter harciasan úgy nevez, hogy *katonátlanítás*.

A friss szem, az előítéletmentes gondolkodás tehát képes eltávolodni a túlságosan „katonás” értelmezéstől, és érezheti, ráadásul az eredeti szöveget megtartva vagy abból kiindulva, hogy olyan olvasat is lehetséges, amely felmutatja a darab idegengyűlölő, nőellenes és sematikus magyarkodó állításait.

Történelmi torzítások

A darab világgépének bírálatához érdemes legelőször is szemügyre venni a darab kiindulópontjául szolgáló történelmi tényeket. Kerényi Ferenc részletes jegyzetei (Katona 1992) és Börcsök Mária¹³ összefoglalója nyomán biztosan állítható, hogy a történetírás jelenlegi álláspontja a fontosabb tények tekintetben ellentmond Katona nézeteinek. A magyar nemesség nem nemzeti érzületből, hanem elsősorban nemesi kiváltságainak (pl. adó alóli mentesség, a jobbágyok kizsákmányolása, haszonszerzés, stb.) érdekében védte a nemzet érdekeit. Az elfogult nemesi, az uralkodó elitek szempontjait képviselő „nemzeti érzés” valószínűleg egy töről fakad a nőgyűlölettel, és minden olyan szemlélettel, amely egy domináns réteg vagy nem hasznára alakít ki és tart fenn hierarchiát. Ezzel összhangban Gertrudis például nemhogy rossz királyné lett volna, hanem (a történetírók tanúsága szerint) éppen ellenkezőleg, jó feleségnek és anyának bizonyult. Az elemzésben a *Matúra* szövegére és kommentárjaira (Kerényi in Katona 1992), illetve a kritikai kiadásra (Katona 1983) támaszkodom, mint filológiai megbízható forrásokra.

Börcsök szerint II. Endre és Gertrudis házassága kivételesen jól sikerült, a fejedelmi házasságok átlagához viszonyítva, és a királyné öt gyermeküknek is szerető anyja volt. Az, hogy idegenből származott, nem számított kivételnek, hiszen az uralkodóházak mindenütt igyekeztek szövetségeket kötni a házasságok révén, mert így tudtak legjobban háború nélkül terjeszkedni. Az ellenkezője volt a kivétel: a magyar királyok közül egészen 1918-ig egyedül Aba Sámuel felesége, Sarolta volt magyar származású. II. Endrét németbarátnak tartják ugyan, de nem tartozott a rossz királyok közé, a merénylet pedig, amelyben maga Bánk személyesen nem is vett részt, iszonyúan kegyetlen és igazságtalan tett volt. A királynét nemcsak leszúrták, hanem a királyfiak szeme láttára élve feldarabolták, majd az élettelen testből egy darabot kivágtak és a király után vitték (Börcsök 12-

---

¹³ *Szakadozó mítoszok*, Bp. Kossuth, 2012. Az idézett tanulmány (Zsarnok helyett Zsarnoknét), 9-17.o. (a továbbiakban Börcsök).

14). A darabban azért lett a királyné a bűnbak, mert a Habsburg-uralom alatt királyt nem lehetett volna lemészárolni a színpadon, Katona tehát Gertrudis ellen szegezte összes vádját. A kerítés ténye sem bizonyított a dokumentumok alapján, az is a színműíró találmánya és elfogultan gyűlölködő beállítás. A valóságban valószínűleg a királynét is félrevezette az öccse, aki altatót adhatott neki, mert tudomást is csak utólag szerzett a gáztetről (Börcsök 14-16). Erre a darabban is történik utalás, de azután, újra, teljesen logikátlanul, megint elhangzik, hogy Gertrudis kerítető. Őt felelőssé tenni a magyarokat ért sérelmekért már azért is téves és hamis, mert a király felesége semmilyen végrehajtó és törvénykező hatalommal nem rendelkezett, tehát nem tudta volna másképp igájába hajtani a nemzetet, mint a férje segítségével. Arra azonban nincs adat, hogy Gertrudis ebbe az irányba befolyásolta volna Endrét (Börcsök 17). A gonosz, idegen királyné és a magyarok támogatójaként feltüntetett király szembeállítása (ráadásul nő-férfi ellentétpárban) tehát megalapozatlan. A jobbágyok felléptetése szintén bírálatra adhat okot: a cselekmény szánalmas és jelentéktelen figurának mutatja őket, Tiborcot is beleértve, akire Bánk nem is figyel, mert saját családi drámájával van elfoglalva. A szolgák, jobbágyok ilyen ábrázolása történetileg hiteles ugyan, de a darabban elsikkad, és az a közismert tény, hogy Tiborc híres monológiát egy német darabból vette át Katona,¹⁴ szintén nem járult hozzá a magyar valóság hiteles színpadi ábrázolásához. Még ha elfogadható is, hogy a jobbágyok sorsa más országokban hasonlóan kilátástalan és nyomorúságos volt, jelentéktelenségük a darab szerkezetében nem tudja ellensúlyozni azt a zavaró aránytalanságot, hogy mindenütt Bánk magánéleti sérelmei dominálnak, és a haza vagy a szegények sorsa alig kerül szóba a lázadó nemesek párbeszédeiben.

Az idegengyűlölet, a nők megvetése és a hamis nemzet-kép összefüggései

Az eddig felsorolt kifogásokat talán még lehetne a költői szabadság számlájára írni, ha ezek a hibák nem torzítanának alapvetően és tendenciózusan olyan előítéletek és prekonceptiók irányában, amelyek elfogadhatatlanok.

Ha abból a feltevésből indulunk ki, hogy Endre és Gertrudis valóban rossz uralkodók voltak, akkor sem igaz, hogy ennek oka az idegenszívűség lett volna. Mai felfogásunk szerint az egyének tetteit saját felelősségük arányában kell megítélni, és nem lett volna szabad úgy ítélkezni a királyi pár vagy a királyné felett, hogy vétkesek vagy gonoszok csupán azért, mert –

¹⁴ Egy Veit Weber nevű német szerző szövegéből fordította a monológiát.

ügymond – egyikük magyarellenes. Ráadásul II. Endre tősgyökeres magyar, Árpád-házi király volt, és miután – különböző már említett okokból - a királynéból lett bűnbak, Katona az idegen származású nőre, a feleségre terhelt minden rosszat, ami még súlyosbítja a torzítást. A ténybeli valótlanságokra már idéztem néhány példát, itt azt szeretném kiemelni, hogy a változtatások mind egy irányba mutatnak, és mind ideológiai indíttatásúak, ami egyben megfelelt a kor „haladónak” tekintett ideológiájának. A színműben a merániak minden jóban dúskálnak, folyton mulatoznak, buják, gonoszak, vagyis minden elképzelhető rossz tulajdonságot egyesítenek magukban. Ezzel szemben a magyarok (vagyis a zúgolódó nemesek) boldogtalanok, maga a végzet üldözi őket a királynői hatalom képében, mégis hősiessé, ellenállnak és láznak: minden férfi-erénnyel rendelkeznek.¹⁵ Ám ha a sorsuk ilyen keserű, vagy akár, a legrosszabb esetben, tragédiába torkollik (amilyen pl. Petur bán és családja kiirtása), annak a külföldi urak az egyedüli okai Katona felfogásában. Holott a szerző itt önmagával is ellentmondásba kerül, hiszen magából a darabból az derül ki, hogy Bánk bán miatt ítélik kínhalálra az ártatlan Peturt és hozzátartozóit, mert a gyilkos nem leplezi le magát időben. Bánk magánéleti tragédiája is furcsa megvilágításba kerül, ha figyelembe vesszük, hogy a hazatérő bán kihallgatja Ottó és Melinda párbeszédét, de mégsem lép közbe.¹⁶ Ha a veszélyt felismerve a bán hazavinné Melindát, Ottó nem tudná végrehajtani gaztettét, és a család boldogsága megmaradna. Katona azonban, az ellentmondásokat egymásra halmozva, úgy bonyolítja a cselekményt, hogy Bánk a kihallgatott párbeszéd után tovább békétlenkedik, majd alaptalanul megvádolja a feleségét,¹⁷ amivel tragédiák egész sorozatát indítja el. Már Vörösmarty Mihály szavára tette a bemutatóról szóló beszámolójában, hogy ha a nádor hallja felesége és Ottó beszélgetését, miért nem lép közbe? Vörösmarty egyenesen azon tűnődött, vajon jól látta és értette-e a hallgatózós jelenetet.

Ahogy a darabban elsikkad az a tény, hogy a magyar jobbágyokat elsősorban a magyar nemes urak sanyargatják, éppen úgy nem derül fény arra sem, hogy a szegény áldozat Melindát miért nem menti meg senki más sem. Sok alkalom kínálkozna a csábításról tudomást szerző nagyurak számára, hogy közbelépjenek, de ők folyton csak zúgolódnak, borivás közben bosszút kiáltva sok megpróbáltatásuk miatt. Az is könnyen belátható, hogy a darab

---

¹⁵ Sok példa bizonyítja ezt, pl. a háborúzás, mint az erény forrása, a megtorlás és bosszú megtorlásaként felmerülő párbaj, vagy a több helyen bemutatott mértéktelen ivás, és a visszatetsző kegyetlenség.

¹⁶ Ld. Első szakasz, Ottó és Melinda beszélgetése közben a szerzői utasítás szerint Bánk „az ajtócskán ismét visszajön”, tehát hallja vagy hallhatja Melinda tiltakozását.

¹⁷ Igazságtalan vádja egyértelmű: „Ottó s Melinda egyaránt örültek!”

híres utolsó mondatai teljesen logikátlanok: „Nincs a teremtésben vesztes, csak én!/Nincs árva más több, csak az én gyermekem!”¹⁸ Ennek az állításnak a képtelenségét talán nem kell kifejtteni, bár a retorikai fordulat (hiperbola) igen hatásos. A megözvegyült király – cáfolat helyett – megismétli ezt az abszurd kijelentést harmadik személybe téve: „Nincs a teremtésben vesztes, csak ő! Nincs árva más több, úgymond csak az ő gyermeke!”¹⁹ A király kijelentését, hogy az ő saját gyermekei vagy a többi szegény magyar árva nem számít, betetézi a folytatás, amely szerint a magyar haza előbbre való, mint a felesége halála, akit ártatlanul gyilkoltak meg: „Méltán esett el a királyné.”²⁰ Utalás sem történik a szövegben arra, hogy a gyilkosság mindenképpen emberölés, vagyis gonosztett (akár jogos, akár nem), ebben az esetben pedig önbíráskodás. A törvényesség mellőzését semmiképpen sem lehet elfogadni, így azt sem, hogy Katona felmenti, sőt hőssé magasztosítja az önbíráskodó Bánkot, és a véres események sorozatában végül egyedüli áldozatként mutatja be.

Az ellentmondásokat - az egyes konfliktusokra és párbeszédre lebontva -, mindenütt könnyű kimutatni, mivel a darab cselekménye nem a természetes logikát követi, hanem az előítéletek és sémák mentén ábrázolja a konfliktusokat. Ezúttal azonban elsősorban a nő-kép kialakítására és drámai kezelésére fordítjuk a figyelmet.

Ha női szempontból követjük végig a történet bonyolítását, jogos azt mondani, hogy mindhárom nőalakkal igazságtalanul bánik a szerző, akkor is, ha csak darabbeli szerepeiket vesszük tekintetbe, és külső szempontokat nem érvényesítünk. Az ellentmondások mindenütt tetten érhetőek: maga a szöveg olyan jeleneteket tár a néző elé, amelyek szerint Gertrudis nem hogy nem bűnös Ottó gaztettében, de épp ellenkezőleg: próbálja őt megfékezni. A kérdéses éjszakán mélyen alszik, mivel az öccse Biberachtól nem csak bájjalt kapott, hanem altatókat is, és minden valószínűség szerint ebből a nővérenek is adott. A híres „megcsalás” szintén fél-álomban vagy önkívületben történik, ami önmagában bizonyíték arra, hogy Ottó nem tudta meghódítani Melindát, aki hűséges maradt a férjéhez. Egyúttal a bűbáj-motívum minden felelősség alól felmenti az asszonyt, hiszen miért kellene felelnie olyasmért, amit kizárólag kábítószer hatására tett vagy szenvedett el? Itt az erőszakétel alakul át félig-meddig sikeres csábítássá Bánk gondolkodásában, holott nem büntetnie kellene a gaztett áldozatát, hanem segíteni neki: feloldani szegény felesége megalapozatlan büntudatát, vigasztalni és menteni a menthetőt. Az,

¹⁸ Katona 1983, 300.o.

¹⁹ Uo. 302.o.

²⁰ Még a nyelvhasználat is árulkodó: hagyományos férfi-jelképeket használ: háborúban szoktak elesni katonák, a királynét nem a harcmezőn ölték meg, csata közben, hanem Bánk szúrta le féktelen indulatának engedve, az ige mégis a harctéri halált idézi fel.

hogy Katona ezzel szemben a címszereplőt „éktelen haragra” gyűjtja, a szegény nőt pedig örületbe kergeti, hogy végül bérgyilkosok végezzenek vele, teljesen indokolatlan a szövegben szereplő motívumok alapján. Bánknak már ezen a ponton két áldozata van (a kis Somát is beleszámítva három), és mindkét nő védtelen és ártatlan. Igaz, hogy a nádor mindvégig önző nagyúr, aki először ügyet sem vet a saját jobbágyára, és később is csak a saját bosszúvágya veszi rá, hogy meghallgassa Tiborc panaszát. Bánk önzése, minden bajért másokat okoló vaksága teszi csak lehetővé, hogy a darab durván hamisító formában terjessze a szélsőséges nacionalizmust, az idegengyűlöletet (mai kifejezéssel élve xenofóbiát), és dicsőítse a magyar virtust, amely a vélt és valós sérelmeiért mindig véres bosszúra kész harcias és bátor nemesek képében ölt testet. Kimondatlanul, de a magyar nemzet valójában csak úgy szerepel a színműben, mint férfiak-alkotta nemesi közösség, amely nem ismeri el a mások létét és szerencsétlenségét, akár nőkről, akár jobbágyokról legyen is szó.

A darabból kibontható magyarság-kép tehát általánosítva is torzító és sematikus. Olyan rémségek sorozata, mint Petúr bán és családjának kínhalála, Mikhál bán elfogatása, illetve egészében véve a többi békételen sorsa vagy Melinda méltatlan halála, cáfolhatná ezt a beállítást, a szöveg mégis a kardforgató, virtusáért akár a halált vállaló (illetve itt inkább osztó) magyar nemes közhelyes és hamis sémáját erősíti. Már az Első Szakaszbán (azaz első felvonásban) sok olyan jelenet található, amely ebbe a vonalba illik bele, pl. amikor Petúr a királynét éltető pohárköszöntőre azt vágja a merániak képébe, hogy „[éljen] A magyar szabadság!”²¹ A szerzői utasítás pedig az, hogy ezt indulatosan mondja: „... vad tekéntettel s vérben forgó szemmel felugrik, öklével süvegét szemére nyomván ordítja.” Azután „iszik.”²² A békételenek „felugrálva dörömbölve viszonozzák.” Ezután lép először színre a bán, aki Tiborc első panasz-szavaira, hogy lopni jött ősz fejjel ügyet sem vet: „Ó, én szerelmes Istenem! Hiszen / nem is figyelmez rám- Bán! Bán! – nagyúr!”²³ panaszolja Tiborc, de hiába. Cselekvés helyett a benne élő, idealizált Melinda-képet írja le: „Melinda! És mindig Melinda! - szent név! Égi s földi mindenem javát szorosán egybefoglaló erős lánc...” Itt még isteníti a nőt, a hitvest, akit később, a sokfelől elhangzó előzetes figyelmeztetések ellenére sem ment meg, és közvetve halálának okozója lesz. Az szintén vérlázító, hogy a nádor a szerelmét, ekkor már hitvesét és gyermekének anyját úgy tiporja a sárba, hogy meg sem hallgatja a mentségeit, sőt megvádolja azzal, hogy felébredt benne a kéjvágy, tehát öntudatlanul is élvezte, hogy erőszakot tesznek rajta: „Ottó és Melinda egyaránt örültek!”

²¹ Az idézetek a darab kritikai kiadásának lapszámaira utalnak, Katona 1983, 170.o.

²² Uo.

²³ Uo. 225.o.

A mellékes nőfigura, Bendeleiben Izidóra szerepe is hálátlan. Molnár Gál Péter a Zsótér-rendezésről szóló kritikájában a figurával kapcsolatban elmeséli, hogy a színésznők számára ez egy „szerződésbontó” feladat, mert nem lehet tisztességesen eljátszani. Szerepe szerint az udvarhölgy előbb hiába keresi Ottó kegyeit, majd mindenki semmibe veszi, később már pusztán Gertrudis ügyét igyekszik képviselni, de ez is csak megalázó helyzetekbe kényszeríti. Vele kapcsolatban ad hangot nyíltan Biberach, az intrikus udvaronc, a női nem iránti megvetésének, a nőgyűlölők szokásos érveivel. Egyetlen női vagy férfi szereplő sem cáfol rá a megvető szavakra, amelyek szerint Melinda is elcsábítható: „Hisz asszony”. Biberach csattanósan összegzi a férfiak lesújtó, nő-képét: „Az ördögökkel is elenyelgenének, / ha nincsenek körülöttök férjfiak.”²⁴ Kicsit később még tovább folytatja, de itt már nem általánosságban a női nemet, hanem személy szerint Izidórát sértegeti:

Biberach: (könnyű vállvonyítással) Szegényke!
 (Szünet után) Kár ilyen egy csinos főért, hogy a
 velő hibáz belőle! Benne van
 szép két szem, amelly hódítón beszél;
 szép ajkak, édesen beszélnek;
 és még egy elcsábíthatón beszélő
 szajkói nyelv - és minden, ami csak
 beszélhet, azt beszél, hogy:
 az ész hibázik, a fejecske kong.²⁵

A leírás nemcsak hogy nem hízelgő, de az előzmények sem motiválják, hiszen a néző mindaddig csak arról értesült, hogy Ottó nem viszonzozza az udvarhölgy szerelmét, ami akár részvétre is okot adhatna. Az üres vagy ravaszságokkal teli női fejecske emlegetése régi közhely a magyar irodalomban,²⁶ amelyik Katona darabjában szintén lépten-nyomon felbukkan. A sokáig háttérben maradó Izidóra végül minden téren kudarcot vall: előbb Ottó utasítja vissza, később hiába szeretne szülőföldjére, Thüningiába hazamenni. Az utolsó jelenetben megint színre lép: a királynőt siratja, de tenni semmit nem tehet, passzivitását és látszólagos ostobaságát mindvégig megőrzi.

²⁴ Uo. 181.o.

²⁵ Uo. 182.o.

²⁶ Katona sok replikájának hallatán visszacsenghet a néző fülében Madách *Ember tragédiájából* számos sor, többek között a prágai szín, ahol Kepler általánosít hasonló elfogultsággal, amikor a felesége pénzt kér tőle: „*Minő* csodás *keverése* rossz s nemesnek/ *A nő*, méregből s mézből összeszűrve...” Igaz, hogy Madách műve később jelent meg, de a mentalitás nagyon hasonló, és a nő-kép lényegében negatív.

A férfi-szemlélet ugyan mindenütt az uralkodó férfinem kíméletlenségét és fölényét hangsúlyozza, de a nők egymást sem kímélik Katona drámájában. Gertrudis, amikor Melinda szemrehányást tesz neki, hogy boldog (bojóthi) magányából az udvarba parancsolta, azt a megjegyzést teszi, hogy „[a] kis majom harap”, és négy napra eltiltja magától. Izidóra és Melinda akaratuk ellenére, azaz Ottó kénye-kedve szerint lesznek egymás vetélytársai, legalábbis a boldogtalan udvarhölgy szemszögéből. Melinda ugyancsak kemény szavakkal fejezi ki keserűségét a királyné előtt, a rajta esett erőszakról szólva, amikor megtagadja, hogy kezet csókoljon neki. Ő is azt hangoztatja, hogy Gertrudis volt a kerítő, a királyné a felelős Ottó gaztettéért:

(...) koronánk bemocskolója! Aki megloptad királyi férjedet, - kitepted kezéből a jobbágyi szíveket, áruba tetted a törvényt - nyomád a nyomorúttakat, - mártírrá tetted az erkölcsöt és - sírva fakad -testvéri indulatból egy szennytelen nyoszolyának eltörése végett, királyházban bordélyt nyitottál.²⁷

Melinda ellentétes portréja Bánkról, amit a már idézett párbeszédükben, a darab elején Ottó elé fest, amikor visszautasítja a férfi közeledését, szintén remek sűrítése a hagyományos szemléletű, férfi-központú magyarság képnek: az igazi magyar úr nem térdel, csak Isten előtt, vagy ha képmutató:

Midőn kezem' megkérte, nem rogyott ő térdre -! Szép se volt igen; de egy Alphonsus, egy Caesar állott előttem. "Szabad tekintet, szabad szív, szabad szó, kézbe kéz és szembe szem, - minállunk így szokta a szerelmes: aki itt letérdel, az vagy imádkozik, vagy ámít!" Ő mondta ezt, ámítól! És bizony Bánk nem hazud: s ezért megvet Melinda.²⁸

A férfi-elvű érvelés Bánk és Melinda nagyjelenetében szintén hangot kap, amikor az ártatlan asszony megalázkodik férje előtt, és halálért

²⁷ Katona 1983, 249.o.

²⁸ Uo. 186.o.

könyörög. Semmi sem ellensúlyozza a szövegben azt az igazságtalan és egyoldalú beállítást, amely az áldozatból vétkest csinál:

(Melinda térdein eleibe csúszik.)
 Ölj meg engemet,
 Bánk, ölj meg engemet-

BÁNK: S egy semmi asszonyt!

MELINDA Ó Istenem! De én nem az vagyok.

BÁNK Ártatlan? És az udvar nyelve e névvel nevezte-é becsületem?

MELINDA Nem, azt ne mondja az udvar; mert hazud mindenkor - ez ne mondjon engem annak.
 Ah, én szerencsétlen személy vagyok!.../Lerogy a földre.

BÁNK: (felemeli) Szegény szerencsétlen Melinda!
 /Merően néznek egymásra./
 Mit akarsz? Mi kell? Tehát te engemet, mint egy Tantalust az el nem érhető végcél után csak hagysz kapkodni? - Sírsz?
 Felelj; de szóval, és ne így! Hiszen szép könnyid elbúsíthatná az ég lakosságait, s az angyalok magok szánnák kigördüléseit. Elveszek, s én így férfi nem vagyok. (Elereszt.)²⁹

Bánk ugyanebben a szellemben folytatja szónoklatát Gertrudis előtt, amikor vádat vádra halmoz, és minden rossz miatt az asszonyokat okolja:

BÁNK: Nagyravágyás, büszkeség,
 kecsegtetés, hízelkedés, csupán
 csak csillogó fények; s hogy mégis az
 asszonyt becsalhatják a bűn fenék
 nélkül való mocsáriba - - -!
 Lelkemre mondom, a nevelésnek egy

²⁹ Uo. 218-219.o.

jó magva sem marad szivekbe meg,
 mivelhogy a növésekkor tüzellő
 indulatoknak pestises szele
 kifújja mind. Szegény, szegény, de szánni
 méltó teremtmények! Hisz esmérem
 én gyengeségteket! De hogy illy nagyon
 ki légyen a romlandóságnak az
 tétetve, nem hihettem még soha.³⁰

A kifakadás végén Bánk Istenhez fordul, amiért nem adott oltalmat a női nemnek, és a teremtés során elfeledkezett az „asszony-állatról”, akinél meg egy fecske is jobban tud magára vigyázni. A gonoszság, az ostobaság és a védtelenség, tehetetlenség, mint a női sors jellemzői és meghatározói folyton előbukkannak. A gyilkosság előtti nagy szópárbajban, amely Gertrudis és Bánk között zajlik, nem maradhat ki a sok férfi-vád közül az sem, hogy a királyné asszony, nem elég hogy idegen, ráadásul még nő is. Amikor Gertrudis arra hivatkozik, hogy ha a bán nem hajlandó a királyi rangnak kijáró tiszteletet megadni neki, legalább mint nővel, bánjon udvariasan vele, csak tovább fokozza támadója dühét:

GERTRUDIS: Ha a királynak a hitvesse nem nyer is
 alattvalójától becsületes magaviseletet - add meg azt,
 leventa, egy
 asszonyszemélynek!³¹

A válasz kemény, és megjelenik benne a hagyományosan pejoratív nő-kép sok visszataszító tulajdonsága: a királyné rossz irányba befolyásolja férjét politikai téren, a király pedig, mint afféle férfi, „gyöngé báb”, hagyja magát tévútra vezetni, holott lehetne valójában kemény jellem, aki tudja, hogyan kell bánni tisztességesen az alattvalókkal. A sor még folytatódik: a nők nem válogatnak az eszközökben a férfiak megtévesztésére: szépítőszereket használnak, ami ebben a kontextusban egyértelműen a hamisság és a képmutatás attribútuma. A bujaságra hajtó gyarlóság, a paráznaság mint kizárólagos női vonás, az alaptalanul feltételezett cinkosság Ottóval, a gaz csábítóval és a gőg, mind végtelen rosszállást fejeznek ki nemcsak Gertrudis, hanem az egész női nem iránt:

BÁNK: Aki nem érdemes,
 hogy a szerette jó királyom áldott

³⁰ Uo. 260.o.

³¹ Uo. 270.o.

szívét kezébe tartja; aki lábat
 ád a bujálkodónak, és tovább
 az áldozatra így tekint le - ő
 holott nem érdemes, hogy a saru-
 szíjját megoldja, mert kenőcsli testét-lelkét (...)³²

A nőellenes tirádák és a sematizáló, alaptalanul általánosító magyarság-kép vonásai az az utolsó jelenetben érnek össze. A király és a nádor, mint férfi a férfival intézi el a királyné meggyilkolásának ügyét, vagy legyünk pontosak, így zárja le a gaztettet. Meglepő módon a király, büntetés és igazságszolgáltatás helyett azonosul a gyilkos nézeteivel: nem fogatja el Bánkot, és mivel párbajra sem tudja kihívni az érvényes becsületé-kódex értelmében, inkább megbékél vele, holott közben egyértelmű lett, hogy a királyné ártatlan volt, Bánk pedig bűnös. Ekkor tesz fel egy kérdést Endre a magyar jelző jelentésére nézve. A válasz fennhéjázóan elutasítja, hogy erre választ lehetne adni, bár a darab alapján ekkor már könnyű lenne a magyarság jellemzőit néhány „szoros vonás” közé szorítani, sajnos, sok negatív tulajdonsággal:

KIRÁLY: Magyar?
 BÁNK: Vagy azt hiszed, hogy az engedi,
 mint egy kifestett kép, magát néhány
 szoros vonás közé szorítani?³³

A nagy végső jelenet és a színmű lezárása talán itt tartogatja a legmegdöbbentőbb meglepetést, mert Bánk elfogult és igazságtalan szavai hallatán, hogy mindannyiuk, a sok-sok halott és áldozat közül, egyedül ő a vesztes, a király ráduplicál a képtelen állításra:

KIRÁLY: Magyarok! Előbb mintsem magyar hazánk -
 előbb esett el méltán a királyné!³⁴

Végül erre a váratlan és indokolatlan kijelentésre az utolsó mondattal teszi fel a koronát, amelyben Gertrudisra hárítja a rémtettek felelősségét, felmentve a gyilkost és az összes nemes magyar urat:

KIRÁLY: Magyarok! Igen jól esmérem - szeretnek,
 enyimek! - Hogy ily nemes szívekkel egybe

³² Uo. 270-271.o.

³³ Uo. 288.o.

³⁴ Uo. 302.o.

férkezni nem tudtál, Gertrudisom!³⁵

A *Bánk bán* sematikus világképe

A *Bánk bán* részletes elemzése előtt azt a célt tűztem ki magam elé, hogy ne csak a szerző nő-gyűlöletét és férfi-központú világképét kíséreljem meg igazolni, hanem ennek a szemléletnek és annak a hamis, a korban érvényes sematikus magyarság-eszmének az összefüggéseit is próbáljam bizonyítani. Ez a nacionalista ideológia a romantika korában érthető történelmi körülmények között alakult ki, a nemzet-államokért folytatott harc keretében. Mára ez a nacionalizmus túlhaladottnak tekinthető, és kritikátlan átvétele mindenképpen vitatható.

Nem igyekszem ezen a téren sem az összes felmerülő kérdésre választ adni, sem a magánélet és a társadalomfilozófia bonyolult viszonyainak elemzésére az egyes írói életművekben, mert ez túlnőne a cikk keretein. Kizárólag azt a feltevést szeretném megkockáztatni, hogy az elemzésben kifogásolt bajok gyökere nem feltétlenül a világban, esetleg konkrétan a nőkben és az idegenekben (szélsőséges esetben egy idegen nőben, Gertrudis királynéban) keresendő, hanem a sematikus gondolkodásban. Katona felfogása mind a nemzeti történelem, mind a szereplők megítélésében a saját korában kialakult felfogást közvetíti, amely jellemző ugyan a korszakra, de új életre keltése problematikus. Katona meg sem kérdőjelezi, hogy a magyar nemzet vajon csak a nemeseket jelenti-e, és ha nem, akkor hogyan határozható meg. Nemcsak ez a világkép bírálható ma már, hanem a szövegen belül is egymásra halmozott ellentmondásokra is rá kell mutatni: közismert ebből a szempontból a híres hallgatózós jelenet,³⁶ de sok egyéb példát is felhozhatunk: pl. a király magatartása, aki előbb ártatlannak mondja a feleségét, azután mégis őt kárhoztatja a véres eseményekért, nehezen magyarázható. Tiborc csak mint mellékszereplő panaszkodik, sem vele, sem a békétlenekkel (és a haza ügyével) nem sokat törődik a címszereplő, a cselekmény fő vonulatában végig az ő magánügyei dominálnak. A főhős minden közösségi vagy, nemzeti törekvés elé helyezi a maga drámáját, amelynek tragikus végkifejletéhez tevékenyen hozzájárul. Ez a beállítás ugyan megfelel az irodalmi toposznak és a privát-publikus egymást

³⁵ Uo.

³⁶ Ezt a jelenetet időnként kihagyják a logikára adó rendezők, pl. Hevesi Sándor, máskor nyakatekert megoldásokhoz folyamodnak, mint pl. Vámos László, aki egy kiugró magaslatra helyezte el Bánkot, hogy fizikailag ne tudjon közbelépni a párbeszéd alatt. Természetesen, a színpadi megoldás, akármilyen leleményes legyen is, nem helyettesítheti az indoklást. Ha a néző elsiklik is talán a pszichológiai és dramaturgiai képtelenség fölött, a nyilvánvaló ellentmondás világos marad az olvasó számára.

feltételező szimbolikus viszonyának, de a modern értelmezés számára problematikus. Ha Bánk a békétlenek élére állva a haza sorsát próbálná eligazítani, vagy ha Melindát megmentené, nem következnenek be azok a gyászos események, amelyekre megint csak önző módon reagál. Az, hogy a szerző olyan szavakat adhasson a szájába, melyek szerint ő az egyedüli vesztes a véres drámák sorozatában, hogy a királyi család, Petúrék, a haza, a jobbágyok sanyarú sorsa nem kap hangot a darab végén, nehezen menthető. Az egyik valószínű magyarázat ezekre a visszásságokra talán az, hogy a nyitottság, a másokra és a másságra való figyelés hiányzott Katonából. Életrajzi kitérő sem kell ahhoz, hogy egy bezárkózó, csak befelé figyelő embertípust ismerjünk fel a tragédia főhősében (és nagy valószínűséggel az őt megalkotó drámaíró egyéniségében). A másság így aztán testet ölthet női formában, vagy megjelenhet a nemzet testétől idegen külföldiek, a merániak képében, ahogyan Gertrudis alakja mindkettőt szerencsétlen módon egyesíti magában. A probléma gyökere azonban mélyebben rejlik, és az ilyen leegyszerűsítő sémákkal semmiképpen sem lehet kezelni vagy megoldani a darabbeli és a valós konfliktusokat, amelyek mára sem tűntek el, sem a társadalomból, sem a politikából. Az iskolai tapasztalatokra építő beszámolók éppen azt igazolják, hogy a nacionalizmus és a nő-gyűlölet, sajnos, máig jellemzi a konzervatív gondolkodást Magyarországon.³⁷ Az idegengyűlölet egy töről fakad a nők iránti megvetéssel, és mindkettő összefügg a nacionalizmussal. Katona jellemzően képviselte saját kora hasonló nézeteit, amelyek mára elavultak, tehát komoly kritikával kezelendők a darab mondanivalói, különben féltő, hogy nem csak az ő Bánkja mondhatja magát „vesztesnek” a „teremtésben.”

Felhasznált irodalom

- Börcsök Mária. 2012. „Zsarnok helyett zsarnoknét.” In *Szakadozó mítoszok*. Budapest: Kossuth, 2012, 9-17.
- Katona József. 1983. *Bánk bán*. Sajtó alá rend. Orosz László. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983.
- Katona József. 1992. *Bánk bán*. Szerk., sajtó alá rend. és jegyzetek, Kerényi Ferenc. Budapest: IKON kiadó (*Matúra* sorozat).
- Koltai Tamás. „Vízhűtéses Bánk.” *Élet és irodalom*, 2009. július 24.

³⁷ Orosz László, már idézett szintézisében (ld. fent 2. lábjegyzet) idéz egy gimnáziumi dolgozatot, amely arról tanúskodik, hogy Katona darabja ma is szíthat veszélyes indulatokat: „Bánk bán megmozgatta bennem azt a nyugtalankodó hazafias szikrát, amitől úgy érzem, magyar vagyok”

- Molnár Gál Péter. 2007 (június). „Bánk tökön szúrja magát.” *Mozgó Világ Online* < <http://mozgovilag.com/?p=2616>>
- Orosz László. 1999. *A Bánk bán értelmezéseinek története*. Budapest: Krónika Nova Kiadó.
- Rigó Béla. 2005. *Bánk bán – Talentum Műelemzések*. Budapest: Akkord Kiadó.
- Schöpflin Aladár. 1934. „A Bánk bán - plágium?” *Nyugat* 23-24. szám, 1060-1062.

Földvári József

Pécsi Tudományegyetem

Hímezni? Hámozni! – a „nőirodalmi” szöveg a minta, a reprodukció és a kézimunka fogalmainak tükrében

„Margit otthon egész nap varrt pólyahuzatokat, s kis ingecskéket, pelenkákat és flanellokat szegett, ezt a munkát nem engedte volna át másnak. (Ida partillákat slingelt túlzott mennyiségben.) Maga akarta varrni a gyerek kelengyéjét, ahogy anyja is mindig maga ült a varrógépnél, mikor gyereket várt. Margit élénken emlékszik, hogy ült mellette a kicsi sámlin s elálmosodva nézte, ahogy a hosszú pólya kiszalad a varrógép alól... és sehogysem értette, hogy a már elkészült pólyába hogyan érkezik meg idejében a gyerek is... Munkája közben majdnem hiánytalanul boldog volt, maga körül érezte a gyermeket, elcsendesedve hallgatta kicsi lábainak közlő tipegését... Boldog munka! Csak dereka fájdukt meg a varrógép hajtásától, s oldala nyilalt gorombán.”

(Török Sophie 1938)

Írásomban arra az antagonisztikus viszonyra hívom fel a figyelmet, ami a „jó és rossz irodalom” pozicionálása, valamint a 20. század elején alkotó magyar női írókat ért bírálatokban rendre megjelenik. A korabeli kritika a „női írók” műveit rossznak (nem irodalminak), sablonosnak, minden újdonságot nélkülözőnek, ezzel együtt kézimunkaszerűnek találta. Ugyanakkor, ha a sablont, a reprodukciót, az ismétlődő mintát a textus fogalmi keretei helyett a textúra mentén vizsgáljuk, szembesülhetünk az ismétlésnek a performatív, a paternálist destabilizáló folyamataival. Egy ilyen olvasat létrejöttének elméleti keretéhez jól hasznosíthatóak azok a – többnyire angol, amerikai – elméleti írások, amelyek a szöveg és a „női kézimunka” fogalmát egyaránt játékba hozzák.

Török Sophie „Nem vagy igazi!” című kisregényének fentebb idézett sorai – hasonlóan számos más, a század első felében írt magyarországi „nőirodalmi” alkotáshoz – a női kézimunka tevékenységére irányítják a figyelmet, amit az ismétlés, a vágy, a reprodukció fogalmaival jellemezhetünk. Az újszülött gyermek számára készülő kelengye megvarrása, a mozdulatok ismétlődései egyszerre tükrözik a női kézimunka-tevékenység kulturális, családi,

intézményi, illetve irodalmi hagyományát. Az úgynevezett női kézimunka technikáinak ismerete és gyakorlata, a kézimunkatudás generációról generációra történő átörökítése – mind a családi, mind az intézményes keretek között – meghatározó szerepet töltött be, ugyanis a kézimunkázás, mint az otthon szférájában való hasznos időtöltés nem csak társadalom által is praktikus dolgoknak tekintett produktumok előállítására irányultak, hanem olyan vélt esztétikai-etikai minőségek fenntartására is, amelyek által a textilproduktum előállítása közelebb vihetett egy általánosan elgondolt asszonyi ideálhoz. A női kézimunka-tevékenység, mint a minták megismétlésére, a hagyományos női szerepek fenntartására irányuló hasznos folyamat az „asszonyi” egyik fontos attribútuma, jelölője a századelőn, ugyanakkor olyan tér, ami monoton munkavégzés közben megfogalmazódó, de maradéktalanul nem artikulálható vágyak tere.¹

A kisregény főszereplője, a kelengyét varró asszony meddőségben szenved, ám egy alkalmi ismerőse nem kívánt terhessége révén teljesülhetne végre régi vágya: egy gyermek, akit sajátjaként nevelhetne fel. A kelengye varrása során előtörő, a kézimunkázáshoz kötődő személyes emlékek megidézése (anya és lánya közös tevékenysége), valamint az újszülöttnak szánt ruhák megvarrása elsősorban az eredet legitimizációjára, a vágyott és eszményinek tekintett „anyává” válásra tett kísérletként értelmezhetőek, mégpedig a szerepminták reprodukcióján, illetve az „anyait” legitimáló hagyomány fenntartásán, a struktúrák megismétlésén keresztül.

Török kisregényének feszültségét az olvasó előtt konstruálódó szerepsajátítási kísérletek, annak következményei adják (a testet takaró/óvó ruhanemű varrása együtt jár a varró testének devalválódásával), valamint a főszereplő mintakövetéssel együtt járó kudarcélményeinek a sorozata, a kételkedés (tud-e „mostohaként” természetes anyává lenni önmaga, a gyermek és a külvilág számára), illetve a mostohaléthez kapcsolódó tapasztalatok, hagyományok határhelyzetek. Margit különböző mintákon, helyzeteken keresztül próbál behelyezkedni az anya társadalmilag konstruált, de biológiailag meghatározottként tételezett szerepébe. A szövegben rendre megjelenő „gyerek” jelölő az összeöltött szerephelyzetek, társadalmi mintázatok által konstruált terekben jelenik meg, éppen ezért Török szövege – különösen a kézimunka aktusának leírása során – erősen önreflexív, saját létrehozására, létrehozásának módjára is utal.

Ugyanakkor a kisregényből kiragadott részlet a kézimunka és szöveg viszonyait taglaló elméleti keretek metaforájaként is állhat, hiszen a kézimunka fogalmára igényt tartó elméleti diskurzusok nem kerülhetik meg az eredet, a sablon, a vágy pozicionálásának, a minta elrendezhetőségének

---

¹ Ezen problémakört és irodalmi aspektusait már érintettem egy korábbi írásomban (Földvári 2008).

kérdéseit. A szöveg-szöttes metaforájának irodalomkritikai/irodalomelméleti használata --látszólag nemtelen alakzatként kijelentve² – Roland Barthes értekezése, *A szöveg öröme* (1973) óta már-már alapvetés. Barthes megfogalmazásában a

Szöveg annyit tesz, mint Szövet; de míg ezt a szövetet eddig mindig terméknek fogták fel, elkészült fátynak, amely mögött ott van, többé vagy kevésbé a rejtett értelem (az igazság), mi most a szövetben, azt a nemzöelvet hangsúlyozzuk, hogy a szöveg folytonos összefonódásokon keresztül alakul és dolgozza ki önmagát; a szubjektum, elveszve ebben a szövetben – ebben a szövedékben – feloldódik, mint a pók, amely maga is elbomlik hálójának konstruktív váladékaiban. (114)

Az azonosításban résztvevő tagok egymásra olvasása, a szöveg szöttes jellegének a kijelenthetősége -- a metaforában résztvevő tagok terheltsége ellenére -- magától értetődőnek tűnik. A metafora nem számol sem a szövés, sem más egyéb textíliát előállító technika sajátosságaival, illetve a textília és textus metonimikus, érintkezésen alapuló viszonyaival. Mégis, amennyiben a textualitás jelölési gyakorlatát a létrejövő tárgy (textília), illetve a textíliák létrehozásának technikái (varrás, szövés, foltozás, hímzés, csipkés) felől olvassuk, egyszerre szembesülünk a tű és toll oppozíciójának kulturális-történelmi hagyományával, a (férfi) szövegalkotás és (női) kézimunka közé húzott határvonallal, valamint az esztétikai tényezők bevonásával megalkotott hierarchikus viszony jelölési gyakorlatának működésével. A textualitás tere ugyanis azáltal biztosítja transzcendentális, teleologikus és legitim jelenlétének folyamatos képzetét, hogy önmaga materiális eredetének elrejtése végett a Másikat reprezentálja a végletekig sematikusként, materiálisaként; holott világos, hogy a nyelv mindig is fizikai médiumokon keresztül realizálódik: „a nyelvi tervezés szintjén ezen médium idegi, a megnyilatkozás szintjén pedig artikulációs, avagy geszturális médium”.³ Akár a kézimunka, akár a szöveg fogalmi keretei felől közelítjük meg vizsgálatunk tárgyát, a textus és a textil etimológiai eredetének kérdései, a közös eredet problémájának nyomai mindig előbukkannak. Ám a Barthes által meghatározott nemzöelv önmagában kevésnek tűnik ahhoz, hogy választ kaphassunk arra, hogy – Török Sophie-t idézve – „a már elkészült pólóba hogyan érkezik meg idejében a gyerek is” (Török 1938, 15).

Kathryn Kruger a kérdés kapcsán egy olyan pszichoanalitikus metaforával él, mely a szöveg, a szövet, szövő fogalmait az újszülött, az Anya, az Apa törvényének fogalmaival azonosítja. Kruger – Kristeva

² A szöveg-szövet metafora terheltsége kapcsán lásd Danto (2012).

³ J.J. Gibson *The Senses Considered as Perceptual Systems* (1966) idézi Mitchell (2012).

szeparációs elmélete nyomán – arra a következtetésre jut, hogy a szöveg leginkább az újszülötthöz hasonlatos, aki kezdetben elválaszthatatlan a számára a testet jelentő, őt megszülö anyától (a textiltől). Mivel a textil függ az őt alkotó, a már szimbolikusba belépett szövőtől (Apától), így a szövőnek arra irányuló vágyát testesíti meg, hogy a pre-ödipális anya elvesztését egy maternális-materiális testen keresztül reprezentálja. A történelem során, kultúránként változó időben a szöveg egy olyan abjektív⁴ folyamaton keresztül szeparálódik el a textiltől, mely a csecsemőnek az anyától való leválásához, majd az Apával való azonosulásához hasonlítható. A szöveg és textil közötti szakadás akkor következik be, amikor a szimbolikusba már belépett szövő/szerző abjektálja a textil materiális funkcióját a szimbolikus funkció érdekében. Az abjekció folyamata – átvitt értelemben -- a szövő/szerző/Apa saját anyjától való eltávolodása. Az újonnan abjektált szöveg (minden addigi szöveg nyomaival egyetemben) magán hordozza a textil, a maternális test nyomait (Kruger 35, 37).

A szöveg és kézimunka dichotomikus elkülönítése, ennek megfelelően az alakzat (szkhéma)/ sablon (séma), transzcendentális/ anyagi, eredeti/ eredetiség nélküli, művészi/ technikai, szépirodalmi/ szépen írott, felületes/ felületi elválasztódása a magyarországi irodalomkritikában is rendre felbukkan. Legjellegzetesebb példáit éppen a 20. század első felében, a női írók erőteljesebb színrelépésekor találjuk. Kaffka Margit kapcsán Schöpflin Aladár például a következőket írja:

Körülbelül Kaffka Margit a magyar irodalomban az első asszony, akiben az író minden asszonyi kézimunka-dilettantizmustól megtisztulva, igazi művészi mivoltában nyilatkozik meg, de asszonyiségének teljes megőrzésével (...), ... korunk magyar irodalmának legelső sorában áll, nagyon kevesedmagával, és minden kor magyar asszonyai között a legnagyobb tehetség, a leggazdagabb elme. (1912, 24)

A fentebb idézett bírálat a női író az eredetiség, a mintakövetéstől való eltávolodás, a kézimunka diskurzusából való kilépés sikeressége tükrében ítéli meg. Ezzel szemben a kor lánynevelési kézikönyvei a nőket

---

⁴ Kristeva fogalmi keretei között az abjekt ősi tapasztalata a szubjektumnak, a szubjekció ellentéte és velejárója. Már nem az anyával való szimbiotikus egység, ugyanakkor még nem a szubjektum-objektum konstrukció. Az abjekt később sem szűnik meg, folyamatosan kísért a szubjektum tudattalanjában és a tudat perifériáján. Egyszerre csábító és taszító, az undor megjelenése: miközben az én határainak lerombolására ingerel, az összeomlástól való félelem következtében fenntartja a szubjektumot. Az abjekció a szimbolikus jelentésrögzülés és identitás instabilitásának sajátos tapasztalata, azon archaikus állapot megélése/ újraélése amelyben még nem körvonalazódnak az én és a környezet határai (Kristeva 1982, 1-31).

mind a kézimunka, mind az írás tekintetében a minták megismételésének képessége és az ornamentika elsajátításának sikeressége szerint értékelik.

Uhr! Józsa *A női kézimunka-oktatás iskolák számára és magánhasználatra* című könyvében a következőképpen foglalja össze:

Jelen korunkban szerencsésen nem szükséges többé, hogy a női kézimunkák hasznosságát bővebben fejtegetsük. Belátta azt már mindenki, hogy odavalók azok a leányiskolába, mint akár az írás, olvasás vagy számolás. A női kézimunkákban való kellő jártasság képesíti a nőt rendeltetésének tökéletes betöltésére és eltölti lelkét a megelégedés azon vidám érzelmével, mely az ügyesen és szívesen végzett munkánk, mondanám, kikerülhetetlen kísérője. Nem a végzett munka értéke, nem a munka által megszerzett fillér a fődolog! Egyedül a tevékenységi hajlam ébresztése, a szemmérték gyakorlása, a kéz ügyesítése tekintendő főczélul az élet e fokán; szóval: a munka ethikai és aesthetikai hatása itt a legfontosabb vivmány. (1890, I/1)

Vagy mint később, majdhogynem 50 évvel Mohácsy Margit kézimunka-tanár tankönyvének bevezetőjében:

A kézimunka fontosságát az élet igazolja. Figyeljük meg a női társadalmat! Azok, akik megvetik a kézimunkát, rendszerint kevésbé jó háziasszonyok. Szeretetüket nem ritkán kutyákra, macskákra vagy madarakra pazarolják. Abból a leányból ellenben, aki már az iskolában szerette a kézimunkát, derék, házias nő lesz, saját kezének munkájával díszíti lakását. Derűs, boldog az az otthon, melynek őrangyala kézimunkát kedvelő, szabad idejét kézimunkával töltő édesanya, feleség vagy leánygyermek. Az ilyen otthonnak tiszta, meleg légkörében nyugodtnak, boldognak érzi magát a család minden tagja. Az ilyen otthon időtálló, erős alapokon: a nő rendszeretén, szíves, dolgozó készségén és fáradhatatlan munkateljesítésén nyugszik. A kézimunkának jellemképző ereje is van. Kitartásra pontosságra, fegyelmezett munkára, szorgalomra nevel. Szeressük tehát a kézimunkát s örömmel fordítsuk rá azt a csekély időt, amelyet iskolánk szán a megtanulására, mert bőven kárpótol a fáradságunkért. (1943, Bevezetés)

A szépírás tanulása esetén -- amit különösen fontosnak tartottak a leánynevelés kapcsán -- ugyanúgy találkozhatunk a mintakövetést erősítő szemléletmóddal.

Az írás és szépírás tudása nem más, mint a kéz és szemnek megszokásból eredt ügyessége. Ezen tényből kiindulva, kétségtelen az, hogy a mint vezetőjük, és pedig mindjárt eleinte e megszokást, olyan foku lesz a később nyert ügyesség. Automatikusnak nevezett módszerem segélyével a gyermek

vagy felnőtt egyén keze a legkönnyebb és legpontosabb vezetés folytán szokja meg a betűknek nem csak helyes alakját, de egyszersmint egyöntetű fekvését is leírni, melyeknek mint -alakjait folytonosan maga előtt látván, azokat szeme mintegy megszokja. (Kovács 1898, I. füzet, oldal nélkül.)

Úgy vélhetjük, hogy a minták reprodukciója híján van minden eredetiségnek, „de a létrejövő graphein éppen a szövés, írás, rajzolás közös nevezője, egyszerre tükrözi mind a szöveg mind a szöttes formatív jellegzetességeit” (Mitchell 9).

A kézimunka azonban már önmagában kettős jellegű. Janis Jefferies hangsúlyozza, hogy bár a kézimunkával való foglalatosságot rendszerint valami egyszerű és kedves, technikai eljárásokra redukált tevékenységként, a kézimunkatermékeket pedig a kényelem és az otthon értékeinek megnyilvánulásaiént jelenítenek meg, a minták gyakran újrarendezik, megzavarják és megszakítják a maszkulin modellt. Showalterhez hasonlóan úgy véli, a kézimunka, lázadó, őrült terület. A pre-verbális szemiotikai fázisa a pre-ödipális esztétikai lehetőségeivel (Jefferies 166). Jefferies az avantgarde kísérleteiben találja meg azt a transzgresszív momentumot, ami elrendezheti a textilművészet problematikus műfaji meghatározhatóságát.

Az olvasatok többsége azonban megkerüli az elrendezhetőség ilyen jellegű kérdéseit (nem törli el a műfaji anomáliákat). Csupán a test, a textúra, a textilitás és az elbeszélés (vagy inkább elírás) helyeinek határmezsgyéjén mozog, azon a tű-rés határon, amelyik folytonosan felsejlik az irodalomkritika tűréshatárán. Az ilyen olvasási módok nemcsak, a paternális és a patternális oppozícióját ellehetetlenítő működések feltérképezésére törekszenek, hanem a teleologikus szövegfogalomtól távolabbi, a létrehozás módjával, a technével és az anyaggal számoló retorikákat is bevonják vizsgálatukba.

A nőiség, írás és kézimunka transzgresszív viszonyaira irányuló – elsősorban angolszász, de újabban francia és német⁵ – posztmodern olvasatok, hámozási tekhnék gyakran hasznosítják a textúra fogalmát. A textúra használatát éppen a teleologikus szövegfogalomtól, valamint a fonografikustól történő eltávolodás szükségessége, az anyag és technika játékba vonása indokolta. Pedig a fogalom nem új keletű, nem a posztmodern kultúratudomány, vagy az irodalomtudomány hívta életre. A 60-as évek alkalmazott matematikai gondolkodásában ugyanúgy felbukkan, mint a strukturalista építészeti írásokban vagy éppen a vizuális művészetek

---

⁵ Az irodalom és női kézimunka viszonyait tárgyaló nyugat-európai és angolszász munkák mellett különösen fontos a téma hazai vonatkozásait illetően Zsadányi Edit 2006-ban megjelent tanulmánya, melyben Lesznai Anna verseit és hímezéseit együttesen vizsgálja a téma, a motívum, a kompozíció látszólagos változatlansága, folyamatos ismétlődése tekintetében.

számos ágazatában (Kepes 1150-2). Olyan vizuális jelenségről van szó, ami egy adott felület anyagi érzetét kelti -- elsősorban a minta alapjául szolgáló egység (texel) ismétlődései és eloszlása nyomán.

Használata a számítástechnikában a 90-es években, a *texture mapping*⁶ technika elterjedésével, a különböző 3d-s virtuális világokkal, számítógépes játékokkal vált szélesebb körben ismertté. Az akkori személyi számítógépek korlátai és a valóságot imitáló virtuális képi világ megteremtésének igénye között húzódó feszültség az akkori programozókat, grafikusokat arra készítette, hogy a legminimálisabb számú texel segítségével, azok variálásával, ismétlődéseivel, és eloszlásainak váltakozásával anyagszerűbbnek ható, a tapinthatóság érzetét kiváltó felületeket hozhassanak létre.

A textúrának anyag(de)formáló hatásaival a kézimunka-írás nyelvi szövődései, csipkái, varrásai esetén is számolni kell. Maria Damon, aki főleg olyan munkákkal foglalkozik, amelyek átlépik a fonografikus és a képi-anyagi közötti határokat, „Text, textile, exile: Meditations on Poetic, Metaphor, Network” esszéjében ezért is tartja fontosnak az *Ur-text* és a *Texture* elhatárolását. Míg az *Ur-text* paradigmatis, mintákat teremt, valamint eltörli az anomáliákat, addig a textúra számol a megértési anomáliákkal, redőzi, hajtogatja, labializálja a felületet. Damon vizsgálata nem csak, anyagszerűségében is tapintható, kézimunka technikák alkalmazásával is létrejövő produktumokra irányul, hanem a produktum létrehozásának technikájára, magára az íráseseményre is. A textúraszerű írást olyan ékes, díszes (*ornate*), öntudatos (*self-conscious, self-aware*), poetikus írásmódnak tekinti, ami előtérbe helyezi (*to foreground*) saját stílusát. Damon meglátásai hasonlóak ahhoz, mint amit Stephan Kammer vagy Christian Stetter ért a textúra fogalmán, amit az egyedi írásaktus tényezőinek számbavétele és a teleologikus szövegfogalom bírálata kapcsán, egy kultúratechnikai gyakorlat elemezhetősége végett hoznak játékba.⁷ De ugyanúgy lefedi mindazt, amit Victoria Mitchell textilitásnak (*textility*) nevez. Egy olyan fogalmi keret felől szemlélődve, ami egyszerre számol az anyaggal, a technikával, a minták elrendezésével, az irodalom terébe való belépést részint lemondásnak kell tekintenünk, hiszen a komplex, nagyon is narratív vizuális-materiális tradíció, ami valamiképpen a női artikulálódásának fenntartott helye volt, nem működhet maradéktalanul a textualitás közegében. És bár az artikuláció megkerülése legtöbbször a kulturális hegemoniából fakadt, olykor – mint ahogy erre Mitchell is rámutat – az ellenállás önkifejezéseként is értékelhető.⁸

⁶ Az eljárás alkalmazása Edvin Catmull nevéhez fűződik.

⁷ Lásd Kammer (2011), illetve Stetter (2011).

⁸ Mitchell számos olyan angolszász, kézimunka-gyakorlatot is folytatott szerzőt idéz, aki ódzkodott attól, hogy a szavakat a gondolatai kifejezésének eszközeként kezelje.

Úgy vélem, a 20. század elején alkotó nőírók munkái esetén is hasonló jelenségről beszélhetünk. A szövegekben működő retorikai alakzatok, vagy narratív mintázatok működése során rendre előtűnnek a női kézimunka mintázatai, illetve azok a mintakonstruáló, mintákat összerendező eljárások (technikák), melyek által a textilproduktum létrejön.

Ezen szövegek a vizuális markerek devalválódása, a graphein megbontása ellenére fennmaradó nyomok mentén tesznek kísérletet a kézimunka virtuális terének, idejének, anyagának a létrehozására. Ennek felismerhetőségére egy olyan retorikai/ poétikai olvasási irány megkövetelésére van szükség, ami figyelembe veszi: ezek -- a női kézimunkára igen gyakran reflektáló -- alkotások a szöveg terébe léptetett szövedékek, amelyek nem mondanak le teljesen anyagszerűségükről. Kézimunkaszerű írástechnikák során keresztül jönnek létre, pre-ödipális kísérő, felfogató aktusok során Így persze a szkhéma-séma oppozíció megbontásával is számolnunk kell, „a hosszú pólya kiszalad a varrógép alól” (Török 1938, 15), mégpedig mindazon helyeken, ahol a reprodukció, a sablon egyben a performativitás terévé válik – újra és újra.

A kézimunka-szövegek tehát leginkább a *repetitio* szkhémája mentén olvashatóak. Az ismétlés alakzata a szóalakok, mondatalakok ismétlődése mellett - a horizontot kitágítva- olyan olvasatokat kínál fel, amelyek egyrészt a kulturális és narratív mintázatok, események egyes elemeinek ismétlésére, strukturális hasonlóságainak/ variálódásainak szöveghelyeire irányulnak, másrészt pedig figyelembe veszik az olyan jelölési gyakorlatokat, amelyeken összeszervezik, re/strukturálják a különféle mintakonstrukciókat, vagy éppen megteremtik a rendelkezésre álló *pre-made* konstrukciók variálódásának terét.

Az ismétlődés elkerülhetetlenül szembesít a fonografikus vizuális markereivel, a tárgy létrejöttének techné jellegével, a mintázatok kvantitatív tényezőivel, eloszlásukkal, sajátos narratív ritmusukkal, mimetikus játékkal.

Nem véletlen, hogy a *repetitio* a textiltől való kortárs diskurzust is erősen átható szkhémaként jelenik meg, hiszen a posztrukturalista irodalomkritika az ismétlődések kapcsán ugyanolyan kettős jellegre hívja fel a figyelmet, mint amely a női kézimunka esetén is felmerül (Downing 2-8). Például a már korábban hivatkozott Jefferies női kézimunkára tett megállapításai igen hasonlóak ahhoz, amit Miller az ismétlés platóni és nietzschei jellege kapcsán felvet (Miller 4-21). Kétségtelen, hogy a póknak a fel nem oldódásával, vagy éppen egy, a szövedéket lefejtő, (de)konstruktív váladékával is számolnunk kell.

Felhasznált Irodalom

- Barthes, Roland. 1998. *A Szöveg öröme*. Ford. Babarczy Eszter, Kovács Sándor, Mihancsik Zsófia, Romhányi Török Gábor. Budapest: Osiris.
- Damon, Maria. „[Text, Textile, Exile: Meditations on Poetic, Metaphor, Network](#).” *Electronic Book Review*. 2009.02.12. Letöltés: 2014.febrár 5.
- Danto, Arthur C. 2012. „Weaving as Metaphor and Political Thought.” In Jessica Hemmings (ed.) *The Textile Reader*. London: Berg, 205-209.
- Downing, Eric. 2000. *Double Exposures, Repetition and Realism in Nineteenth-Century German Fiction*. Stanford: Stanford University Press.
- Földvári, József. 2008. „Pajzs a résen -- El(len)álló alakzatok a 20. század elején alkotó női írók műveiben.” In Bodrogi Ferenc Máté, Miklós Eszter Gerda (szerk.) *Mozgásban: Irodalomtudományi PhD-konferencia elméleti irányvonalakról, kihívásokról és lehetőségekről*. Debrecen: Kossuth Kiadó.
- Gibson, J.J. 1966. *The Senses Considered as Perceptual Systems*. Boston: Houghton Mifflin.
- Jefferies, Janis. 1995. „Text and Textiles –Weaving across the borderlines.” In Katy Deepwell (ed.) *New Feminist Art Criticism: Critical Strategies*. Manchester: Manchester University Press, 164-173.
- Kammer, Stephan. 2011: „Textúra” In: *Metafilológia I*. Budapest: Ráció, 179-191.
- Kepes, György. 1995. *Language of Vision*. New York: Dover Publications.
- Kovács, Anna. 1898. *Automatikus módszerű gyakorlatok az írás és szépírás megtanulására. Négy füzet*. Szerk. Vozáry Pál. Szeged.
- Kristeva, Julia. 1982. *Powers of Horror*. Trans. Leon S. Roudiez. New York: Columbia University Press, 1-31.
- Kruger, Kathryn Sullivan. 2001. *Weaving the Word*. Selinsgrove: SUP.
- Miller, J. Hillis. 1985. *Fiction and Repetition*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Mitchell, Victoria.. 2012. „Textiles, text and techne.” In Jessica Hemmings (ed.) *The Textile Reader*. London: Berg, 5-13.

- Mohácsy, Margit. 1943. „Bevezetés.” In *Női kézimunka a leánygimnázium I, II, III, IV. osztálya számára*. Budapest: Szent István Társulat.
- Schöpflin, Aladár. 1912. „[Kaffka Margit](#).” *Nyugat* 24. Letöltés: 2014.03.12
- Showalter, Elaine. 1986. „Piecing and Writing.” In Nancy K. Miller (ed.) *The Poetics of Gender*. New York: Columbia UP.
- Stetter, Christian. 2011. „Szöveg és textúra”. *Metafilológia I*. Budapest: Ráció, 192-218.
- Török, Sophie. 1938. „[Nem vagy igazi](#)”. *Nyugat* 1. Letöltés: 2014.04.09.
- Uhr, Józsa. 1890. *A női kézimunka-oktatás iskolák számára és magánhasználatra – 2 füzet*. Pozsony, Budapest: Kiadja Stampfel Károly.
- Zsadányi Edit. 2006. „A tű és toll. Lesznai Anna hímzéseinek és verseinek a tárgya.” *Irodalomtörténet* 37/1, 119-127.

Kádár Judit

Nyíregyházi Főiskola

Az elfojtás szerepe a társadalmi identitás létrehozásában

Bűntudat és bűnhődés Kosáryné Réz Lola műveiben

A mára leginkább elterjedt társadalomtudományi elmélet szerint a szexuális represszió a hatalmon lévő osztályok eszköze a hatalomgyakorlás és kizsákmányolás érdekében; más nézőpontból viszont a társadalmi integráció eszköze, hiszen az egyes személyek valamiféle társadalmi tekintély, autoritás megszerzése érdekében élnek vele. Annak rövid áttekintését követően, hogy mit jelenthetett a háború előtt a szexualitásról szóló diskurzusban paradigmaticusnak tekinthető 'csók' szó, e tanulmány a freudi személyiségmodell, illetve a *Magyar katolikus katekizmus* tanításainak figyelembevételével annak kimutatására törekszik, hogy a hívő katolikus, ám konzervatív liberális és konzervatív feminista Kosáryné Réz Lola (1892–1984) *Porszem a napsugárban* című regényében miként ábrázolta a szexualitást, s szereplői identitására milyen hatással van az elfojtás. A represszió a hősnő társadalmi integrációjához vezetett-e, vagy amint az irodalomtörténész John Kucich Michel Foucault nézetein alapuló elméletéből következik, a libidinális destabilizáció kulturális stratégiája e regényben is a társadalmi viszonyok iránt nem érdeklődő, elszigetelt szubjektivitást hozott létre.

Az elfojtás tizenkilencedik-huszedik századi megjelenési formáinak a szakirodalomban köztudottan többféle elméleti megközelítése van, köztük a legismertebb a szexuális ösztön és a kultúra viszonyát (az Id, Ego és Szuperego küzdelmét) vizsgáló pszichoanalitikus Sigmund Freudé és a szexualitás és a hatalmi viszonyok kapcsolatát feltáró filozófus, eszmetörténész Michel Foucault-é. Az úttörő kutatásaik nyomán mára leginkább elterjedt társadalomtudományi elmélet szerint a szexuális represszió a hatalmon lévő osztályok eszköze a hatalomgyakorlás és kizsákmányolás érdekében; más nézőpontból viszont a társadalmi integráció eszköze, hiszen az egyes személyek valamiféle társadalmi tekintély, autoritás megszerzése érdekében élnek vele.

A társadalmi struktúrákat analizáló Foucault úgy látta, hogy téves a nézet, miszerint a 19. században, az ún. viktoriánus korban az előző századokéinál sokkal szigorúbbak voltak a nemiség szabályai. Szerinte a hatalomgyakorlás különféle területein valójában megnövekedett a szexualitással kapcsolatos diskurzusok száma, aminek következtében megszűnt csupán morális ítélet tárgya lenni; egyre inkább közigazgatási kérdéssé is vált, s a demográfia, biológia, orvostudomány, pszichiátria, pszichológia, pedagógia stb. tudományán belül a szexualitásról folytatott diskurzusok végeredményben az elfojtás mechanizmusának gyengüléséhez vezettek (Foucault 20, 27).

A francia teoretikus nézeteiből indul ki John Kucich, az elfojtás társadalmi integrációs szerepének kutatója. Az amerikai irodalomtörténész úgy véli, ugyan a represszió társadalmi kötelezettségnek tűnik, ám azáltal, hogy az ént (szelfet) az emocionális intenzitás privilegizált helyévé teszi, elitizmushoz vezet, ami ellehetetleníti bármiféle társadalmi identitás megértését, mert elrejti, hogy a társadalmi tekintély valójában osztály és gender szempontok köré szerveződik. Így az önmehtagadás egy önmagában beteljesültebb, libidinálisan fogékonyabb, ám meglehetősen antiszociális, elszigetelt szubjektivitást hoz létre (Kucich 3).

E tanulmány célja egyrészt annak vizsgálata, hogy Michel Foucault következtetései a represszió polgári társadalmakban bekövetkező enyhüléséről az Osztrák-Magyar Monarchia keleti feléhez, majd 1920 után Kelet-Európához tartozó Magyarországon is megállják-e a helyüket. Másrészt Kosáryné Réz Lola (1892–1984) néhány prózai művének a freudi személyiségmodellt és a *Magyar katolikus katekizmus* tanításait figyelembe vevő elemzésével annak kimutatására törekszik, hogy a hívő katolikus, ám konzervatív liberális és konzervatív feminista író nő szereplőinek identitására milyen hatással van az elfojtás. A libidinális destabilizáció kulturális stratégiája a hősnők társadalmi integrációjához vezetett-e, vagy mint az John Kuchich elméletéből következik, az elszigetelt szubjektivitások elitizmusához.

Kis magyar filematológia: mit jelentett a csók szó a háború előtt?

Kétségtelen, hogy a kapitalizálódó Magyarországon a különféle tudományokban szintén megindult a szexualitásról szóló diskurzus: az osztrák Krafft-Ebing 1886-ban írt, úttörő orvos-törvényszéki tanulmányát *Psychopathia sexualis a visszás nemi érzések különös figyelembe vételével* címmel már 1894-ben magyarra fordították, s Ferenczi Sándor is még az utolsó békeévben, 1913-ban alapította meg a Magyar Pszichoanalitikus Egyesületet. A szexualitásról szóló, második világháború előtti nyilvános diskurzusokat

Magyarországon a Foucault által elemzett nyugat-európai országokéhoz képest mégis nagyobb mértékben befolyásolták az egyházi intézmények: az 1926-ban létrehozott felsőházba hivataluk alapján 32 főrangú pap került,¹ akiknek jelenlétét a Horthy-korszak kutatója „az egyházak jelentős társadalmi funkciójával”, magas, 16-17%-os részvételi arányukat „a rendszer fenntartásában vállalt szerepükkel” hozza összefüggésbe (Püski). A köztük is hegemon helyzetben lévő katolikus egyház fórumain a merev családstruktúra megőrzését biztosító vallási, nemzetiségi, társadalmi és lokális endogámia bátorításával törekedett a feudális szerkezetű osztálytársadalom s benne saját pozíciója megtartására, s a Felettes-énben, a Szuperegóban kialakított büntudatot használta az Ösztön-én, az Id törekvéseinek elfojtására. A klérus, bár a szexuális tevékenységre vonatkozó szavak többségét tabusította, egy sajátos, metaforikus nyelvezet segítségével a szexualitás minden megnyilvánulását szabályozta, s még azt is meghatározta, kik számára és milyen helyzetben megengedett a csók.

Freud után, de még Foucault előtt hajlamosak voltunk azt képzelni, hogy a szexualitás állandó, mióta világ a világ mindig ugyanazt jelentette, különben az emberiség már kihalt volna. Mára elfogadottá vált a francia filozófus definíciója, miszerint a szexualitás „azon jelenségek összessége, amelyeket egy bonyolult politikai technológiával összefonódó stratégia idéz elő a testekben, a viselkedési formákban és a társadalmi viszonyokban” (Foucault 128). A szexualitásról való beszéd tehát az ideológia része, s ebből következően a történelemben változó, társadalmi konstrukció (Timm – Sanborn 173). A szexualitás és ideológia elválaszthatatlanságát alátámasztja a csók szó két meghatározása, a magyar történelem két eltérő társadalmi berendezkedésű, huszadik századi korszakából, 1912-ből és 1975-ből. A patinás *Révai nagy lexikona* szerint:

Csók (eszt.), az arcnak, kéznek, ajkaknak, egyes tárgyakkal, pl. emléktárgyakkal, keresztnek stb. ajkainkkal való érintése. Általában gyöngédségnek, kegyeletnek, tiszteletnek, szeretetnek külső kifejezéséül szolgál. Ugyanazon neműeknél (mint kéz-C. külön-neműeknél is) az üdvözlésnek általánosan elfogadott melegebb formája. Bizonyos esetekben szertartásos jellegű. Ilyen a kézfogói C. is. A szerelmi C. boldogító érzését számtalan változatban éneklé a népdal s a műköltészet. Júdás C.-ja hazug C., mely szeretet leple alatt áruló szándékot takar. A C. jogi oldaláról elmésen értekezett Vécsey Tamás. Orvosok sokat írnak a C. ellen, melyet ragályos betegségek alkalmas terjesztőjének mondanak. (V. köt. 123)

¹ A harmincas évekig általában 235-240 főből álló Felsőház tagjai lettek a katolikus püspök, a szerzetesrendek főnökei, a református, lutheránus, unitárius egyházak vezetői, a budai görögkeleti püspök és az izraelita hitközségek által választott két rabbi (Püski).

Az 1971-ben Kelet-Németországban megjelent eredetiből átdolgozott, 1975-ben a Gondolat Kiadónál megjelent *Sexológia* című könyv szerint:

csók: a szerelem szimbóluma, eredetileg kultikus szimbólum, amelyet szertartási tárgyakkal v. papoknak adtak. A tisztelet és a hűség kifejezője is (lélekcsere → *psziché*). Egyes szexológusok úgy vélik, hogy a szerelmi ~ a csecsemő szopásából fejlődött ki. Mások azt az álláspontot képviselik, hogy a ~ primer szex. tevékenység, amely szublimált formában a barátság és a megbecsülés szimbólumává vált. Mindezek az elméletek nem magyarázzák meg, hogy a ~ miért fejt ki szex. izgató hatást. Hozzá tartozik a *szerelmi játék*hoz, tekintet nélkül arra, hogy az orr-ra, a szájra v. más testrésze adják. Minden testrész lehet → *erogén* hatású, bár az → *erogén testtájak* jól megkülönböztethetők (→ *szublimálás*). A kéz~ konvencionális és többnyire minden szex. tartalmat nélkülöz. Ez a 7. sz.-ból származó szokás D-Európában napjainkban is fennmaradt, és széles körben elterjedt. (K- és Közép-Európában is, sz.-unkban a polg. rétegek körében!) Tuniszban tilos a kéz~, éppen úgy, mint az arc~. A → *nyelvs csók* és a test~ (→ *oral-genitális kontaktus*) kifejezetten szex. cselekmény. A „pillangó”- ~ egymás szempilláinak érintéséből áll. Rendszerint a férfi csókol először. A ~-ot már a középkori lovagköltők megénekelték, pl. *Vogelweide*. A modern slágerszövegek a ~ dicsérete nélkül elképzelhetetlenek. A színpadon a ~ kevésbé gyakori, mint a filmen. A ~ nem higiénikus, minthogy kémiai anyagokon kívül → *baktériumok* átvitelét is elősegíti (→ 6. ábra). Az → *ajakrúzs* használata enyhén antiszeptikus hatású. [Szerkesztési hiba következtében a 6. ábrán nem a csók képi ábrázolása, hanem Giacomo Casanova arcképe látható.] (*Sexológia* 62)

A mindkét szócikkben megtalálható figyelmeztetésen kívül, miszerint a csók káros az egészségre, a két definíció ideológiai tartalma nyilvánvalóan eltérő. Az 1912-es szöveg represszívabb, a szexualitás szót is kerüli, és a lehetőségek szerint vallási kontextusban, a hithez kapcsolódó szavak – kereszt, kegyelet, Júdás csókja – segítségével igyekeznek a fogalmat definiálni. Még a kor neves jogtudósának, országgyűlési képviselőjének, Vécsey Tamásnak emlegetése is ebbe az értelmezési keretbe tartozik, hiszen evangélikus egyházmegyei gondnok, egyházkerületi főjegyző is volt. Az 1975-ös definíció nem kevésbé ideologikus: bár az orvosi szakkifejezések használatával hangsúlyozza, hogy megközelítésmódja tudományos, a politikai tudatformálás szándéka tetten érhető. A szovjet érdekszférába tartozó Német Demokratikus Köztársaság ateista és marxista-leninista szemléletű kiadványából fordított szócikk a vallási vonatkozásokat a múlt részének tekinti – „csókot szertartási tárgyakkal vagy papoknak *adtak*” –, egyúttal a kézcsók polgárinak minősítésével a második világháború előtti társadalmi berendezkedéssel is leszámol. (A Tunizra vonatkozó, első pillantásra

meglepő közlés is antiklerikális megfontolásból kerülhetett be: Tunéziában éppen egy iszlámellenes, világi kormány volt hatalmon.)

Az 1910 és 1935 között megjelent, tudományos színvonalát illetően máig a legjobbak egyikének számító Révai lexikon szócikke önmagában alátámasztja a feltételezést, hogy a szexualitás feletti ellenőrzést a nyugati országokhoz képest a század első felében Magyarországon az egyházak szorosabban kézben tartották. A kontroll fő eszköze – a katekizmus tanainak gyerekkori indoktrinációja, a szószéki prédikációk, a mise, a gyóntatás és a századfordulóra megújult katolikus sajtó mellett – az iskolai oktatás volt. Amint az egyháztörténész Gergely Jenő megállapította, az oktatásügy a kiegyezés után „is döntő mértékben egyházi kézben maradt”, a katolikus iskolák az oktatás-nevelés minden szintjére kiterjedő, átfogó rendszert képeztek, az óvodától a felsőfokú tanulmányokig (Gergely VII/1), annak ellenére, hogy a lányok oktatását valójában nem helyeselték. „Az országnak mindenekelőtt jó családanyákra van szüksége. Taníttatásuk különben is terméketlen, mivel ők a természet törvényei szerint nem tudni, hanem szeretni születtek” – összegezte a *Magyar Állam* című katolikus napilap 1890-ben kifejtett álláspontját az irodalomtörténész Dersi Tamás (151).

A világi hatalom sikertelenül törekedett az oktatás irányításának átvételére: a kormányzati ellenőrzéssel párhuzamosan a katolikus püspöki kar 1908-ban létrehozta a saját fennhatósága alá rendelt legfőbb oktatási hatóságát, a Katolikus Tanügyi Tanácsot, ami az egyházi irányítás alá tartozó oktatási intézmények tanterveit ellenőrizte. Munkájában olyan állandó bizottságok vettek részt, mint a Katolikus Tankönyvügyi Bizottság, a Katolikus Ifjúsági Irodalmi Bizottság és a különféle katolikus tanügyi egyesületek. Az egyházi hatalom a két világháború közötti időszakban sem gyengült meg, sőt a katolikus oktatás, a nevelésügy és pedagógusképzés a század elején létrehozott rendszere megszilárdult (Németh 2000). A korszak nőíróira, akik kevés kivételtől eltekintve nem járhattak egyetemre, s iskoláztatásuk valamilyen egyház által fenntartott középfokú iskola elvégzésével befejeződött, az egyház normarendszere és nyelvezete férfi kortársaikénál nagyobb hatást gyakorolt.

Miközben a szexualitásról szóló szabadabb diskurzus hatására az 1910-es években az Osztrák-Magyar Monarchia keleti felében is megjelent a pedagógia új ága, a német nyelvű művekre támaszkodó szexuális pedagógia, melynek célkitűzése az ifjúság felvilágosítása volt, Magyarországon a nemi felvilágosítást szolgáló könyveknek is a keresztény normákhoz kellett igazodniuk. E kiadványok, köztük a középosztálybeli hajadon lányok, fiatal férjzett nők és külön a női cselédek számára összeállított életvezetési kalauzok jelentős részének szerzői is az egyház, illetve valamelyik szervezetének tagjai köréből kerültek ki. Írt ilyen kalauzt a harmincas

években kamaszlányok számára a magyar írókról szóló máig egyetlen összefoglaló mű szerzőjeként ismert Bánhegyi Jób bencés pap, és szerkesztett fiatalasszonyoknak szóló kötetet a Katolikus Háziaszonyok Országos Szövetsége elnöke és alelnöke is.²

Mivel a katolikus egyház tanításai szerint a „testi vágy” bűnnek számított, mely bűnnek a lényege, amint már Aquinói Szent Tamás (1225–1274) megfogalmazta, az „elfordulás Istentől, s odafordulás a teremtményhez”, a katolikus szerzők a vágyakat felkeltő, szerelemhez vezető ösztönök elfojtására buzdítottak, ami a valláserkölcsei vonatkozásokon túl egyben az osztályszerkezet fellazítására alkalmas szerelmi házasságok létrejöttének esélyeit is csökkentette (Schütz 45). A szerzők e kettős – teológiai és hatalmi – törekvés következtében a csók fogalmát is a házasság előtti szüzesség egyházi előírásának megfelelően, preskriptív szándékkal határozták meg. Bánhegyi a „bűnre vezető közeli alkalom”-nak, „ha ugyan már nem bűn”-nek tekintette (Bánhegyi 123), a „keresztény orvosnők nevében” felvilágosító könyveket publikáló dr. Csaba Margit szigorúbb volt – a lányoknak házasság előtt kategorikusan megtiltotta a csókot:

Férfi és nő között nincs helye a csóknak, csak a családon belül vagy a Teremtő által rendelt házasságban. Nem játék a csók, hanem az összetartozás pecsétje. Akármit is hangoztatnak a divatos jelszavak, te ne pazarold el akármilyen jött-mentre leányságod hamvát, az első csókot.

(1937, 134)

Mint szó, a csók nem esett megnevezési tilalom alá, a szexuális aktusra vonatkozó nemi felvilágosítással foglalkozó szerzők azonban tabuba ütköztek. *A Magyar úriasszony otthona* című kötet „A serdülő leány” című fejezetében dr. Csaba Margit felhívta középosztálybeli, felnőtt női olvasói figyelmét, hogy „a nemi kérdések” közül „a szükségeseket nem szabad semmiképp agyonhallgatni”, mert különben leánygyermekük a gyakorlatban szereznek ismereteket, ám arra már – nyilván a verbális normaszegés elkövetésétől tartva – nem tért ki, melyek a kamaszlányokkal feltétlenül megbeszélendő kérdések. Helyette néhány katolikus szerző „leányokon és anyákon egyaránt segíteni akaró” művét ajánlotta olvasói figyelmébe (1934, 211-2). Az ajánlott ismeretterjesztő könyvek egyike éppen saját, *Amit a nagy leánynak tudnia kell* című műve volt, csak hogy ott is megtorpant, mielőtt a nemi élet mibenlétéről bármi felvilágosítást adott volna a házasság előtt álló lányok (és annak idején még felvilágosítás nélkül férjhez adott, tanácstalan anyáik) számára. Ördögi körbe keveredett: arról kellett volna írnia, amiről

² Bánhegyi Jób: *Nem vagy már kisleány. A mai leány életútja* (1932); Szegedy-Maszák Aladárné – Stumpf Károlyné (szerk.): *A Magyar úriasszony otthona. Az otthon kultúrája* (1934).

beszélni sem volt szabad, így a testi kapcsolatnak csupán (általa egyedül megengedhetőnek tartott) céljáról írt, röviden:

A [nemi élet] célja az, hogy a férfi szervezetében fejlődő csírasejtek, amit a virágokban porzóknak hívunk, a női szervezetben fejlődő csírasejt, pontosabban petesejt, virágokban bibe, közelébe jussanak. A nemi élet e kétféle sejt találkozását teszi lehetővé. (1940, 112)

Hogy a folyamat miként megy végbe, annak leírásával adós maradt. Könyvének témája hiába volt a szexuális felvilágosítás, a vállalt feladatnak nem csupán közlendője tabu mivolta miatt nem tudott eleget tenni, hanem azért sem, mert a katolikus tanításnak megfelelően az érzékiséget bűnnek tartotta, ami ellen küzdeni kell. Hívóként az örömteli szexualitáshoz még házasság esetén is ambivalensen viszonyult, amint azt egy elejtett megjegyzése sejtetni engedi. Kijelentette, hogy a mai leánynak nincs is szüksége arra, hogy a nemi életről részleteket tudjon meg, mert ha férjhez megy, „úgyis meg fogja tapasztalni”, ha pedig nem, akkor „örüljön, hogy nem tud többet” (1940, 111-2).

A középosztálybeli lányokat önfegyelemre, engedelmességre, szexuális vágyaik legyőzésére nevelő kiadványok a férfiaknak alárendelt felnőtt életükhöz elengedhetetlen elfojtáshoz szoktatta őket, az alsóbb osztályokba tartozó nőknél a represszióra nevelés gazdasági kizsákmányolásukat is szolgálta. A háztartási alkalmazottak számára ugyancsak a Katolikus Háziasszonyok Országos Szövetségének elnöke és alelnöke által összeállított, vallási konnotációkat ébresztő, *Kis káté* című, 20 000 példányban megjelent könyvecske felhívta a leendő szobaleányok, szakácsnők, gyermeklányok, „önálló mindenesek” (eufemizmus a mindenes cselédre) figyelmét, hogy a „társadalmi alkalmazottak” közül csak az „töltheti be tökéletesen hivatását és teljesíti kötelességét, aki a munkaadójában megbecsüli azt, aki neki otthont ad, [és] ellátja élelemmel” (21). A brosúrából az is kiderül, az uralkodó elit által szorgalmazott hitnek mi a célja és haszna: a háztartási alkalmazottnak azért kell hogy „első és legfontosabb tulajdonsága a vallásosság” legyen, mert „az igazi vallásosság magában hordja az önfegyelmezést” (11).

A csók jelentése Kosáryné Réz Lola műveiben

A század első felének szépirodalmi művei sem hagyhatták figyelmen kívül a szexuális tevékenységgel kapcsolatos tiltásokat, illetve a szexualitásra vonatkozó beszéd előírásait. Nemcsak a közbeszédet jellemezte a korlátozó, tabukat kerülgető, körülíró beszédmód következtében pontatlanná vált

szóhasználat, hanem az irodalmi nyelvet is, különösen a nőket, akiktől elvárták, hogy a nemiség jelenségeiről mit se tudjanak, illetve szemérmesen hallgassanak, ezért néha még azt sem könnyű kikövetkeztetni, hogy a huszadik század első felében az egyes író(nő)k szóhasználatában mit jelentett a csók kifejezés. Úgy tűnik, a két világháború közt nagy népszerűségnek örvendett, tévesen kizárólag katolikus lányregényíróként számon tartott Kosáryné Réz Lola többféle értelemben, s némely esetben megnevezési tilalom alá eső tabu tevékenységek helyettesítésére használta.

Porszem a napsugárban című, 1930-ban megjelent regényében a lecsúszott dzsentri családból származó, tanítónőképzőt végzett, tizenkilenc éves, normakövető hősnő egy (ironikus módon ma már szexuális konnotációt hordozó nevű) falusi iskolába, Alsókupakra kerül³, ahol szemvet rá a szolgabíró, aki erőszakos fellépése miatt Annusnak első találkozásukkor nem nyeri el a tetszését. Ám

... az első tavaszi napon a szolgabíró az iskola előtt várta déli harangszó idején. És amint kilépett az osztályból a tornácra, kis kendőjével a vállán, hogy ügyeljen a szétszéledő apróságokra, ott, a gyerekek előtt magához kapta, és megcsókolta az ijedtében félig nyitott száját.

Annust még nem csókolta meg férfi. [...] És most Miska nem sokat kérdezte, nem sokat mondta, hanem egyszerűen megtette.

Ezen már nem lehetett segíteni. [...]

– Szolgabíró úr, kérem – mondta remegő ajkakkal –, lenne szíves egy pillanatra bejönni az iskolába? [...]

– Nem tudom – kezdte –, mi a szándéka szolgabíró úrnak, de...

– Hogy mi? – nézett fel csodálkozva Miska. – Mi lenne kicsikém? Elveszem feleségül. (2011, 131-2)

A fenti jelenet végére, bár Annus a kapott csók értelmezésében segítségre szorul, a cselekedet szimbolikus jelentést kap: általa a szolgabíró – a lány megkérdezése és beleegyezése nélkül – a közösség jelenlétében, jelképesen magáévá teszi őt. A férfi csodálkozása azt hivatott jelezni, hogy viselkedése normatív, egy ártatlan lány nyilvános „birtokbavétele” komoly és tisztességes házassági szándékának kifejezése. Mivel Annus számára ez a házasság a tanítónői léthez képest társadalmi felemelkedést jelent, és jól tudja, hogy Miska goromba viselkedésében mások nem is találnának semmi kivetnivalót, engedelmesen hozzámegy feleségül. Valódi vágyainak elfojtása – egy szegény tanító kollégájába szerelmes –, társadalmi integrációját szolgálja.

Az 1935-ben megjelent *Lelkek és arvak* novellagyűjtemény „Hajniczkáné legendája” című elbeszélésében a csók kevésbé komplex,

³ A ‘kupakolni’ szinonimái a mai szlengben: kufircolni, fűrészelni, unga-bungázni stb.

egyértelműbb metafora. Hajniczkáné már „öregasszony”, aki harminc éven át szállított pénzt és iratokat a városból a falusi hatóságokhoz az erdőn keresztül egy hátikosárban. Mindig elment a temető mellett, gyakran éjszaka, hogy meglátogathassa nyolc, csecsemőkorában meghalt gyereke sírját. Már több esetben is ki akarták rabolni, s a falusiak értetlenkednek viselkedésén: „Csak nem tanulja meg, hogy nem jó asszonyszemélynek egyedül járni! Mit csinál majd, ha leütik vagy meg találják csókolni a sötétben?” (1935, 36).

Ebben az elbeszélésben a csókhöz még több agresszió kapcsolódik, mint a regényben, nyilvánvalóan a nemi erőszak helyettesítésére szolgál, de mindkét előfordulásának konnotatív tartalma a szerzőnek a szexualitáshoz való ambivalens viszonyulására utal. Az ugyancsak a *Lelkek és arcképek*ben olvasható „Mese a lázról” című novella alá is támasztja, hogy az író számára, aki katolikus neveltetésénél fogja tisztában volt a nemi magatartást legkonkrétabban szabályozó 6. és 9. parancsolat tiltásával („Ne paráználkodj!”, illetve „Felebarátod házastársát ne kívánd!”), az alapprobléma a nő testi vágya, a női szexualitás. Az elbeszélésben a fiatal hősnő férje idegen országba ment, talán vissza sem tér, és Rozálkát lelkiismeret-furdalás kínozza: attól fél, a férfi azért hagyta el, mert testi szerelmet is érzett iránta, tehát bűnt követett el. Esténként más-más, a férfi szexuális potenciát/vonzóerőt jelképező alakot öltő, titokzatos látogató (katona, diák, lovag) próbálja kísértésbe vinni: mindegyikük a csókját kéri. A diáknak kifejti, hogy közeledését miért utasítja el, s a hősnő szavai arról árulkodnak, hogy egyszerre hiszi a nők szexuális kielégülését bűnnek tartó katolikus felfogás igazát, és a szerelmi vonzalomból született gyerek előnyösebb tulajdonságairól való babonát:

– Mert, mondják, mindig bűn az, ha férfi asszonyt csókol s még nagyobb bűn, ha az asszony boldog. Ám, ha nem volt boldog, akkor sötétszívű, szomorú gyermek születik, ha pedig boldog volt, akkor érzelmes és vidám. Mégis jobb hát talán így... (22)

Rozálka kijelentése a valláslélektan iskolateremtő alakjának, a belga római katolikus teológus és pszichológus Antoine Vergote-nak a vallásos szemlélet torzulásairól írt fejtegetése alátámasztására is például szolgálhatna:

Ha egyszer az egyének a vallás területére áttevődött szexualitását a vallás területének általa kölcsönzött érzéki erő ösztönzi, akkor a szexualitás be nem vallott, az egyén léte szempontjából mellékes marad, ami a gyönyör teljes elutasítására kényszeríti őt. (Vergote 154)

A magányosan élő férjes asszonyt éjszakánként szexuális vágy gyötri, de a Felettes-énjében felülkerekedő vallásos hit a libidót legyűri, és a címbe is

szereplő 'láz'-tól való félelemmé változtatja. A szó egyszerre konkrét és metaforikus: a gyermekét halállal fenyegető lázat és a nőt kínzó, a katolikus előírások szerint bűnnek és tabunak számító vágyat is jelenti. A babonához ragaszkodása – a probléma irracionális síkra terelése – ugyancsak a bűntudat kóros megnyilvánulásának tekinthető.

A bűntudat regénye

Kosáryné Réz Lola az elfojtás, valamint az ösztönök és az erkölcsi normák összeütközéséből fakadó bűntudat (Vergote 103) témájának külön regényt szentelt, a *Porszem a napsugárban* című kötetet, ami Judit unokája elmondása szerint legkedvesebb alkotása volt. A könyv Sigmund Freud a személyiség strukturális modelljéről kidolgozott elméletének cáfolata, s benne az író saját tézisének egyik fontos, középkorú férfi szereplője jellemzése során már az első fejezetben megfogalmazta:

Egyáltalán nem becsülte valami sokra a szerelmet. Olyan tiszta volt a gondolkozása, mintha még mindig az édesanyja lett volna mellette. Nem mintha nem lettek volna kísértései. Voltak. De keserű megvetéssel gyötörte magát az ilyesmi miatt. Ilyenkor neki is fáj a feje. Túrta. Nem sokat gondolkozott, Freud-féle elméletei egyáltalán nem voltak, de megtette azt, amit Freud tagad: ártatlanul élt és ártatlanul gondolkozott egy olyan kategorikus imperatívusz alapján, amelynél szigorúbbat senki nem találhat. Megvolt lelkében sértetlenül az a titokzatos mérleg, amely az erkölcsi dolgokat teszi serpenyőbe, s amely olyan különböző az embereknél...

(18-19)

Az elliptikus szóhasználatra figyelő korabeli olvasó már ennyiből is tudhatta, hogy katolikus szellemiségű könyvet vett a kezébe (a szöveg a helyes szexuális magatartásról szól), s a normakövető Annuska élettörténetét végigkísérve leszűrhetette a tanulságot: az egyház tanítását követve a jót és rosszat meg lehet különböztetni egymástól. Bár a freudi ösztönkésztetés teóriájával a keresztény erkölcsant szembeállító mű túlságosan didaktikus, egy, a múlt század első felében élt katolikus nő szexuális magatartásának ábrázolása miatt társadalomtörténeti szempontból ma is figyelemre érdemes.

A regény keretes szerkezetű, a cím nélküli bevezető részben Eros, a „szerelem, az ifjúság, a bohó nyugtalanság, keserű öröm és édes fájdalom istene” a kamasz Annus szívébe lövi nyilát, hogy attól kezdve egész élete a szexuális vágyai elleni küzdelemben teljen el. Az egyes fejezetek címe az utolsó, tizenharmadik kivételével azoknak a férfiak a neve vagy foglalkozása, akik iránt Annus kamaszlány korától ötvenegy esztendőig vonzalmat érez. Többüknek a rajza elnagyolt, valószínűleg csak a történetbonyolítás

kedvéért kerültek be, két férfi azonban két-két fejezetnek is címadója: „A szolgabíró” és „Miska” Annus férjét takarják, „A doktor” és „A professzor” pedig az egyetlen férfi, akihez nem múló szerelem fűzi, mely érzés miatt folytonos büntudattal küzd, olyannyira, hogy még a nevét sem mondja ki, számára tabu. A regény e tekintetben minden valószínűség szerint önéletrajzi jellegű: Kosáryné közvetlenül annak az Osvát Ernőnek halála után írta, akihez Kosáry Judit szóbeli közlése szerint gyengéd érzelmek fűzték, de hívő katolikusként a válás lehetőségét elvetette, annak ellenére, hogy házassága Kosáry Jánossal nem volt boldog. Plátói kapcsolatukat a *Lelkek és arcok* című elbeszéléskötete „Két kis karosszék” című novellájában és regénytetrológiájának a második világháború végén írt, önéletrajzi elemeket tartalmazó utolsó két kötetében is megjelenítette: mindegyik mű a hősnőnek szerelmet valló, de vele szexuális kapcsolatot nem létesítő, figyelmes és gyengéd férfialakja öngyilkosságot követ el, agyonlövi magát, mint Osvát Ernő.⁴

A *Porszem a napsugárban* doktor/professzor figurája nőtlen, életét a gyógyításnak szentelő orvos, aki tisztában van Annus érzéseivel, melyeket minden bizonnal viszonz is, mégis elfogadja a házasságot szent és felbonthatatlan köteléknek tekintő asszony döntését, aki egy levélben bevallja szerelmét, de mint írja, „nem akarom a férjemet megcsalni, még gondolatban sem, és nem akarom más csókja után a gyerekeimet megcsókolni” (216). E szóhasználat – „még gondolatban sem” – a háború előtti olvasók többségének bizonyára eszébe juttatta a 9. parancsolatot, és a katekizmus hozzá fűzött tanítását: „Ki vétkezik Isten kilencedik parancsolata ellen? Az vétkezik Isten kilencedik parancsolata ellen, aki gondolatban, szóban vagy tettben házasságot tör, vagy erre csábít.” Annus nagy erőfeszítéssel igyekszik figyelmét más irányba, a családjá egyes tagjaira terelni, hogy a parancsolatnak engedelmessé váljon, de a professzor iránti vágyakozását nem képes teljesen a tudattalanjába száműzni, az elfojtás nem tökéletes. A vágy, amit „gonosz erőnek” (295) nevez, álmaiban, akarata ellenére támad. Bevallja magának, hogy nem a férje és gyerekei, és nem az éppen pusztító első világháború miatt forgolódik álmatlanul az ágyában, hanem amiatt, mert nem sikerült a „doktorra vonatkozó gondolatokat” kiejteni a szívéből:

⁴ Az első világháborús vereséget követően Selmezbányáról Magyarországra átköltözött írónő Budapesten ismerkedett meg Osváttal, először az általa szerkesztett *Nyugat*nak kezdett dolgozni, egészen 1929-ig, a férfi halálának évéig rendszeresen publikált a lapban. A *Nyugat* írónőiről szóló könyvükben Borgos Anna és Szilágyi Judit Osvátot gátlástalan férfinak mutatják be, aki visszaélt a lapban publikáló nők helyzetével. Ezt a nézetet egy tanulmányban igyekeztem cáfolni. Ld. Kádár (2012).

De a doktort látta néha, a doktort látta, amint mosolyogva tekintett rá a képről,⁵ és hiába magyarázta magának, hogy bűn, hogy az ilyen öregasszonynál, akinek férjhez ment a leánya, és unokája van, nemcsak hogy bűn, de nevetséges és izléstelen is ez az érzés, be kellett vallania magának, hogy... hogy... Nem, nem gondolt szerelemre. Ezt soha meg nem engedte volna magának. De érezte a szerelmet, és ez ellen nem lehetett tenni semmit. (300-301)

Amikor beteg anyját készül meglátogatni, Ösztön-énje álmában arra buzdítja, hogy helyette inkább a férfit keresse fel Pesten, de a Felettes-én álmában is győzelmet arat, elfogadtatja vele, hogy először az édesanyjához kell sietnie. Olyan erős büntudattal küzd, hogy amikor reggel értesítik anyja éjszaka bekövetkezett haláláról, úgy érzi, öngyilkos tudott volna lenni, ha mást álmodik (305-306).

Büntudatát, mint a „Mese a lázról” hősnője is, sajátos babonás magatartással próbálja enyhíteni, amivel fel-feltámadó libidóját igyekszik elfojtani. Amikor kisebbik lánya szerelmi bánatában öngyilkosságot kísérel meg, Bertuska gyógyulásáért cserébe – negyvenévesen – felajánlja istennek a szexualitásról való lemondást:

Édes Istenem – suttozta magában forrón –, odaadom az én szívemet. Nem akarok többé szerelmet senkitől. Miskától sem. Ne csókoljon meg soha többé. Csak Bertuska ne legyen boldogtalan. (285)

Elhatározásához – a csók ezúttal a tabu szeretkezést jelöli –, bár nagy lelki gyötrelmek árán, a továbbiakban sikerül is tartania magát. A regény végén, gyenge fizikumú lánya halála után divatjamúlt fekete ruhát viselő, ötvenegy éves, idősnék számító asszony, aki szíve mélyén tudja, hogy bár sok boldog percet élt át, igazán boldog soha nem volt. Amikor az antihős jellemzőivel felruházott színésznő rokonának bevallja, hogy soha senki nem csókolta meg, csak az ura, Katica elámul:

– Milyen tiszta vagy te – mondta aztán.

Annus nem tudta, mit feleljen. Szégyent és valamiféle büszkeséget érzett. (361)

Annus magatartása arra enged következtetni, hogy önmegtagadásáért a hite nem tudott elég kárpótlást nyújtani. Katica megjegyzése a hívők, és a legalább elemi iskolát végzett nem hívők számára is világos utalás lehetett arra, hogy a regény hősnője Isten hatodik parancsolatának megfelelően, tiszta életet élt. A ’tisztá élet’ a *Magyar katolikus katekizmus* szerint „a férfi és a

⁵ Egy újságban megjelent harctéri tudósítás fotójáról.

nő helyes kapcsolatát jelenti a házasságban és az arra való felkészülésben”, s „[a]zért nagyon fontos ..., mert a paráznaság bűnei megrontják az egyén, a család és a nemzet életét.” Annus azonban nemcsak büszkeséget érez a fiatalon számos szerelmi viszonyt bonyolító rokona előtt, hanem szégyent is, s a narrátor nem segíti az olvasót eldönteni, hősnője azt szégyelli-e, hogy Katicával ellentétben gyáva volt élni, vagy azt, hogy a paráznaság bűnét mégis, számtalanszor elkövette. A katekizmus szerint ugyanis „Isten hatodik parancsolata ellen az vétkeznek, aki bűnös akarattal gondol, néz, beszél vagy cselekszik szemérmetlen dolgot, vagyis paráználkodik.”

Katicával folytatott beszélgetését követően még egyszer találkozik a doktorral, így újra erőt kell magán vennie, nehogy felmenjen a férfi lakására. Megkönnyebbülés számára, midőn Eros kiveszi szívéből a nyilat, s eljut a vágytalanság olyannyira várt állapotába. Amikor a mű során a történetet többnyire a hősnő szemszögéből elmondó korlátozott, a keretes részben mindentudóvá váló narrátor Annus életútját értékeli, a történetmondó közvetítésében még Eros, a görög „pogány” isten is a katolikus normákat képviseli. Eros úgy látja, „[s]zegény asszony nem volt sokszor boldog”, de „nem alacsonyította le soha a szerelmét”, és „hazugsággal sem gyalázta meg” (375). A megértő Eros ítélete segítségével, aki nem talál kivetnivalót abban, hogy Annus a szerelemben néha boldog volt (ami értelmezhető akként, hogy mint feleség a testi kapcsolatban némelykor kielégülést talált, illetve élettörténete ismeretében úgy is, hogy nem csak férje iránt érzett szerelemben), Kosáryné Réz Lola végül a keresztény fundamentalista állásponttól valamivel toleránsabb nézet felé mozdítja el a főszereplő sorsának lehetséges értelmezését.

Annus vágyainak elfojtása, folyamatos önmehtagadása, a libidinális destabilizáció nem vezet belső autonómiája fejlődéséhez, a represszió viszont hozzájárul társadalmi integrációjához. A mind magasabb pozícióba kerülő férjének még nőügyeit is némán tűrő asszony társadalmi állása Miskáéval együtt emelkedik: „egy napon eljöttek a nőegyleti hölgyek, és felkérték Annust, hogy legyen az elnöknőjük (270). Érzelmek elfojtása árán a szegény, vidéki tanítónő látszólag sikerrel integrálódik a középosztályba, ugyanakkor az önmagával, vágyai kontrollálásával elfoglalt nő kevés figyelmet fordít a körülötte lévő világ eseményeire, és saját rokonain kívül mások nemigen érdeklődnek. Szinte minden erőfeszítését az egyház szexualitást szabályozó vallás erkölcsi előírásainak betartására fordítja – az övénel alacsonyabb osztályhoz tartozó emberek, az elnyomott nők sorsa is csak abban az esetben kelti fel a figyelmét, ha azok szexuális magatartással kapcsolatos normát szegnek meg. Amikor Péter fia kikezdi a cselédlánnyal, az utóbbi védelmére kel, de a lány kiszolgáltatott helyzete eszébe sem jut, rá

csak mint „kis buta bolondra” tekint; a viszonyt azért akadályozza meg, hogy ne vezethessen az egyház által tiltott abortuszhoz (332).

Akár a tizenkilencedik századi George Eliotnál vagy Charles Dickensnél, a represszió, a vágy introverziója Kosáryné Réz Lola a két világháború közt megjelent regényében is az érzelmi élet elszigeteléséhez vezet (Kucich 30). Annus a regény végén felkeresi lánykori szerelmét, egy budapesti bérház udvarán álló, rozszant, földszintes házban nyomorgó volt kollégáját, a szegény tanítót, akit testvérének árvája gondoz. Az egykor szeretett férfi három héttel később meghal: „Annus az újságban olvasta, és soha nem tudta meg, mi lett a vékony kis leánykából, aki egy fillér nélkül maradt árván utána” (357).

A hatalmi viszonyok fenntartására szolgáló társadalmi viselkedési szabályok indoktrinációja olyan sikeres nála, hogy amikor egyetlen fia feleségül vesz egy Németországban megismert táncosnőt, s menyét ő kíséri el egy budapesti szanatóriumba, nehogy vidéken megszólhassák házasságkötés előtti teherbeesése miatt, még egy „égbekiáltó bűn”⁶ elkövetése is eszébe jut:

Januárban elutazott Ellyvel, de amint nyugodtan és csöndesen ott ült vele szemben a szakaszban, és édes leányomnak szólította, és gondoskodott a kényelméről, egyre az a gondolat kísértette, nem lenne-e jobb, ha lelökné a vonatról? (353)

A bűnös gondolatot gonosz ösztöneinek tulajdonítja: „[E]győzte ezt is, mint már annyi kísértést életében” (uo.). Kosáryné Réz Lola tehát Freud személyiségmodelljének Ösztön-énje helyett az emberi pszichében a bűnre való kísértés formájában jelenlévő erőben hitt, melynek fő célja az Idéhez hasonlóan a libidó igényeinek kielégítése, amit a freudizmustól eltérően bűnnek tartott. A Felettes-én a katolikus egyház előírásaitól eltérő konfliktusmegoldásokhoz vezető szabályozó szerepét elvetette, mert hívőként úgy vélte, hogy az erkölcsi magatartás fő szabályai isteni eredetűek. Egészében véve elutasította Freud komplex személyiségmodelljét, mert meggyőződése volt, hogy egy kategorikus imperatívusz alapján – bár hősnője csak törekedett rá – nem csupán szóban és tettben, hanem gondolatban is lehetséges a teljesen büntelen élet, azaz a főként szexuális természetű ösztönkésztetések teljes elfojtása.

A nők alárendelt helyzetét, a patriarchális társadalmi berendezkedést elfogadó, a struktúra alapjául szolgáló repressziót helyeslő, konzervatív

⁶ A *Magyar katolikus katekizmus* 1995. évi kiadása szerint égbekiáltó bűnök például „a népek sanyargatása; szándékos gyilkosság; természetellenes paráznalkodás; szegények, árvák, özvegyek sanyargatása; a munkások béérének igazságtalan visszatartása.”

szellemiségű *Porszem a napsugárban* megjelenése után alig több mint fél évtizeddel mégis egy nagyszabású feminista történelmi regény megírásába kezdett, ám katolikus szemléletmódja a létrejött tetralógiának is szervező elve maradt.

Felhasznált irodalom

- Bánhegyi, Jób. 1932. *Nem vagy már kisleány. A mai leány életútja*. Komárom: Virágos Kert Kiadó.
- Csaba, Margit. 1934. „A serdülő leány nevelése.” In Szegedy-Maszák Aladárné – Stumpf Károlyné (szerk.) *A magyar úriasszony otthona. Az otthon kultúrája*. Budapest: A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége.
- Csaba, Margit. 1937. *Amit a serdülő leánynak tudni kell*. Tóth Tihamér előszavával. 2. kiad. Budapest: Szent István Társulat.
- Csaba, Margit. 1940. *Amit a nagy leánynak tudni kell*. Tóth Tihamér előszavával. 2. kiad. Budapest: Szent István Társulat.
- Dersi, Tamás. 1973. *A századvég katolikus sajtója*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Foucault, Michel. 1999. *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Ford. Ádám Péter. Budapest: Atlantisz.
- Gergely, Jenő, 1999. [A katolikus egyház története Magyarországon 1919-1945](#). 8. fejezet. Budapest: Pannonica Kiadó. 2014. január 14.
- Háztartási alkalmazottak kis kátéja*. 1936. Szerk. Szegedy-Maszák Aladárné – Stumpf Károlyné. 2. kiad. Budapest: A Katolikus Háziasszonyok Országos Szövetsége.
- A keresztény szellemiség lexikona*. 1993. Szerk. Christian Schütz. Ford. Búzás József. Budapest: Szent István Társulat.
- Kádár, Judit. 2012. „Osvát, a férfi.” *Beszélő* III. folyam, XVII. évf., január-február-március: 76-81.
- Kosáryné Réz, Lola. 1935. *Lelkek és arcképek*. Elbeszélések. Budapest: Singer és Wolfner Irodalmi Intézet R.-T.
- Kosáryné Réz, Lola. 2011. *Porszem a napsugárban*. Pomáz: Kráter.
- Kucich, John. 1987. *Repression in Victorian Fiction. Charlotte Brontë, George Eliot, and Charles Dickens*. Berkeley, CA: University of California Press.

- Magyar katolikus katekizmus.* 1995. A katolikus egyház katekizmusa alapján átdolgozott kiadás. Készítette az OHB munkacsoportja. Vác: [s. n.]. 2014. jan. 14. [Doc.](#)
- Németh, András. 2000. „[A katolikus tanárképzés történetéből.](#)” *Vigilia* 65:5. Letöltés: 2014. jan. 14.
- Révai nagy lexikona.* 1912. Az ismeretek enciklopédiája. Budapest: Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság.
- Püski, Levente. 2007. „[A felsőház: Az elitek gyűjtőhelye.](#)” *Rubicon* 18: 4-5, 60-65. Letöltés: 2014. jan. 14.
- Szexológia.* 1975. A mű eredeti címe: *Wörterbuch der Sexuologie und ihrer Grenzgebiete.* Ford. dr. Székely Sándor, dr. Bär Vilmosné, dr. Pollák Zsuzsanna. Az új orvosi címszavakat készítette dr. Hirschler Imre. Budapest: Gondolat.
- Timm, Annette F. és Sanborn, Joshua A. 2007. *Gender, Sex and the Shaping of Modern Europe. A History from the French Revolution to the Present Day.* Oxford – New York: Berg.
- Vergote, Antoine. 2008. *Bűntudat és vágy. A vallásos szemlélet és torzulásai.* Ford. Karsai Gábor munkájának felhasználásával Mohi Zsolt. Budapest: Semmelweis Egyetem – Párbeszéd (Dialogus) Alapítvány.

Kapus Erika

Eötvös Lóránd Tudományegyetem

A női test hangja a 19-20. század fordulójának magyar irodalmában

Nyelv és szexualitás összefüggésével foglalkozni századfordulós szépirodalmi alkotásokban a genderkritika szempontjából azért fontos, mert a nyelv mint médium segítségével körvonalazható a korszak testképe, az intim szféra társadalmi narratívája, s mert éppen ez az az időszak, amikor a női szexualitás verbális konstrukcióit eredménnyel kezdhethjük keresni. A tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, milyen nyelvi formát ölt a női szexualitás ábrázolása, s mennyire van jelen a heteronormatív narratíván kívüli beszédmód a korszak szépirodalmi szövegeiben. A dolgozat központjában a szexuális tabuképzés nyelvi jelensége áll, különös tekintettel a szexualitással kapcsolatos tabuszavak kérdésére és a „szexuális eltévelyedések” irodalmi megszövegzésére.

*Forró, szjkrázó, vérvörös hangok.
Piros nyelvű, hegyes füli
Fekete, pikkelyes koboldok,
Táncos manók és libegő lidércek
Hozzák magukkal, valami forró
Tűzzel, vérrel, kénnel lobogó
Mélységeből a vérnek...
S fölsikoltnak a hangok
Lázás, lobogó sikoltással:
'Evoé! Tied az élet!'
S rá kórusban visszariad*

*A villogó szemű csapat:
'Evoé! Tied az élet!'
(Erdős Renée: *Hangok*, 1909)*

*How strange and awful it seemed to stand
naked under the sky! how delicious! She felt like
some new-born creature, opening its eyes in a
familiar world that it had never known.
(Kate Chopin: *Awakening*, 1899)*

Bevezető

A 19-20. század fordulóján,¹ ebben az irodalom- és kultúrtörténeti szempontból meglehetősen dinamikus időszakban, kezd kibontakozni egy

¹ A 'századforduló' időben tágan értendő: az 1870-es évektől 1930-ig tartó időszak magyar nyelvű szépirodalmára koncentrálva, irodalomtörténetileg különböző korszakokat olvasva együtt, abból a célból, hogy mozgásában, változásában váljék vizsgálhatóvá a testről való beszédmód. Viszonyítási alapként bekerült néhány korábbi, 19. század első felére datálható világirodalmi szöveg is.

sajátos női hang a magyar szépirodalmi művekben. A századfordulós pszichológia, a szárnyát bontogató pszichoanalízis csupán mint pszichés problémaforrásnak biztosít teret a női testnek: Freud gyakran a hisztéria forrását látja benne, Richard von Krafft-Ebing, a kor népszerű pszichiáttere pedig, bár számos kiadást megélt alapművében, a *Psychopathia sexualis*ban igyekszik a női testet, annak erogén zónáit és gyönyörre hangolásának igényét megértéssel kezelni, ebben a kérdésben nem rugaszkodik el korának hagyományos felfogásától, mely a női szexualitást alapvetően – nem csupán társadalmi, de biológiai meghatározottsággal – passzívnak, befogadó jellegűnek látja.² Úgy tűnik, a kor e két meghatározó szakemberének gondolkodása erősen uralja a jelentős átalakulás alatt lévő magyar társadalom közgondolkodását is, s a szellemi élet minden terén, kulturális folyóiratokban, szépirodalmi művekben, képzőművészeti alkotásokon, sőt a népigényt keltő/kielégítő pajzán lapokban egyaránt tetten érhető.

Ez a szemlélet századunkból nézve meglehetősen fallogocentrikusnak tűnik, hisz minden, amit a női testről tudni vél, azon megkérdőjelezhető viszonyítás eredménye, mely a nőt a férfihez, mint logikusan összerakott, jól működő etalonhoz hasonlítja, s olyan módon próbálja működtetni a női testről – részletes és kiterjedt – empirikus vizsgálatok nyomán felépített modelljét, amely a férfi test teljességét tekinti alapnak.³ A csiklóból kis, tökéletlen hímvesszőt gyárt, melytől azonban elveszi a nőként megélt gyönyör jogát, mikor kimondja felette a hüvelyi orgazmus egyedüli *egészséges és normális* parancsát.⁴ A cselekvőképes, vággyal telt, kielégülést óhajtó női testből passzív bábót farag, s amennyiben az lázadna ellene, a tudomány szigorával kórosnak, eltévelyedettnek ítéli.⁵

A tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogy vajon ezzel az elméleti háttérrel felvértezve jelenik-e meg a szexualitás ábrázolása a magyar irodalmi művekben is, vagy a szerzők képesek szövegeiket kreatív módon – legalább néhány szövegtöredék erejéig – kívül helyezni a felvázolt heteronormatív és fallogocentrikus látás- és láttatásmódon. Természetesen a

² „[Az asszony] [h]a szellemileg *normálisan* fejlődött és *jól nevelt*, akkor nemi vágya kifsokú. Ha nem volna így, akkor az egész világnak bordálylává kellene lennie és házasság és család sem volnának képzelhetők. [...] A nőt kegyeiért ostromolják. Ő passzív viselkedik. Ez nem csak a jó erkölcs diktálta törvényeken alapszik, hanem a nő nemi organizációjából is következik (Krafft-Ebing 11 – *kiemelés K. E.*).

³ Vö. a Freudnál még nem szimbolikus értelemben létező péniszirigység mint női kasztrációs komplexus elméletével (Freud 126-151).

⁴ „Ilyen 'erogén' zónák a nőnél, *míg szűz*, a clitoris, a *defloratio beállta utána* vagina és a cervix uteri is.” (Krafft-Ebing 27 – *kiemelés K. E.*).

⁵ „Minthogy a nőnek nemi szüksége csekélyebb, mint a férfié, azért azon körülményt, midőn a nőnél a nemi szükséglet érzete hamarabb ébred vagy erősebb, mint a férfinél, kóros jelenségnek kell mondanunk” (Krafft-Ebing 52-53).

cél nem egy anakronisztikus ideológia számonkérése a századforduló írón. Az elemzés inkább arra irányul, mutatkozott-e jele annak, hogy *másként* is lehetett gondolkodni az emberi szexualitásról, hogy lehetett-e *más* sémákat ábrázolni fikciós alkotások lapjain. Miben különbözött ez a *másként* gondolkodás, miképp tértek el ezek a nyelvi formák a kor természettudósainak, (keresztény) egyházi gondolkodóinak, s a korszak feltételezett *átlagemberének*⁶ *normálisként* tételeződő gondolkodásmódjától és nyelvi megoldásaitól?

A dolgozat egy terjedelmesebb munka részeként főként a szexuális tabuképzés nyelvi jelenségeivel, azok tematizálásával foglalkozik, különös tekintettel nyelv és szexualitás összefüggéseire, a szexualitással kapcsolatos tabuszavak kérdésére (a nemi szervek és a nemi aktus megnevezésére) és a normatív szexualitáson túli jelenségek irodalmi megszövegezésére (főként a nő-nő közti kapcsolatok, a zoofília és a nekrofilia témájában). E tanulmány nem tér ki a kutatás további területeire, melyek közt szerepelnek a 'szexuális eltévelyedések' olyan egyéb jelenségei, mint a vérfertőzés, a testvérszerelem, illetve a nemi erőszak irodalmi megformálása, a hatalmi konvenciók alkalmazása a szexuális kapcsolatok ábrázolásakor (és ezek retorikai eszközei, mint az áldozati retorika, a harctéri metaforika, a vadász és prédája szerepkiosztás), valamint a női test tárgyiasításának ábrázolási eszközei, a szinekdochikus ábrázolás, a narráció fokalizációs megoldásai.

Nyelv és szexualitás

Nyelv és szexualitás összefüggésével foglalkozni századfordulós szépirodalmi alkotásokban a feminista kritika szempontjából nem csupán azért fontos, mert a nyelv mint médium – és annak beszédes hézagai – segítségével körvonalazható a korszak testképe, szexualitása, az intim szféra társadalmi narratívája, hanem mert éppen ez az az időszak, amikor a női test nyelvét, hangját, a női szempontú szexualitás verbális konstrukcióit eredménnyel kezdhettük keresni. Az, hogy tetten érhető-e a genderlektusok szerepe a szexualitásról való szépirodalmi megnyilatkozásokban, hogy létezik-e férfi illetve női fókuszú testiségleírás a századfordulón, hogy a tabu- és eufemizmus használat terén különbözik-e nemek szerint a nyelvhasználat, érdekes kérdése lehet a vizsgálódásnak.⁷

⁶ Utóbbi természetesen mesterségesen konstruált képződmény, a korabeli forrásokból utólagosan felépített, virtuális alak.

⁷ A kérdést azonban érdemes óvatosan kezelni, s ahogyan Heiko Motschenbacher *Redefining genderlect* című írásában felhívja rá a figyelmet, nem egy elvágólagos, leegyszerűsítő dichotomikus sémát célszerű keresni, hanem genderidentitások kevert, szélesebb spektrumában gondolkodni.

Deborah Cameron hangsúlyozza, hogy a szexualitás nem csupán a beszélő/megnyilatkozó identitásának összetevőjeként kap releváns szerepet a nyelvhasználatban. Cameron kifejti, hogy a szexualitás az ember számára nem egyszerűen ösztönös, de kulturális viselkedés, ami jelentéssel bír, s mint ilyen, mindig szemiotikailag kódolt. Éppen ezért szerinte a nyelv az a legerőteljesebb definitív/reprezentatív médium, amely az ember rendelkezésére áll, ami értelemformáló erővel bír abban a kérdésben, hogyan viselkedünk, illetve hogyan lenne ildomos viselkednünk szexuális lényként. Az a nyelv pedig, amely adott időben és térben rendelkezésünkre áll, hogy szexualitásról beszélni tudjunk, jelentős befolyást gyakorol arra, mit tartunk lehetségesnek, mit tartunk 'normálisnak' és mit tekintünk kívánatosnak (12). Cameron gondolatmenetéből számunkra nyilván az is következik, hogy ha különböző nyelvi regiszterrel dolgozó, más-más műfajú, eltérő formai követelményeknek megfelelni próbáló szépirodalmi⁸ szövegeket vizsgálunk, fontos megfigyeléseket tehetünk az adott korszakban fennálló szexuális normalitás és normativitás, nemi és gender szerepek konstellációja terén. A századfordulós szövegek elemzésével nyert eredményeket egyúttal jól használhatjuk a mai kortárs viszonyrendszerek megértéséhez is.

Keith Harvey és Celia Shalom *Encoding sex, romance and intimacy* (1997) című könyvük bevezetőjében rámutatnak, hogy nyelvi formát adni vágyainknak messze meghaladja verbális képességeinket (1). Az erős kulturális beágyazottság, a szinte minden korban és minden régióban jelen lévő, de a nyugati keresztény világban különösen erős tabujelenségek a szexualitás körül komolyan megnehezítik a helyzetet. A 19. század Magyarországon egész gépezet dolgozik azon, hogy a nemi vágy ne kapjon szót, ne reprezentálódjék a nyilvános térben, a női nemi vágy pedig még fogalmában se létezhesen vagy a férfivel szemben, erős redukcióval konstruálódjék. A korszak prudériája azonban nem magyar találmány, az angolszász kultúrában is erőteljesen jelen van. Jesse F. Battan szerint

[a]z az erőfeszítés, hogy a nyelv segítségével ellenőrzésünk alatt tarttuk az erotikus képeket és impulzusokat, felerősödik a 19. század folyamán. Valójában ez játssza a központi szerepet a viktoriánus szexuális ideológia kialakulásában. Az érzéki vágyak iránti bizalmatlanságuktól vezérelve, a viktoriánus moralisták azon dolgoztak, hogy beleneveljék a szégyenérzetet az erotikus ingerekre adott reakciókba, s az erkölcsösséget a gondolkodásban és beszédben legalább annyira támogatták, mint a viselkedés terén. Abban a meggyőződésben, hogy az egészség és a társadalmi stabilitás megkívánja a szexuális vágyak szigorú szabályozását, úgy próbálták meghatározni a szexualitásról szóló viták

⁸ Mely alatt mindenféle esztétikai mérlegelés nélkül, bármely fikciós szöveg értendő.

társadalomföldrajzát, hogy éles különbséget tettek a nyilvános térben és a magánéletben illendő nyelvhasználat között. (226)

Mint minden erősen központosító ideológia esetében azonban, itt is tapasztalható egy ellentétes irányú mozgás: a test kiszabadításának igénye a nyelvi hatalom alól. Erre enged következtetni a Magyarországot is ellepő pornográf és erotikus írások tömege, melyek alternatívát képeznek a szexualitásról való szólás/nem-szólás terepén. Battan a 19. századi Amerikából induló Free Lovers mozgalom példáján mutatja ezt meg:

... [a Free Lovers mozgalom] az 'obszcén' nyelvhasználatot állította a központba. Állításuk szerint abban, hogy radikális eszméiket ezzel a nyelvhasználattal támogatják, nem a közönség vágyainak felcsigázása vezérli őket. Ez a módszer sokkal inkább alapvető törekvésüket tükrözi, hogy felszámolják azt a szexuális kultúrát, melyet romlottnak és megrontónak látnak. Sokkal nagyobb volt a tét, mint egyszerűen a szólásszabadság: a Free Lovers harca a viktoriánus prűdéria ellen kísérletet jelentett az amerikai társadalom átalakítására a nyelv újjáélesztésén keresztül.

(227)

Bár Magyarországon nem ismerünk hasonlóan kiterjedt mozgalmat, az irodalmi művekben szép számmal találunk példákat a szexualitás témájának (gyakran radikális) verbalizálására.

Tabuk és eufemizmusok

A nyelvi tabu jelensége nem csupán azokra a szövegekre jellemző, melyek az irodalmi nyelv regiszterével dolgoznak, de a társadalmi tabusítás hatással van a vulgáris szövegekre is. Mivel a tabuként kezelt tematika maga nem válik köddé azért, hogy a társadalom kerüli (vagy kerülgeti) a róla való beszédet, a különböző közösségekben kreatív megoldások születnek a kimondhatatlan szavak helyettesítésére. Segít a gesztusnyelv, a körülírások különféle típusai és az elhallgatás, a retorikus csend is gyakran utal tabujelenségre. Amit azonban ilyen körütekintően kerülgetünk, az mindig, mindenki számára jól érzékelhetően jelen van, sőt szerepe gyakran éppen az eufemisztikus gesztusok által válik erősebbé, fontosabbá, hangsúlyosabbá, nyelvileg jobban megtámogatottá. Számos ilyen példa figyelhető meg a szexualitással kapcsolatos jelenségek verbális rögzítésekor szinte a létező összes nyelvi regiszterben. Zlinszky Aladár irodalomtörténész, esztéta a századforduló korszak után nem sokkal meglehetősen költői megfogalmazását adja a társadalmi eufemizmus jelenségének: „Az eufemisztikus nyelv a fejlett társadalmi életnek nemes virága, mely letompítja az életküzdelem fegyvereit,

elismeri mások jogát, kiméletes felebarátaival szemben, műveli a szépet, nemesíti az ízlést s mindezzel magunkat is fölemel” (44). Zlinszky utal a tabusítás relatív jellegére is, megemlítve, hogy bizonyos – a nyugati kultúrkörtől eltérő – közösségekben a nyilvános étkezés (és vélhetően a róla való beszéd) inkább számít kerülendőnek, mint a négy falon túlra merészkedő nemi élet (45).

Zlinszky freudi elszólásaként értékelhetjük azt, hogy amikor két csoportra osztja a társadalmi eufemizmusokat, előbb „testi és szellemi fogyatkozások, tökéletlenségek, hibák” címkével illeti azokat, majd a tételes felsorolásban már „testi szükségletekről” és „szellemi hibákról” ír. A különbség beszédes, hisz a bennünket elsősorban érdeklő testi jelenségek esetében az első megfogalmazás azt sugallja, a szerző valamiféle gyengeségnek (fogyatkozásnak, tökéletlenségnek, hibának) véli a test funkcióit, köztük a 2-es pontként említett nemi életet is. Ez utóbbi kapcsán utal a közösülésre, a terhességre, a hónapszámra (menstruáció), s megemlíti a szemérem kifejezéseinek gazdagságát (57). Zlinszky kiemeli, hogy ezen eufemizmusok között jelentős csoportot alkotnak a nőre, a női testre és annak fiziológiai folyamataira vonatkozó kifejezések, melyekre egészen archaikus (jobbára bibliai) példákat közöl.

Nemi szervek megnevezése

A társadalmi kurzus által indexre tett szavak között előkelő helyet foglalnak el a nemi szervek megnevezései, olyannyira, hogy napjainkig nem sikerült a gyermeknyelvi, a trágár nyelvi regiszter, illetve az orvosi szaknyelv elemein túl neutrális köznyelvi megfelelőket alkotni rájuk. A századfordulós szövegekben sincs ez nagyon másként: leggyakrabban köznapi eufemizmusok és költői metaforák, igen ritkán, erős stílusértékkel vulgáris, trágár kifejezések fordulnak elő a klasszikus értelemben vett szépirodalmi szövegekben, már-már stílusparódiának ható⁹ tabuszó halmozás¹⁰ az élclapokban, illetve az erotikus-pornográf szépirodalomban, és latin kifejezések vagy azok eufemizikusan magyarított megfelelői a tudományos és ismeretterjesztő művekben. Az, hogy mi minősül egy adott jeltárgy esetében egyértelmű jelölőviszonynak, s mi utal inkább eufemisztikus természetű jelölő folyamatra, nem mindig dönthető el pontosan. Vélhetően mind a 'hímvesző', mind a 'szeméremajak' kifejezés eredetileg eufemizmusként kapott jelölő szerepet, a rendszeres használat során

⁹ Ne feledjük, hogy irodalmi kánonunk számos képviselője volt kénytelen anyagi okokból megrendelésre bornírt módon áterotizált vagy erősen pornográf szövegeket ontani magából (ld. Császtvay).

¹⁰ A tabuhalmozás hatása szerző és a célba vett befogadó igen erős, cinkos együttműködésén alapul. Ennek hiányában a megbotránkozás hatását váltja ki a szöveg.

azonban a körülírással jelleg elhalványodott, a jelölő hangsor egyértelműen a jelöltre (és csakis arra) kezdett vonatkozni, így ma már nem tulajdonítunk nekik az eufemizmusokra jellemző enigmatikus jelleget: a megfelelő egyértelművé(!) vált. Nehezen azonosítható be azonban, hogy ez mely nyelvi közegekben és közösségekben pontosan mikor, milyen fokon ment végbe.

A korábban tévesen Babitsnak tulajdonított, Savarius álneven írt, 1926-ban 250 dedikált példányban megjelent *A bujaság himnuszai* (1926) című versantológia például úgy írja körül a női nemi szervet, mint „ivor ajku drágakincs, pici pirosszáju”, „pelyhes puha vályu”, „leggyönyörűbb gyönyörök / legvidámabb völgye”, „reszketeg kehely”, „riszáló ágyék”, „párolgó öl”, „bizsergő száj”, „selymes, szőkekámvás kut”, „kedvcsiholó bűvös lányék”, „ingerlő szeméremajkak”, „kékeres lányék”, „sűrű bolyhos rejtek.” A rejtélyes személyazonosságú Buttyán Vilus *Jean vallomása* (1920-as évek második fele) című lesbikus témájú prózaművében a női nemi szerv egyszer fordul csupán elő heteroszexuális kontextusban, ekkor „nyílásként” nevezi meg a szerző, míg a többi esetben kivétel nélkül nő és nő közti együttlétek alkalmával találkozunk vele: „bíborburkolatú gyönyör raktára”, „Vénusz-ajak”, „szerelmi völgy”, „szeméremajk”, „csiklandó” (itt szűkebben a csiklóra vonatkozik), „szerelem szentélye”, „duzzadt kehely”, „kékes-vörös kehely”, „vörös ágyék” alakban. Oláh Gábor *Viola elbukott* (1911) című elbeszélő költeménye a szüzességét veszített női nemi szerv eufemisztikus versbe írására is vállalkozik: „Habos fehér ruhája selyem dobozba zárja / Testének drágagyöngytől megfosztott ékszerét” (21). Összehasonlításképpen nem árt tudni, hogy az *Amor és Hymen* (1894) című tanácsadó kötet vénuszdombról, szeméremnyílásról, szeméremajkról, csiklóról, hüvelyről és szűzhártyáról ír, míg Richard von Krafft-Ebing már említett, korábban igen népszerű tudományos munkája clitorist, vaginát, cervix uterit (méhnyak) említ. A szépirodalomban használt metaforák többnyire pozitív hangulatú szóképek, leggyakrabban a mélység, a titokzatosság, az űr, a nedvesség, az értékesség, a vágykeltés fogalomkörébe kapcsolva a női nemi szervet.¹¹

A nemi aktus megnevezése

A nemi aktus folyamatának megnevezése a nemi szervekhez hasonlóan többnyire eufemisztikus keretben valósul meg. Érdekes azonban megfigyelni, hogy itt gyakran nem egyszerűen egy-egy tabuszót helyettesít a szerző összetett metaforával, körülményes jelzős szerkezettel, hanem egész retorikus gépezet hivatott a betiltott szóval nem jelölhető, s még

¹¹ Ez önmagában nem meglepő, akkor válik érdekessé, ha összevetjük pl. Eve Ensler *Vagina monológok* című kortárs szövegével, melyben a női szerv többnyire vérző, sérült, megsértett, fájó lényként konstruálódik – női elbeszélések nyomán.

eufemisztikusan leírt formájában is tabusított téma tárgyalására. Kiss József *Az erdő parancsol* (1888) című verses elbeszélése kitűnő példája annak, hogyan vetődik a természetbe a főszereplő pár 'tetthelyet' megközelítő útjának testi izgalommal telített leírása, mely együttlétüket készíti elő:

Mindegyre zordabb lett a tájék.
Sötétebb a fenyves, hűsebb a lég
És nesztelenebb a mély vadon.
Döcögve, lassan hatolt kocsink
A szakadékos hegysikátor
Csalit-övezte, patak átszabdalt
Utain le-fel, s mélyebben egyre,
Mig az ősrendeteg sötétje
Fölött a sziklatömör bástyák
Összehajoltak s az égből nem látszott
Csak egy parányi folt! (130)

Ebben a történetben maga a nőszereplő utal – természetesen implicit módon – a tabu nyelvi megszegésének lehetséges következményére, a *szólás* beszédaktusként konstruálódó hatalmára: „S célzással...jellel...elejtett szóval / Kivégzik a nő becsületét, / A másét ma s lehet, holnap az enyém!” (135).

Sajátos módja a tabu kíméletes feloldásának a századfordulón az erős szecessziós metaforika, ahogyan Császvay Tünde fogalmaz:

... nem lehetett nem észrevenni, hogy a 70-es évek magyar folyóiratait miként lepték el a méhversek. Csak venni kellett egy rózsaszálat, amely – mint tudjuk – igazán nem ritka dolog a kor irodalmában sem, s máris ott repkedett körülötte egy méhecske. [...] És évszázadok óta az sem titok, hogy amennyiben ez a jelkép valamiféle szűrő-, bököszerszámmal, hegyes, fölfelé meredő tárggyal jelenik meg, szinte bizonyosan az ártatlanság, a szüzesség elvesztésével járó nemi egyesülésre, a deflorációra utal.

(481-482)

Arany *A méh románcában* (1847) diszkrétan hódol ennek a divatnak: „Reménykedik / Egy kis méh az ágon: / Szép eladó, / Jaj, ne bántsd virágom! / Ezt az egyet / Magamnak kerestem, / Alig hasadt / Mikor eljegyeztem.” Oláh Gábor a fiatal lányok beemelésével a virágmezőre azonban már kétséget sem hagy az allegória megfejtése felől:

Ilyenkor mámorítón ver illatot a rózsa,
A halkán rengő lég is egy illat-tengerár;
Usszák részeg pillangók, sok kis madár hajózza,
Pici lámpását tőle gyújtja a fénybogár.

Ilyenkor reszket a tó távoli sejtelemben,
 Messze nagy vizek lelkén viharok csapnak át;
 Tizenhat éves lányok ruhája vágyra lebben;
 Oly szép ilyenkor a bűn: incselgő rózsagát.
 (1911, 18)

A kódot ismerve, Török Sophie *Piszkeos csúf dongó*¹² című méhverének már a címe is árulkodik szerzőjének neméről. A vers alanya E/1 birtokos személyjellel beszél a virágról, a zárlat pedig kérlelhetetlenül felrúgja a méhversek konvencióit: „Megöllek dongó! ha hamvas / szirmaimat csúf csápjaiddal beszennyezed! / Szép kis virágom / megöllek téged is” (71).

Oláh a szüzesség elvesztését is félreérthetetlen, s meglehetősen klisészerű metaforával vizualizálja, miközben az aktus eufemizálásáról meg is feledkezik: „Az úrfi szilajabban, mint láng az éhes lánggal, / Pázzott remek párjával... Viharzón törte át / A lányszemérem gátját, melyet piros virággal / Zászlózott föl az élet...” (Oláh 1911, 20). *A bujaság himnuszai* egyikének orgazmus metaforája szintén nem hagy kétségeket az értelmezés terén: „ölének drága aranygyapja / gyémántkristályt izzad magából / a drága bársonyfoglalatba” (*Azur szemek*. Savarius 34). Bár Szigeti Péter *Médiakutató*-beli írásából tudjuk, hogy a századfordulós pornófilmek narratív struktúrája meglehetősen sokban hasonlított a maiak koreográfiájához, a ma elengedhetetlen ejakuláció-ábrázolás akkoriban a filmekben is tabuként jelentkezett. Ezért olyan különös Savarius szövegében mégoly eufemisztikus módon is női ejakulációról olvasni. Ugyanakkor a férfimag tilalma vélhetően csak a vizuális ábrázolásra vonatkozott, több szövegben előkerül ugyanis.¹³

Egészen hatásos az a maszkulin-behatoló szeretkezés allegóriájaként értékelhető novella, a *Gaea*, melyet Móricz Jankával kíván megítéltetni, s naplója tanúsága szerint felesége megfejtí az összetett szóképet.¹⁴ A szövegben a szeretkezés az anyához való végső visszatérés ősi toposzával párosul. A nő, a földanya teljességgel passzív befogadó, aki azonban az ifjú ménként rakoncátlankodó férfit minden erejétől megfosztja, így az képtelen az örvénnyel megbirkózni és végleg elmerül:

S most, most! hirtelen őrülettel belevágta magát az anyába! gyötrelmes boldogan fúrta bele magát! Óh a türelmes, édes, nehézzilátú végtelen test, hogy adta szent magát, s hogy betöltötte agyag puhaságaival mindenét, hogy befogadta, tűrte, hagyta, szívta, óh kimondhatatlan szent boldogság,

¹² A verset először a 2006-os kötetben tette közzé az író barátnője, Koháry Sarolta.

¹³ Ld. pl. Török Sophie: *Párnák*, Reviczky Gyula: *Vetkezz hamar!* című versei.

¹⁴ „Addig nem tudott megírni ilyen baszást, míg a kurvával nem volt!” – mondja férjének a novelláról Holics Eugénia, három nappal végzetes öngyilkossága előtt (Móricz 2010, 356-57).

egész testén, végig lihegő gerincén, föl az agyig, a meredő lábujjaktól a halálig dermedt, elbutult gondolatig egyetlen nemző szörnyűséges kéz. Gaea befogadta, s magát odaadta, és boldoggá tette drága szülöttét. És egy rithmusban lüktetett most az egész mindenség, az ég és a föld és a vizek és az istenek, és bekövetkezett a végtelenség örök explóziója, és lőn nagylobbanás az Univerzumon át, és fényben égett egy pillanatban az egész világ. És utána édes lankadtság öntötte el a világegyetem teljes körét.
(Móricz 2009. 1372)

Szexuális 'eltévelyedés' mint nyelvi tabujelenség

Különös tapasztalat, hogy a kor szexuális normativitásának körébe nem tartozó, nem csupán nyelvi, hanem cselekvésként is tabuként létező jelenségek, mint a zoofília, a nekrofilia, a pedofília, a testvérszerelem, a csoportos orgiák, a szado-mazochista játékok és a – kor megítélése szerint rendellenes nemi érzésként számon tartott – homoszexualitás milyen gyakran előfordul a limitált példányszámban terjesztett erotikus kötetek lapjain, de találkozunk velük a hagyományos módon publikáló szerzők köteteiben is. Fontos lehet megfigyelni, vajon erről a jelenségről milyen nyelvi eszközökkel írnak a szerzők, van-e, létezik-e saját kódrendszer a kétszeres tabura, találnak-e eufemizmusokat a szövegek, s vajon eltér-e az ábrázolás a normalitás körébe sorolt szexuális jelenségektől?

Homoerotika, 'lesbian-like' szövegek

A homoerotikus vonzalom főként nők között, s akkor is általában a voyeur férfiszem előtt, annak megrendelésére vagy narrálásával íródik bele a századelő szövegtörzsébe. Legkevesbé direktnek ebből a szempontból azok a lánykapcsolatok tűnnek, melyeknek lesbikus közeledésként vagy egyszerű barátságként való értelmezése a befogadói szabadságra bízható. Találkozunk ilyenekkel Kaffka Margitnál, Erdős Renée-nél, Czóbel Minkánál és férfitársánál egyaránt. Az angolszász szakirodalom a *lesbian-like* (Bennett 1-24) kifejezést alkalmazza azokra a szövegekre, ahol a korban létező normarendszer miatt nem lehetett explicit a lesbikus kapcsolat kifejezése, illetve ahol a szövegből nem válik egyértelművé a kapcsolat jellege. Jelen tanulmány szempontjából azonban nem releváns annak eldöntése, mi tekinthető *leszbikus* kapcsolatnak, lényeges minden olyan szöveg, ahol nők – bármilyen szituációban – intim közelségbe kerülnek egymással. Ilyennek tekinthetők a zárt nőközösségek, melyek közül a korszakban leginkább a bentlakásos lányiskola és a zárda mutatkozik be a szépirodalmi művekben. Jellemző ezekre a közösségekre, hogy aszexualitásra kényszerítik tagjaikat, akik azonban az alkalmazott normatív nevelési elv vagy vallási ideológia ellenére szexuális lények. Abba a speciális elvekké működő narratívába, amelybe őket helyezik, minden, a külvilágban 'normálisként' létező cselekvés tilos és/vagy

lehetetlen, így olyanokkal helyettesítik azokat, melyek a külvilágban 'abnormálisak', itt azonban hallgatólagosan normálissá válnak. Ilyen a fiatal lányok szerelme nevelőnők iránt, ilyen lehet az egymás iránt érzett heves, erős érzelmi töltetű szeretet, szerelem, testi vágy, de ilyen a maszturbáció, sőt lokálisan ilyené válhatnak a külvilágban a durva perverziók közt számon tartott cselekedetek, mint a nőorgiák is.¹⁵ A felsoroltak mindegyikére találunk szépirodalmi példát.

A nő-nő közti testiség ebben az időszakban gyakran a 'normális', heteroszexuális testi kapcsolatra való felkészítésként értelmezhető, főleg implicit módon, az említett lányközösségekben, lánybarátságokban, de megjelenhet explicite is, konkrétan a szűz lány rituális felkészítéseként, mint – kitekintésül a 18. századi angol irodalomra – John Cleland hírhedt *Fanny Hill*-jében.¹⁶ Ahelyett, hogy a női kapcsolatokat bármilyen értékrend mentén minősíteni próbálnánk, érdekesebb a róluk való írás szövegszerű vizsgálata. A lánybarátságok igen kedvelt témát képeznek ebben az időszakban, s nyelvi megformálásuk – a fenti korai angol példa ellenére – általában körülírással jelleget ölt. Többnyire metaforagazdagság, jelzőhalmozás jellemzi ezeket a leírásokat. Ez a narratíva gyakran valaminek az elfedésére, tabuleplezésre szolgál, s nem nehéz eljutni addig a gondolatig, hogy ezek a barátnő-szövegek nem egyszer a két nő közti (különböző fokú és motivációjú) testi vonzódás eufemizálását szolgálják.

Kafka *Hangyaboly*-jában már a zárda kertjének leírása, a türelmetlenül érő gyümölcsök nedvének illata, a földre hulló „nagy, csorgó levű, túlrett körte” (9), amit a növendéknek tilos azonnal magáévá tennie, az érzékiség világába vezetik a szöveget. Olyan hely ez a zárda, ahol egy érett körte tabuvá válik, szimbolikussá erősödik: „Ó, ártatlan fagyümölcs! Mily óriássá növelt, mily jelentőssé dagasztott, mily ártóvá mérgezett itt fantázia és tilalom!” (10). Az érzékiség meddő tombolása ez a zárda, ahol a vágyak nem nyerhetnek kielégülést, ahol a ráció minden kísértést felülír: a kívánatos körtékből befőtt lesz a betegeknek, hisz „azt csak az ördög súgja az

¹⁵ Musset *Gamianja* pl. úgy számol be a zárdában folyó apácaorgiákról, mint rendszeres, saját idővel és térrel bíró, a közösség számára kodifikált, bevett koreográfiával rendezett eseményről.

¹⁶ „Oh! let me view the small, dear, tender cleft! This is too much, I cannot bear it! I must! I must! Here she took my hand, and in a transport carried it where you will easily guess. But what a difference in the state of the same thing! A spreading thicket of bushy curls marked the full grown, complete woman. Then the cavity to which she guided my hand easily received it; and as soon as she felt it within her, she moved herself to and fro, with so rapid a friction, that I presently withdrew it, wet and clammy, when instantly Phoebe grew more composed, after two or three sighs, and heart-fetched Oh's! and giving me a kiss that seemed to exhale her soul through her lips, she replaced the bed-clothes over us” (Cleland, Ch. Letter the first).

embernek, hogy ilyen érzéki kívánsága legyen”(10). A test szava itt mindig a bűnnel párosul, szégyenérzetet okoz. Mégis az összezárt női testek hallatják hangjukat:

- Mit akar? Vegyen erőt magán! Isten nevéért fékezni kell a szenvedélyeinket. - De én nem bírom! Segítsen rajtam! A hangja síró, szerelmes nyögdecseles volt; lehetetlenül sovány alakja reszketett a fehér hálóruhában, alsószoknyában. Megtántorodott, és odaborult térdre a Király Erzi ágya mellé; a ruhásszéknek könyökölve eltakarta az arcát a tenyerével. - Küzdjön! Szenvedjen! A kislány fuldokolva zokogott, vézna vállait rázta az izgalom. - Nem bírok. Kell, hogy lássam néha! - nyögte. A szép novic testvér úgy állt előtte, mint egy szentkép, egy szobor, melyet térden állva megimád. (59-60)

Az idézett szövegben a keresztény erkölcs retorikája és a női test természetes fiziológiája küzd egymással: az Isten nevében elrendelt fékre szerelmes nyögdecseles, a küzdés, a szenvedés parancsára izgalomtól elfúló zokogás a válasz. Végül a vágyakozó test, amely vágya tárgyának pusztá látásáért könyörög, és a vágyott alak egy képben olvad össze: konvencionális térelrendezésben merevedik meg előttünk az imádó és az imádott nőfigura. A viszony erősen hierarchikus, amit az álló és térdelő helyzet vizuálisan is felerősít.

Czóbel Minka *Pókbálók* [1906] című novellájában sokkal finomabb, kevésbé explicit – lehetséges értelmezésként akár jelen sem lévő – a szexuális töltet, mégis érdekes az a nyelv, amellyel a két barátnő közelségét és Klára asszonnyá válása után távolodásukat érzékelteti az író:

Klára egészen hozzásimult s megcsókolta. [...] Aztán így összesimulva maradnak néhány percig. Oly jól érezték magukat, így együtt [...] Semmi babám, semmi, úgy kell annak lenni... Így kezdte Annuska levelét Klarához [...] Csak már téged láthatnálak, édes, egyetlen Klárikám, úgy vágyódom utánad [...] A levelet Klára írta: s jelenté barátnőjének, hogy boldog menyasszony. [...] valami határozatlan ijedtség és szomorúság, valami pótolhatatlan veszteség érzete [...] S ő csak vár és vár a boldogságra. Néha Aladár alakjában képzei el, néha Klára után vágyódik. [...] kezeik összetalálkoznak, mint régen, hangjuk ismét ismerős lesz egymás előtt. Annuska Klarához húzódik, s kezdnek ismét leányos, rózsaszín dolgokról beszélni, mint régen. (Czóbel 2000. 6, 9, 10, 12, 18, 20)

Az olyan igék, mint hozzásimul, megcsókol, összesimul, egyértelműen a testi közelség igényét jelzik a lányok barátságában, míg Klára párhuzamba állítása az udvarló fiúval, a vágyódás a szeretett nő után, a

féltékenység feltámadása, mikor Klára otthagyja barátját, mind-mind a szerelmi kapcsolatok koreográfiáját követik.

Nő-nő közti viszonyok ábrázolásánál konvencionálisnak mondható a szolgáló-úrnő viszony is, mely a deklaráltan lesbikus kapcsolatokat ábrázoló szövegekben is gyakran megjelenik (*Jean vallomása, Gamiani, Júlia és a nők*), de felbukkan heteronormatív szövegekben is:

Bora ült mellette. Leguggolva a kád mellé. Barna, kemény kis kezeivel simogatta, locsolgatta a grófnő habfehér testét és szerelmesen nézett rá. A grófnő nevetett rajta. - Nos - mondta -, nos! De Bora csak nézett nagy dióbarna szemével, s nyitva felejtette haragos vörös ajkait, melyek mintha szét akartak volna csattanni a túlságos vérbőségtől. - Mi az, Bora - szólt rá a grófnő, akit szinte felizgatott a lány heves nézése és szótlansága. - Be szép maga, gyönyörűm! - mondta a lány, s befogott ököllel, és kinyitott hüvelykujjal parasztos naivsággal megcsípte az állát. A grófnőt sértette, de elmosolyodott. (Móricz 1994. 43-44)

A *Jean vallomása* című kötet kiváló példája a normalitás próbatételének: benne az egyetlen monogám, heteroszexuális aktus a rémült szűz menekülésével hiúsul meg. A csatajelenetként előrevetített defloráció ábrázolása, mely a nem csupán általánosan normálisnak, de adott társadalmi közegben normatívnak tartott szexuális magatartásformát láttatja képtelen aberráció gyanánt, arra enged következtetni, hogy a normatív szexualitás nem tud a társadalom minden tagja számára normálisként tételeződni. Ugyanebben a műben az orgiák, az állatokkal való közösülések és a sadista-mazochista szexuális összejövetelek eleinte visszatetszést keltenek a hősnőben, később azonban, bár maga nem vesz részt bennük, élvezettel (értsd szó szerint) vállalja a voyeur pozícióját. Jeant többször elfogja az undor érzése a regényben: először az említett első és megghiúsult heteroszexuális(!) légyott előtt, később az erotikus klubban homoszexuális és bestiális együttléteket szemlélve, ahonnan szintén szökve menekül, bár saját undorán kívül nem üldözi semmi. A hősnő a számára *normálisan* megélhető szexualitást végül a lesbikus kapcsolatokban találja meg, ahol csupán egyszer számol be az undor élményéről: mikor partnerének átlagosnál nagyobb méretű csiklóját megpillantja: ami péniszre(!) emlékezteti.

A férfibarátai kérésére lesbikus kalandjait előadó címszereplő úgy áll előttünk, mint egy szoknyavadász kalandor férfi, aki lesbikus kapcsolatait a heteroszexuális kotta szerint alakítja. „Úgy szerelmeskedtem, mint egy vándorfecske, mindig más éghajlat alá néztem... Nem engedtem többet egy asszonyt sem közel a lelkemhez, nem láttam bennük egyebet, csak szerelemre, kéjre való eszközöt” (Buttyán 27); „Ott szakítom le a virágot, ahol találok, ha jólesik... Úgy csinállok, mint ti, férfiak...” (39). Jean a nőkkel,

vágyának tárgyaival pontosan úgy ismerkedik meg, mint bármely *flâneur*, aki jár-kele a világban és kihasználja a kínálkozó lehetőségeket. A leszbikus együttlétek ábrázolása sem tér el a heteroszexuális normától: mindig van egy alkalmilag férfiként, s egy alkalmilag nőként performálódó szereplő, s bár ezek cserélődhetnek, a séma ugyanaz marad.¹⁷ Maga a történetmesélős kerettörténet is meglehetősen konvencionális, s mivel a nő a férfiak kérésének eleget téve kezd mesélni leszbikus kalandjairól, erősen maszkulin narratívába helyezi a látszólag női mesét. A *voyeur* férfiak, akik közbeszólásaik révén folyton elárulják, valójában nem tartják normálisnak a leszbikus szerelmet, nyilvánvalóan saját érzéseik felkeltésére szorgalmazzák a bizarr szituációt, s a szerzői szándék minden bizonnyal hasonló: az olvasó mint *voyeur* követi, ahogyan a kerettörténet *voyeur* férfiszereplői hallgatják egy nő elbeszélését nőkkel való szexuális élményeiről, illetve saját *voyeur* kalandjairól. A *vallomás* tehát legkevésbé sem vallomás jellegű. Jean előadásának valódi tétje – ahogyan a kötet utószavában Horváth Gergő rámutat –: „a társadalmi hatalmat birtokló férfi ellenőrzése alá akarja vonni a leszbikus szerelmet” (Buttyán 59-60). Ez a sztereotip látásmód jellemzi leggyakrabban a leszbikus-ábrázolást a 20. század eleji szövegektől a kortárs pornófilmekig. S éppen ez a sztereotípa az, mely felveti a kérdést, hogy a későbbi deklaráltan leszbikus próza nyelvének kezdeményeit nem inkább a kevésbé explicit, lánybarátságokról szóló szövegekben kell-e keresnünk, mintsem a heteronormatív sémára épülő explicite homoszexuális tematikájú írásokban.

Zoofília, nekrofilia

Erős tabujellege ellenére ez a téma is jelen van a szépirodalomban, még az irodalomtörténet margójára száműzött, vidéki vénlányként számon tartott, valójában a századvég legmodernebb költeményeit író Nyugat-előfutár, Czóbel Minka verseiben is. Az a nő, aki a testetlen, égi szerelemről ír, aki a nirvánáról álmodik, s aki számára a házasság éppen a testiség miatt elfogadhatatlan, halott apáca testét meggyalázó lázas majomról, férjét egy utolsó szeretkezés erejéig a sírjából visszakönyörgő királynéről, féktelen és egy betyárbanda előtt lejtett kényszerű tánc közben halálra szúrt parasztlányról és az árnyát egy széttiport fejű kígyóra(!) vető kék női napernyőről ír. Természetesen szó sincs ezekben a művekben sem valódi zoo-, sem nekrofiljáról. Többször valamilyen felhalmozódott feszültség csatornázódik be a szövegbe a szélsőségesen erotizáló képek által. A

¹⁷ Vö. „... szédületes láz rohan át harminc fiatalságon; patyolat ingéből merészen kifejlik a márványtest szűz Évaiságában, és lesbosi módra: lányt ölel lány. Soha ily háreme nem volt a félhold-csillag alatt álmodozó paradísnak! Édes ravaszással itt önmagát csalja meg a Szerelem. 'Ma te vagy fiú, holnap majd leszek én?... suttogja lihegve egy szőke kis angyal. És játszák [sic] játékát a nem ismert gyönyöröknek” (Oláh 1909, 174).

befogadóban megképződik a tabuolvasás izgalma, s az értelmezés enigmatikussága, a tabutörés feszültséget kelt. Czóbel *Virrasztó* [1914] című versében aktív szereplőként egy majom jelenik meg, aki „fogdossa”, „hajlik hozzá”, „átöleli”, „csókolja” az életét szexuálisan inaktívan élő és halálával immár örök passzivitásra kényszerített hivatásos szüzet, egy apácát. Czóbel itt a „halott szűz” jelzős szerkezetbe sűríti végletesen a nő cselekvésképtelenségét:

A majom vékony hosszú uja
Lázforróságban ég,
Fogdossa félve a halott szűz
Jeges kezét.
Most hajlik hozzá hosszú-hosszú csókra
Átöleli nyakát,
Csókolja lassan embermódra
Kék ajakát.
Csókolja hosszan, önfeledten
Míg mind besiklanak
Halott leány kék ajkába
A fehér fényű, hegyes élű
Állatfogak. (Czóbel 1974, 227)

Alfred de Musset *Gamiani* című 1833-as kötetében jól tapintható az a feszültség, amely Czóbel képeit is áthatja: a szigorú elzárttságban nevelt lány testében oly mértékűvé nő a kielégítetlen vágy, hogy előbb az onánia bűnébe esik, „[a] szerencsétlen minden éjszaka megfertőzte magát. Ujjai aláásták ifjúságát és egészségét” (100), majd egy „pompás orángután” (100) segítségével próbál kielégülést keresni, ám a feszültség akkor sem csökken, mikor szülei, „[h]ogy szegény leányt ’majomszeretetéből’ kigyógyítsák, kolostorba zárták.” (103), a zárdában ugyanis „a kolostor apácái a legérzékibb őrzöngésben éltek” (98), s az időközben fejedelemnévé avanzsálódó hős a – regénybe mellékszálként ékelt – történet végén egy halott(nak hitt) férfival egyesül, hogy enyhülést szerezzen csillapíthatatlan teste számára. A francia szerző ábrázolta majomjelenet érdekesen köszön vissza Czóbel csaknem száz évvel későbbi szövegében, ahol a vágytól feszülő, a kielégülés forrását kereső, az állatot inzultáló lány helyett egy végletekig passzívra formált nőalak szenved el a bestiális inzultust. Musset-nél egy leendő apáca az alany, a hős, aki bűnét orvosolandó kerül a zárdába, míg Czóbelnél egy egykori apáca a vágy tárgya, alanya pedig rejtve marad. A *Virrasztó* című vers különös víziója ugyanis csupán eszközként használja az alanyként fellépő majmot, amelynek alakja mögött valaki/valami más

jelenlétét – talán az apáca utolsó, levegőben lebegő halálos vágyát¹⁸ – sejtjük. A halál és a szexualitás témája Czóbel *Donna Juanna* [1900] című drámájában is összekötődik. Itt a vágy tárgya a halott férj, alanya egyértelműen a feleség, a királyné, a következmény, a „testet öltött bűnös gondolat” (Czóbel 1974, 100), a halott és az örült nászának gyümölcse pedig maga a címszereplő, akinek életét a szülésbe belehalt anyja örökségként hagyott szigorú parancsa mérgezi meg: „szerelemmel ne szeressen soha” (Czóbel 1974, 100).

Zárszó

Anélkül, hogy a szexuális eltévelyedések vonalán a testvérszerelem, a pedofília, illetve az ingoványos terepnek ígérkező nemi erőszak témájával további szövegpéldákat sorolnánk, a kutatás során vizsgált írások alapján világosan látható: a szépirodalmi művek jól tükrözik a századforduló orvosi ismeretterjesztő-szakirodalmának tételét a passzív, befogadó típusú női szexualitásról. Ugyanakkor találhatók kísérletek e dogmaként létező heteronormatív szemlélet megbontására is (mind a tematikát, mind az ábrázolásmódot tekintve).

A cél az volt, hogy többféle megszólalási módot, különféle regiszterű szövegeket tekintsünk át, s megnézzük, adott társadalmi kurzus milyen nyelvi lehetőségeket teremtett a test megszólaltatására, s ebben mekkora szerep jutott a nemnek, mint meghatározó jegynek. Hiba volna azonban egy hasonló dolgozat végén pontos cezúrát húzni női és férfi beszédmód, írásmód közé, mikor azok testükről és mások testéről megnyilatkoznak. Az efféle vizsgálatnak sosem lehet célja ugyanis a kétosztatú látásmód felerősítése, hisz száz évvel ezelőtt is számos példa akadt rejtett, bizonytalan, kettős, nemnormatív genderidentitásokra,¹⁹ s ráadásul nyilvánvalóan a befogadó (a maga genderpreferenciáival) is szót kér a diskurzusban. A genderlektus nem állhat tehát merev kategóriaként, nem gondolható el a férfi- vagy női nyelv leegyszerűsítéssel. Ezért nincsenek női és férfi testszövegek a századfordulón sem. A férfi-nő dichotómia e korszakban sem biztosíthat merev keretet a testnyelv tipizálására, mindössze olyan szempontokat gyűjthetünk egybe segítségével, melyek egy rugalmasabb koordinátarendszerben is érvényes megfigyeléseket eredményeznek. Ha ugyanis segítségül hívjuk a posztmodern genderelméleteket, s a bináris

¹⁸ S ha ezen az értelmezési vonalon haladunk tovább, a testi passzivitás alatt aktív és produktív lelki folyamatot sejthetünk.

¹⁹ Vay Sándor/Sarolta Krafft-Ebing jóvoltából világszerte megismert és elemzett alakja pl. éppen ebben a korszakban születik meg Dabason nőként, nevelődik, ír és éli az értelmiségi arisztokraták életét férfiként a magyar társas közéletben.

oppozíciók mentén való gondolkodást becsatornázzuk egy szélesebb spektrumú, az esszencializmusra és sematizmusra kevésbé hajló gondolatrendszerbe, rugalmasabban kezelhetjük a századforduló anomáliáit is.

A posztmodern genderkutatás performatív genderkonstrukciói és testelméletei nem öncélú teoretizálásra törekednek, de jól alkalmazhatók a gyakorlatban, hisz a valóság nem dichotomikus és a századfordulón sem volt az. Nem véletlen, hogy Motschenbacher *Redefining genderlect* című tanulmányában éppen a szociolingvisztikai kutatásokat nevezi meg, mint Judith Butler performatív genderidentitás elméletének kapcsolódási lehetőségét a valósághoz, a genderkérdés jelenlegi gyakorlatához (Motschenbacher 48). Ehhez szolgáltatathat a századfordulós szépirodalom kiváló szövegkorpuszt.

Felhasznált irodalom

- Arany, János. 1998. *Összes költemények. Verstár'98*. Magyar Elektronikus Könyvtár. PDF. 2012. dec. 22. <<http://mek.oszk.hu>>.
- Battan, Jesse F. 1992. „[The Word Made Flesh. Language, Authority, and Sexual Desire in Late Nineteenth-Century America](#).” *Journal of the History of Sexuality* 3:2, 223-244.
- Bennett, Judith. 2000. “‘Lesbian-like’ and the Social History of Lesbianism.” *Journal of the History of Sexuality* 9:1-2, 1–24.
- Buttyán, Vilus. [1920-as évek második fele] 2012. *Jean vallomása*. (Buja Vágyak Kiskönyvtára). Budapest: Quattrocento.
- Cameron, Deborah, Don Kulick. 2003. *Language and Sexuality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cleland, John. [Memoirs of Fanny Hill](#). 1749. Project Gutenberg Archive. Ebook 25305. Letöltés: 2013. szept. 18.
- Czóbel, Minka. 1974. *Boszorkány-dalok*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- . *Pókháló*. [1906] 2000. Pécs: Jelenkor.
- Császtvay, Tünde. 2003. „A hím veréb és a pillangó. Az akadémikus és az erotikus irodalom harca a XIX. század utolsó harmadában.” *Holmi* 15:4, 477-493.
- Enslar, Eve. 2002. *A vagina monológok*. Budapest: Dee-Sign.

- Freud, Sigmund. 1999. „XXXIII. előadás. A nőiség.” *Újabb előadások a lélekelemzésről*. Budapest: Filum, 126-151.
- Harvey, Keith, and Celia Shalom (eds). 1997. *Language and desire. Encoding sex, romance and intimacy*. New York: Routledge.
- „Júlia és a nők.” [1888] 2010. *Budapesti Negyed*. 70:4, 723-730.
- Kaffka, Margit. [1917] 2004. *Hangyaboly*. Budapest: Akkord.
- Kiss, József. [1861] 1972. *Tűzek*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Krafft-Ebing, Richard von. [1886] 1908. *Psychopathia Sexualis: Különös tekintettel a rendellenes nemi érzésre*. Budapest: Kostyál Jenő.
- Móricz, Zsigmond. [1911] 1994. *Sárarany*. Budapest: Elek és Társa.
- . „Gaea.” közléteszi Cséve Anna. [1925] 2009. *Holmi* 21:10, 1371-1372.
- . 2010. *Naplók 1924-1925*. Sajtó alá rend. Cséve Anna, Szilágyi Zsófia. Budapest: Luna.
- Motschenbacher, Heiko. 2010. „Redefining genderlect.” In *Language, Gender and Sexual Identity: Poststructuralist Perspectives* (IMPACT: Studies in Language and Society, v. 29). Amsterdam – Philadelphia, PA: John Benjamins, 45-59.
- Musset, Alfred de. 2012. *Gamiani: vagy a kicsapongás két éjszakája*. (Buja Vágyak Kiskönyvtára). Budapest: Quattrocento.
- Nádas, Mihály, átdolg. [1894] 2012. *Amor és Hymen. Jegyesek és fiatal házások tapasztalt útmutatója a szerelem és házasság titkaiban*. (Buja Vágyak Kiskönyvtára). Budapest: Quattrocento.
- Oláh, Gábor. 1909. *Isteneik alkonyata. Új versek*. Debreczen.
- . 1911. *Viola elbukott. Versek*. Budapest: Franklin-Társulat.
- Savarius [Hoffmann Imre]. [1926] 2012. *A bujaság himnuszai. És más erotikus költemények*. (Buja Vágyak Kiskönyvtára). Budapest: Quattrocento.
- Szigeti Péter. 2003. „A szexualitás nyilvánossága a századforduló Budapestjén.” *Médiakutató* 6, 85-101.
- Török, Sophie. 2006. *Kiadatlan szerelmes versek*. Budapest: Éghajlat.
- Zlinszky, Aladár. 1931. *Az eufémizmus*. Budapest: MTA.

Kérchy Vera

Szegedi Tudományegyetem

Gondolatok a kortárs tánc dekonstruktív performativitásáról¹

Írásomban a kortárs táncban rejlő performatív erőt az – első sorban Paul de Man-i – dekonstrukciós retorikaelmélet felől vizsgálom. Az előadást esztétikai formaként megközelítő színházelméletek és a dekonstrukció esztétikaellenes diskurzusának határmezsgyéjén azt a kérdést igyekszem körüljárni, hogy a „jelölő ritualitásával” (Derrida) kapcsolatos, színházellenességbe sodródó dekonstrukciós meglátások hogyan alkalmazhatók mégiscsak konkrét művészi alkotások elemzésekor. Lehetséges-e dekonstruktív esztétikáról (vagy talán inkább antiesztétikáról) beszélni bizonyos multimedialis táncperformanszok, a testet mint (dekonstrukciós értelemben vett) „szöveget” központba állító alkotások kapcsán? Olyan kortárs hazai koreográfiákat szemlélve, mint amilyenek Gergye Krisztián előadásai is, felvetődik az igenlő válasz gyanúja, és annak szükségessége, hogy a hagyományosnak mondható, jelenlét - reprezentáció, test - szöveg fogalompárosokban gondolkozó színházelméleti irányzatokhoz képest kidolgozzunk egy olyan megközelítési módot, ami a színpadon látható testszövegekre dekonstrukciós allegóriákként képes tekinteni.

Olyan kortárs táncelméleti gondolkodók, mint például a *Kortárs táncelméletek* (Czirák) című tanulmánykötet szerzői a klasszikus tánc dekonstrukcióján, egy tánc történeti vonalon keresztül jutnak el a test allegorikus olvashatóságának állításához. E szövegben sokkal inkább nyelvelméleti kérdések felől, a dekonstrukció jelölőhöz kapcsolt színházmetaforáján keresztül igyekszem a kortárs tánc koreográfiáinak egy lehetséges olvasásmodelljét kialakítani. Ehhez három elméleti diskurzust, a performativitás de Man-i/derridai/butleri teóriáját, a bahtyini/kristevai karneváleméletet és a kleisti/de Man-i marionettszínház elméletét igyekszem egybe játszani, illetve fellelni e párhuzamosok kortárs táncos testében kereszteződő „metszéspontját”. Egy olyan táncszínházi elemzési módszer

---

¹ A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

kialakítása a cél, melyben úgy tudunk esztétikailag hozzáférfeni a kortárs táncos testéhez, hogy közben az nem veszíti el allegorikus telítettségét, egy művészi alkotás elemeként sem szűnik meg a „jelölő ritualitásának” dekonstrukciós metaforájának (is) lenni.

Dekonstruktív retorika vs. színházelméleti esztétika

Látszólag nincs semmi paradoxon egy dekonstrukciós színházelmélet kidolgozásában, a dekonstrukciónak mint szövegmegközelítési módszernek a *mise en scène* szövegszövetére való alkalmazásában. Ha azonban közelebbről megvizsgáljuk a dekonstrukció színházi metaforára épülő meglátásait, meglehetősen komoly problémákba ütközünk. A „jelölő ritualitásának” (Derrida), a parabázis (színházi kiszólás) minden szöveget ironikussá tevő permanenciájának (de Man), a jelölő tudati reflexióval megragadhatatlan „performativitásának” (de Man) gondolata (amellett/azáltal, hogy eltörli a színház és a mindennapi élet határát) épp az esztétika (s benne az ezt elemző színházelmélet) dekonstrukciójáról beszél. Azaz érdekes módon a dekonstrukciónak pont a színházzal kapcsolatos szöveghelyei élezik ki leginkább a két terület összeférhetetlenségét. Legalább két, egymással koránt sem könnyen összeegyeztethető színházfogalommal kell számolnunk. A „közös” metszetet jelentő „színház” a színházelmélet oldalán mint elemzésre váró esztétikai műalkotás, a dekonstrukciós diskurzusban viszont mint a(z) esztétikát romboló retorikai működést leíró) metafora jelenik meg.

A színházelmélet és a dekonstrukciós egymás melletti elbeszélésének oka az esztétikai érdekltségű színház- és a retorikával foglalkozó dekonstrukciós elméletek különböző nyelv- és jelfelfogásaiban keresendő. A nem-fenomenális aspektusokat is feltételező nyelvfelfogást a dekonstrukciós szövegek (többek között) Austin beszédaktus-elméletének olvasatából vezetik le. Derrida az *Aláírás, Esemény, Kontextus* (Derrida) című tanulmányában a jelölő (kommunikációs szándéktól független, önkényes) játékából fakadó iterabilitását a „strukturális parazitizmus általános elméletéhez” (Derrida 17) köti, de Man a *Mentegetőzésekben* (de Man 2006) minden szöveg permanens iróniáját egy rendhagyó beszédaktusból, az empirikus bizonyítékokkal igazolhatatlan mentegetőzés szituációjából bontja ki. Az austini (mindig „sikertelen”) performativitás a dekonstruktorok szerint egyszerre működik a kognitív megértés motorjaként és ellehetetlenítőjeként. Okot ad az értelmező olvasásra, de nem esik egybe vele, ami azt eredményezi, hogy a megértés minden esetben félreértésként működik – legalábbis a performatív dimenzió tekintetében, ami viszont minden megnyilatkozásban ott található. Az érthetlenség megértést kíván, ami mindig több és kevesebb lesz annál, mint amire a megértés irányul. A

performatív dimenzió reflektálhatatlanságának, utolérhetetlenségének, tetten-nem-érhetőségének köszönhetően a jelentésközvetítés során mindig lesz egy „maradék”, ami kibújik a megértés alól. A kognitív dimenziót mindig eltévelyítő, szüntelen működő performatív dimenzió miatt a szövegek nem közelíthetők meg a reflexiós hermeneutikai és a dekódoló szemiotikai műveletekkel.

A jelölőműködés uralhatatlansága teljes ismeretelméleti bizonytalansághoz vezet, mely bizonytalanság együtt jár a nyelvi reflexió, a nyelvet (retoricitásával együtt) tárgyá tevő metanyelv ellehetlenülésével. Mivel a jelhasználat fenomenális dimenziója – alapvető szerkezeti különbségeik miatt – képtelen „utolérni” a jelműködés nem-fenomenális dimenzióit, lehetetlen a nyelvről való biztos tudás kialakítása, a nyelvi működés nyelv feletti kontrollt feltételező bemutatása. A retorikában megbújó, intencionálisan uralhatatlan performatív dimenzió miatt lehetetlenné válik a nyelv „egészét” lefedő önreflexió; a (megértés illúzióját szolgáló) tropológiai dimenzió a performativitást hozzáférhetlenné, működésében láthatatlanná teszi.

Feloldhatatlan ellentmondásba keveredünk tehát, amikor a tárgyának empirikus hozzáférhetőségét előfeltételező, az előadás „esztétikai” jellegéből kiinduló színházelmélet a tárgyá válásnak ellenszegülő, nem-fenomenalizálható retorikát kívánja vizsgálat alá vonni a színház empirikus terében. A tárgyának tapasztalati hozzáférhetőségéhez kötött színháztudomány kénytelen „a jelölő és jelölt közti kapcsolatot motiválnak” (de Man 1991, 103), a nyelvet episztemológiai megbízhatónak tartani. Ezáltal egy olyan filozófiai diskurzusba ágyazódik, melynek léte a megismerés lehetőségétől függ, ezt a lehetőséget pedig a forma és tartalom konvergenciáját nyújtó, a nyelv és a valóság közötti áthidalást biztosító esztétika garantálja számára.² A tárgyának empirikusságát apriori feltételező színházelmélet szükségképpen a fenomenalizmus illúziójába sodródik akkor (is), amikor a dekonstruktív retorikaelméletet kívánja applikálni.

Performansz / Performativitás

A dekonstrukció és a színházelmélet fogalmi hasonlóságai félrevezetőek. Könnyen adódik például a retorika két összetevőjének, a „tropológiai” és a

² De Man a Fenomenalitás és materialitás Kantnál című szövegében így határozza meg az esztétika és a filozófia viszonyát: „[a]z esztétikának szentelt jelentőség számottevő, hiszen ezen áll vagy bukik magának a filozófiának, a transzcendentális és a metafizikai diskurzus összeillesztésének (articulation) lehetősége”, ahol esztétika alatt „a megismerés fenomenalizált, empirikusan megnyilvánuló alapelve iránti igény[t]” érti („Kant ezt a fenomenalizált alapelvet hívja esztétikának”) (de Man: FM, 57).

„performatív” dimenzióknak (vagy, ahogy máshol de Man felosztja, a „kognitív” és a „performatív” aspektusoknak) az Arisztotelész-szig visszamenően két komponensűnek tekintett színház alkotóelemeivel való azonosítása: egyfelől a történetnek, a fikció (a reprezentáció) terének, másfelől a színészi aktus jelenének (prezentációjának) való megfeleltetés. A dekonstruktív szövegmodellnek az előadás fenomenális terében való felmutatása, beazonosítása során azonban éppen az a radikalitás tűnik el, ami a „performatív” és a „tropológiai” dimenzió egymást aláadás kapcsolatának felismeréséből következik (és ami épp egy sajátos színházfelfogáshoz kapcsolódik): a nyelv nem-fenomenális elgondolásának radikalitása.

A „performativitást” a fizikai cselekvésre, a „tropológiát” pedig a „nyelvként” működő, dekódolható színházi jelekre lefordító színházelmélet nem számol a beszédaktuselméletnek a nyelv-cselekvés opozíciót felszámoló (éppen leglényegibbnek tűnő) implikációival. A „materialitás” hús-vér testként, illetve a „performativitás” fizikai cselekvésként való értelmezése és kézzelfoghatóvá tétele, vagyis a „materialitás” és a „performativitás” fenomenalizálása a performanszot a performativitás ideológiájává teszi. Hasonlóan ahhoz, ahogyan a „pragmatizáló”, „humanizáló”, „fenomenalizáló”³ Schiller teszi magát „Kant ideológiájává”⁴, amikor a fenséges filozófiai eseményét (a kognitív nyelvi modelltől a performatív nyelvi modell felé való elmozdulás kanti elgondolását) egy binaritásokon alapuló, pszeudo-kognitív tropológiai rendszerbe „fordítja vissza” (*reinscribe*)⁵, „érti” meg. Szintén a kritikai él elvesztésével jár a nyelv performatív, illetve tropológiai elemeinek a színház fenomenális dimenzióiba való átfordítása, a dekonstruktív szövegmodell színházi „kimagyarázása” (de Man: KS, 132).

A performativitás dekonstrukciós diskurzusának a viszonya a színházhoz egyrészt tehát (a fogalmi összeérések miatt) motiválnak, másrészt viszont (a fogalmak eltérő helyiértéke miatt) problémásnak tűnik. A performanszhoz a testet, a mozgást, a színész itt-és-mostjából fakadó „jelenlétet”, a reprezentáló dimenzióhoz pedig a *mise en scène* szemiotikai dimenzióját (a reprezentáló nyelvet és az egyértelműen dekódolható látványelemeket és hanghatásokat) társító színházelméleti diskurzusba nem illeszthető be a dekonstrukció performativitás-fogalma. Ezért óvatoskodik Judith Butler is, amikor a performativitás színházi metaforáját a konkrét

---

³ Ezeket a jelzőket de Man használja Schiller fenséges-olvasatára azzal a kikötéssel, hogy „amit itt »fenomenológiai«-nak neveznek, az valójában annyit tesz, mint empirikus és pszichológiai” (de Man: KS, 159).

⁴ „Schiller úgy jelenik meg, mint Kant kritikai filozófiájának ideológiája” (de Man: KS, 154).

⁵ „Az eseménnyel a történéssel úgy szállunk szembe, hogy a trópusok ismeretének rendszerébe illesztjük vissza (*reinscribing*), s önmagában ez egy tropológikus, kognitív, s nem pedig történeti mozzanat” (de Man: KS, 137).

színházi térben vizsgálja meg a *drag show* elemzésekor: „az előadást mint behatárolt »cselekvést« meg kell különböztetni a performativitástól, hiszen az utóbbi a normáknak az előadót megelőző, kényszerítő és meghaladó megismétléséből áll, s ebben az értelemben nem lehet rá az előadó »akarátának« vagy »választásának« eredményeként tekinteni; s ráadásul az »előadott« el akarja leplezni, sőt megtagadni azt, átlátszatlan, tudattalan, előadhatatlan marad...” (Butler 92), „a drag nem egyértelműen felforgató gyakorlat...” (Butler 90). A szándék szerint „sikeres performatívum” (azaz a performansz) megvalósulási lehetőségének feltételezése, a jelenlét - távollét szerinti oppozicionális gondolkodás a normatív ideológiák megerősítésének lehetséges helyévé teszi a színházat.

Úgy tűnik viszont, hogy van egy másik előadóművészeti formára épülő diskurzus, amihez a dekonstrukció performativitás-fogalma az említett színházi formánál könnyebben kapcsolható. Talán a táncművészet sajátos médiuma tehető azért a (dekonstrukciós szemszögből nézve szerencsés) helyzetért felelőssé, hogy kortárs elméletei nem tartják a jelölés két dimenzióját – a performativitást és a kognitivitást/reprezentációt – szétválaszthatónak. (Nem szeretném azt a hatást kelteni – valamiféle esszencialista médiumelméletet képviselve –, hogy a színház *alapvetően* metafizikus tér szemben a kortárs táncsal, ami *alapvetően* dekonstrukciós. A tánc médiuma egyszerűen jobban kézhez áll a dekonstrukciós elméletekhez, a táncos teste jobban adja magát mint dekonstrukciós narratívát. Természetesen a tánc elméletének történetében is megvannak az előzmények, melyek hasonló módon megközelíthetők a performativitás-, a dekonstrukciós retorikaelmélet felől: e szerint mind a klasszikus, mind a modern tánc elméleteiről elmondható, hogy a tiszta jelölő ideáját képviselték.)

Mínthogy a táncos (általában) nem beszél, irreleváns volna a táncelőadást a test és a beszéd mint „jelenlét” és re-prezentáció kettőse felől megközelíteni. A táncos teste egyszerre cselekszik és jelent, így „kénytelenek” vagyunk a kettőt egyben megvizsgálni, és hasonlóan a dekonstrukciós jelfelfogáshoz, a két aspektus bonyolult, egymást egyszerre kizáró és feltételező viszonyát, s a kettő át-nem-fedésében előálló „maradékot” fókuszba állítani, a performativitás jelenségét pedig e viszonyban, egymásra hatásban elképzelni. („...a távollét nem a jelenlét bináris oppozíciójaként értendő, hanem éppen a közeliben, az ismerősben lakozó idegenként...” [Sigmund 127] „A lineáris tér-idő paramétereivel, és annak olyan világos kategóriáival mint a jelenlét és a távollét már nem írható le egyértelműen az érintés mozdulatai, mivel ezek az érintés és nem-érintés szimultaneitásában megvonják magukat az *egyértelmű jelenléttől*” [Egert 335-336, kiemelés: K. V.].) A táncos testének elmélete a távollétben

lévő itt-és-most, a jelenlétben meghúzódó távollét, s e viszonyban megtapasztalható „elkülönböződés”, „alteritás”, a nyomok, a kísértetek elmélete.

A kortárs tánc ezt a mediális sajátosságában húzódó elméletet domborítja ki, ellenáll a jelentésségnek. Egyszerre jelent és performál, mint minden jel. Szubverzív ereje a heteronormatív társadalmi performatívumok mellett az ezzel megegyező ideológiájú polgári-realista kőszínházi intézményes formákat is érinti. Egy letakart fejű táncos, akinek csak a nemi szerve látható, vagy két megkülönböztethetetlenül összefonódott test a dehumanizálás, a heterogenitás, az anagrammatikus szétszedés ábrázolásmódjával viszi színre az emberről való gondolkodás kortárs filozófiáit. Egy pár mozgása, akiknek még ölelkezik a felsőteste, de a lábaik már eltávolodtak egymástól, az átmenetiségről, a folytonosságról és a nyomok zavaró természetéről beszél. Az egymáson mindig túlcúsuló párok ábrázolásában a szerelem „jövés-menés” (Egert 344), keresztülvágás, a szubjektum határainak megzavarása. Egy egyszerre gyengéd és erőszakos érintés a félreérthetőségről, a többértelműségről beszél. Csupa az ábrázolás nehézségeiről szóló „referens”, melyek azt mutatják, hogy a kortárs tánc túllépve a jelenléthajszolás és az önromboló reflektálgatás korszakán, folyamatosan „az esztétikai távolság leomlásának kockázatával” (Lehmann 179) fenyegetve kialakította saját dekonstruktív (anti)esztétikáját.

A kortárs táncban a táncos teste „egyszerre virtuális és valódi” (Gil 62) heterogén test, melynek remegése, vibrálása a test szubjektumkénti és anyagkénti létezése közti oszcilláció kivetülése. A mozgást a diszharmónia, a gravitálás jellemzi, ahol a hiány mint a mozgás elemeként jelenik meg. A (mindig a táncos viszonylatában megképződő) tér folyamatos átalakulásban van. A felskicelt „történetek” a borzalom ábrázolást kihívó témáira épülnek. A koreográfia a „diskurzus táncává” (Czirák) válik, a kényelméből kibillentett, a Tekintet visszafordításával fenyegetett néző pedig megtapasztalhatja a megértést elbizonytalanító ironia működését.

Gergye Krisztián koreográfiáiban a sajátos mozdulatokkal és fényhatásokkal megformált „torzók”, dezantropomorfizált testek, a törzstől levált végtagok hatása, a diszharmonikus test és mozgás, az ismétlődő mozdulatokkal elért gépszerű kattogás mintha csak Paul de Man leírására rímelnének a jelölő kíméletlen performatív munkálkodásáról. Az így színpadra „írt” ironikus testszövegek olvashatóságához két további „kódot” hívok segítségül, a karnevál bahtyini/kristevai és a marionettek kleisti/de Man-i diskurzusát.

Karneváli test

Gergye Krisztián előadásainak látványvilágában visszatérő utalásokat találunk a karneváli testek ábrázolástörténetére. A testnyílásokat kihangsúlyozó mozdulatok; a (főként a jelmezben és a zenében megjelenő) szakrális motívumok blaszfémikus ábrázolása; a hatalmas, vagy éppen túl kicsi, egyes esetekben hermafrodita, a normatív szépségeszménytől erősen eltérő testek szerepeltetése; az obszcén szexualitás motívuma a bolondkirályok, a terhes öregasszonyok és az óriás falloszok világát idézik a Bahtyin által lefestett középkori vásári terekről, illetve a pokolbéli kínok rémlátomásait a Hieronymus Bosch-képekről.

A karnevál diskurzusában az alapvető hivatkozási pont Mihail Bahtyin *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája* (Bahtyin) című könyve, melyben a szerző a középkori karneválok transzgresszív, normasértő, szubverzív jellegét vizsgálja. Elemzésében a nevetéssel, a ciklikus idővel jellemezhető „második világ” úgy áll a normatív rend kiegészítő Másikjaiként, mint egy oppozíciókon túllépő világ, ahol tagadás és állítás, születés és halál, evés és ürítés, begyűjtés és pazarlás kényelmesen megférnek egymás mellett.

Gergye (anti)esztétikája kapcsán is fontos szem előtt tartani azt, amire Bahtyin emlékeztet a karneváli dinamika félreolvasásai kapcsán. Hangsúlyozza, hogy a karneválok evő, ivó, ürítő, nemző figurái nem a „test rehabilitációját” viszik színre. Nem az intellektus, a szellem elnyomása alól felszabadított, lázadó fizikai testiség magamutogatása a karneváli funkció lényege. Ha így fognánk fel, szem előtt vesztenénk a kettősségeken való túllépés, a szubjektumot magába olvasztó nagy Egység, a folytonosság logikáját. Amennyiben a Bahtyin által félreértelmezésnek minősített megközelítést használjuk, a Gergye-koreográfiák radikalitása feloldódik a provokáció, a néző felrázását célzó sokkhatás feltételezett intenciójában. Ha viszont az ellentéteken túllépő karneválfelfogást használjuk, a szándék szerint (feltételezetten) célzott hatáskeltésen túl a megnyitott, folytonossá tett, heterogén testet dekonstruktív szöveggént is olvashatjuk.

A karneváleméleti megközelítés kapcsán másik hivatkozási pontom Julia Kristeva, kortárs francia teoretikus *abjekció*-elmélete. A pszichoanalitikus, (poszt)szemiotikus érdeklődésű gondolkodó a karnevált példaként hozza az *abjekció* jelenségére. Kristeva *abjekció*-kifejezése egyszerre kapcsolódik egy pszichoanalitikus testközpontú és egy szemiotikai jelközpontú diskurzushoz. A pszichoanalitikus „történethez” kapcsolódva Kristeva azt mondja az *abjekció*ról, hogy az az elsődleges elfojtáshoz kötődik. Elmélete szerint már az anyával való egység idején megtörténik egy különválásra irányuló törekvés a gyerek részéről, ami az undorban, a

kivetésben, az étel (a tej föle) zsigeri elutasításában nyilvánul meg. („Én-né válásom során könnyek és hányások közt szülöm meg magam” [Kristeva 170].) Ez az érzés (a sokféleség és az egység közti „undorító” átmenet) később is visszatér az ember életében, mindahányszor olyan (szöveg)működéssel találkozik „amely megsérti azokat a felületeket, amelyek elválasztják a heterogént a homogéntól, a belsőt a külsőtől” (Kiss 1999, 16). Az utóbbi Kristeva-olvasat megfogalmazásában már látható, hogy az abjekció testélménye mindig egyben egy jelölőfolyamatot érintő esemény, s így szorosan köthető Bahtyin duplafenekű karneváli világképéhez.

A test tabusértő részeinek, állapotának megjelenítése – ahogy ezt gyakran Gergye előadásában is láthatjuk – egy olyan esztétika szabályait rúgja fel, ami az esztétikai művet – legyen annak „valóságos” forrása bármilyen testi élmény, akár fájdalom – mindig már eltávolítottként szépek mutatja. Ha nem a direkt provokációt és megbotránkoztatást keressük a Gergye-féle testképekben, hanem a karneváli logika állító természetét, eszünkbe juthat a reneszánsz anatómia-színházának párhuzama is. Kiss Attila az *abjekció* fő példáiként elemzi a test olyan „nyilvános faggatásait” (Kiss 1999, 10), mint a közönség számára nyitottá tett boncolás, az anatómia-színház és a nyilvános kivégzés.

Az *abjekció* működésének ilyen tematikus megjelenései Kiss (kristevai elméleti háttérű) elemzésében szüntelen összekapcsolódnak a jelölő szokásos jelentésétől eltérő működésével. Kiss Attila szerint a megismerő szubjektum olyankor fordul a test belsőiségei felé, amikor ismeretelméleti válságba kerül, s a korábban garantált világképe (a korábbi „olvasási modell”) már nem képes számára kielégítően közvetíteni a valóság dolgait. Ezek az átmenet időszakai, felfokozott „szemioticitású” korszakok, a test mint a jelentéskeresés színhelye kerül az érdeklődés középpontjába.⁶ A nyilvános boncolást pl. Rembrandt festményén keresztül elemezve azt mondja, a *Tulp doktor anatómiája* az új, karteziánus filozófia szubjektumfelfogását s ennek megsértését, *abjekcióját* viszi színre: „A felvilágosodás (...) húzza az emberre azt a bőrt, amely a *cogito* óta arról hivatott gondoskodni, hogy a beszélő szubjektum csak ezen a felületen képzelje el magát. A jelölő ettől fogva ezen a bőrön utazik, amely elhatárolja az ÉN internalizált absztrakcióját a külvilágtól. Elfojtás alá kerül a test jelenléte, az általánosan áramoltatott diszkurzusokból száműzetik az a heterogenitás, amely a beszéd mögött a folyamat forrásaként dolgozik...” (Kiss 1999, 10). „Tulp doktor ezt a

⁶ „A test tehát, a szubjektum »leginkább kéznél lévő«, de általában véve a leginkább tudattalanná tett alapja problematikus jelenlétté válik, valahányszor a társadalmi tudások rezsimje olyan ismeretelméleti válságba kerül, amikor a megismerés határai a testben, a testtel kapcsolatosan jelölődnek ki” (Kiss 2005).

felületet, az új bőrt üti át csipeszével, így érve el az abjekció legtökéletesebb hatását” (Kiss 1999, 16).

A Gergey-darabok testnyílásaikat felfedő, groteszk testjei hasonló boncolást hajtanak végre a színpad apollóni figuráján. A kortárs táncos diskurzusok által fűtött testét egy harmadik megközelítési móddal is szöveggként, ironikus szöveggként kezelhetjük, mely megközelítési mód szintén egy normatív, klasszicista stílusú, intézményes színházi forma szubverzióját tartalmazza.

Az élő marionettek művészete

A klasszikus tánc súlytalan lebegő testideájának visszatérő hasonlata a marionettbábu, akinek a nehézkedő emberi testtel való viszonyáról a sokat idézett és sokféleképpen értelmezett Kleist-esszében olvashatunk (Kleist). Dekonstruktív olvasatában de Man az esszében szereplő különféle testekben és mozgásokban különféle szövegműködéseket, olvasásmodelleket lát bele, így szintén – a karneválemlethez hasonlóan – egy test- és egy jelölvasatot kapcsol egybe (de Man 1997).

Az esszé első ránézésre egy elterjedt romantikus tézist illusztrál, miszerint a bábu mozgása több bájjal, „gráciával” bír, mint az emberi testtel végrehajtott mozgás. Kleist fejtegetésében a marionett ezt az erényét abból nyeri, hogy nem tud „szenvlegni”, mint a szerep jelentéseit minduntalan, akaratlanul is eltérítő emberszínész, akinek a „súlypontja” – egy alma átnyújtásának pillanatában például – a lelke helyett a könyökében van. Ezt a jóleső kifejezéstelenséget a marionett fizikai jellegének köszönheti, annak, hogy a nehézkedést okozó gravitációt (amit de Man a reprezentálással, a jelentéstermeléssel állít párhuzamba) a felfüggesztettség, a bábos munkájából fakadó antigravitációs erő ellensúlyozza. A szenvelgésmentesség de Man olvasatában a tiszta jelölő megvalósítását jelentené, az önmagát jelölő jelölő esetét, amikor a tiszta önreferencialitást nem szennyezi be semmilyen jelentés. A klasszikus tánc testetlenül lebegő tüneménye ehhez a bábuhoz hasonlítható.

A dekonstruktív olvasat azonban itt még nem ér véget, de Man rámutat a Kleist-szöveg ironikus hangnemére, ami elbizonytalanít a marionett-grácia létehetőségeit illetően. A tökéletes tánc, az önmagára vonatkozó mozgás lehetőségének komoly állítása akkor fordul át ironikusba, amikor C... úr a marionettek tánca mellé állítja további szemléltető példaként a nyomorékok táncát. „Ezzel a passzussal [ti. a marionettekével] azért is nehéz megbékülnünk [vezeti fel de Man a nyomorékok példáját], mivel előzőleg egy angol mesteremberről hallunk, aki olyan elsőrangú műlábakat képes készíteni, mellyel a nyomorékok schilleri tökélyel járják el

táncukat” (de Man 1997, 97). A szerencsétlen múlás mellé állítva más megvilágításba kerül a marionettek szépsége, és feltűnik azok kísértetiessége, az, hogy azok csak az emberi élet árán létezhetnek: a halott végtagok úgy lógnak, mint a zombik végtagjai. A megcsontított alak és az élőhalott marionett példájában egy olyan szöveg-allegória bontakozik ki, mely szerint a torzítás (csontkítás, sérülés) nélküli kifejezés elképzelhetetlen célkitűzés, elérhetetlen idea; a jelölő önmagára vonatkozása, a tiszta jelölőjáték olyan esztétikai tökély, ami csak ideaként létezik, csak posztulálni lehet, a fenomenális térbe átkerülve ugyanis azonnal torzulást szenved.

Ha viszont a marionett-tánc megvalósulási lehetőségeinek tagadása a tiszta jelölő ideájának kritikáját jelenti, ez egyet jelent a performanszelméletek ideájának kritikájával. Vagyis megint csak a test ironikus szövegfelfogásánál tartunk: legyen szó bábról vagy emberi testről, az mint szöveg-szövet mindig egyszerre performatív és kognitív, tiszta performatív erejét eltorzítja a mindig félre- (mert vagy többet vagy kevesebbet) olvasó reprezentációs működés. Ha a marionettmozgás mint tiszta formalizálás, tiszta performatívum nem valósulhat meg, és, ha az emberi mozgás túl dramatikus, túl „szenvelgő”, túl kognitív, akkor a performativitás nyomhagyását a színpadi alak vonatkozásában az emberbáb, az élő marionett alakjában ragadhatjuk meg (már amennyire megragadható egy „nyom”). Az antropomorfikus emberi alak a marionett utánzása közben nem tud teljesen megszabadulni saját testének jelentésségétől, de – magán viselve a tiszta forma utáni vágy nyomait – emberi vonásait kellőképp elveszíti ahhoz, hogy kísértetiessé váljon, s a színház empirikus teréből a nézőt az allegorikus értelmezés fele terelje. Az antropomorfizmus episztemológiai bizonyosságának bukdácsolására tehát – a marionettek színházával (mint a tiszta performativitás megvalósulásával) szemben – az „élő marionettek” színházában lehetünk rá, melynek allegorikus figurái egyrészt „megtestesítik” a tiszta performativitásra/formalizmusra való törekvés vágyát, ugyanakkor – mint „természetességüktől” fosztott emberek – megmutatják ennek problematikusságát. Az emberi marionettek figurájában egy olyan előadás-olvasási mód lehetőségét látom, mely fókuszba állítja azt a performativitás - referencialitás közti feszültséget, amit a színházzsémotika és a befogadásalapú performanszelméletek megkíséreltek a test és a szó binaritásra való figyelemfordítással eltakarni.

Vagyis a Kleist-esszé színházi kontextusban végigvitt allegóriája a jelölő színháziasságáról, az élő marionett figuráját kínálja a színházelmélet számára mint a materiális modell allegóriáját. Ez a figura köztességével eltereli a figyelmet a színész-szerep, kint-bent referencialitás - textualitás szövegszintjeinek megfeleltethető oppozícióiról, a kétpólusosságról, magában a lokalizálhatatlan ironikus törést hordozva ellenáll a

fenomenalizáló posztmodern olvasásnak. A performativitást pusztán nyom formájában, táncának sántaságában hordozva áthelyezi, elcsúsztatja az empirikus színházelmélet performativitás - kognitivitás fogalompárját, és a dekonstruktív szövegmodellt allegorizálja a színházban.

Úgy gondolom, hogy a Gergye-előadások elemzése során is használhatjuk ezt a materiális figurára koncentrálnak olvasási módszert, mely az esztétizált színházi előadásra vetett árnyéknak a megjelenését követi nyomon, azt, hogy hogyan szegül szembe a színpad a színpaddá olvasásnak. Ha hús-vér emberek által végrehajtott gépszerű mozdulatokat, babaszerű megjelenéseket látunk a színpadon, abba beleláthatjuk a tiszta jelölőre való kudarcos törekvés allegóriáját. Az ember csak idézni tudja a marionett jelentés nélküli alakját (szövegmodelljét), de tökéletesen azonosulni vele sosem fog, mindig ott marad a lélegzetvétel, a belső testi működéseknek köszönhető apró rezdülések szenvelgő túlcsoordulása.

Szatír (2005)

A klasszikus művészeteszménynek, a szép esztétikájának karneváli „alfelét” Gergye *Szatír* című koreográfiájában a határsértés különféle variációival állítja elő. Akár, ha a jelmezt, a mozdulatok és gesztusok világát, a szereplőgárdát vagy a zenei válogatást, a zene és a kép viszonyát nézzük, kontraszthatásokkal szembesülünk. Az előadás látványvilágában egy dionüszoszi rituálé atavisztikus hangulata modern kori ikonokkal keveredik. Klasszikus, légies táncmozdulatok ötvöződnek kitekert, nehézkedést sugalló gesztusokkal. Profi táncosok szerepelnek együtt amatőrökkel, illetve egyéb előadóművészeti területről ismerős performerekkel; komolyzene váltakozik ricsajos géppenél.

Jóllehet, a kortárs táncból hiányzik az interpretációt könnyebben vezérlő verbális dimenzió, Gergye határozottan felismerhető ikonokkal, konkrét intertextusokkal vezeti a néző figyelmét. Ha meg akarnánk határozni az előadás gesztusok, látványvilág, koreográfia és mindenek előtt cím sugallta témáját, akkor a fallikus behatolást, az erőszakos nemi közösülést, az állati szexualitást, a tudatvesztő orgazmus állapotát azonosíthatnánk be főszereplőként. Az eksztázis görcsös, rángatózó pillanata vissza-visszatérő eleme Gergye koreográfiáinak, de itt kerül elő talán leginkább tematikus szerepben. A művészettörténetből ismerős Dionüszosz-mítosz elemei felismerhetők: rongyokba öltözött, torzonborz, véres „boszorkányok”, vénára kötözött borospohár, alsóneműbe gyömöszölt szőlőfürt és a számtalan formában reprezentált fallosz (megperzselt óriás fallosz-szobor, nőre tapasztott, szőrös műpénisz, és – hiányában, már a kasztráció dramaturgiai pillanatát megjelenítendő – Gergye hátraszorított nemi szerve)

emlékeztet a boristen féktelen tivornyáira, s mindenek előtt brutális halálára, bakkhánsnők általi szétmarcangolására.

Az előadás az alternatív művészvilágból ismert, magát kortárs operaénekesnőként definiáló Ágens néma sikolyával kezdődik. Rongyokba bújtatottan, véres alsóneműben, nyakán kidagadó erekkel „üvölti” az égbe fájdalmát. (Nem kevésbé hatásos, amikor a későbbi jelenetekben Ágens valóban kiereszti hihetetlen erejű, áradó hangját.) Majd beront a többi szereplő, a hatalmas termetű Tárnok Marica, Gergye visszatérő női Rabelais-figurája, a két meglepően egyforma alkatú, hosszú barna hajú táncosnő (mint tükröződve megkettőzött Doppelgänger-alakok) és az egyetlen férfiszereplő Gergye Krisztián. Zaklatott, dübörgő zenére gúnyos táncba és vonaglásba kezdenek. Az ősi boszorkány kiegészítőiként a férfi és a két „iker” nő hosszú, fekete ballonkabátba bújtatott mutogatós bácsikként tárják fel fehér férfialsójukat, obszcén arcjátékkal idézik meg a perverz zaklató kortárs alakját.

A következő „jelenetek” szóló, páros vagy csoportos koreográfiai mind az örületig fokozott eksztázis és vadság hangulatát követik. A férfi alsós, félmeztelen lányok besározott vagy bevérzett testtel tombolnak, véres hajjal „festenek”, Tárnok Marica műpénisszel a hasán kántálja: „Álmomban egy szatír meglesett”. Árnyékalakok táncolnak élszereplőkkel, félig szőrös pán-, félig táncosnőlábu alakok szaporítják a színpad köztes lények figuráit. Mindeközben fenséges, klasszikus dallamok festik alá az erőszak képeit, maszturbálás mozdulata hajlik át az imádkozás pozitívumába; nyögések és lihegések keverednek képzett operahanggal. Sajátos humort és ironiát hordoznak az olyan explicit gesztusok, mint a cuppogó haltatógás a két lány partravetett sellő-jelenetében vagy a direkt szem- vagy fülbefogás az érzékszervek működését megtagadó, védekező állapotokban.

Látható, hogy a mozdulatokkal, jelmezzel, zenével előállított jelek mind önmagukban, mind egymással ütköztetve provokatív, szentség- és tabusértő hatással bírnak. A fenséges zene vagy adott esetben a mozdulatok és a testek (klasszikus, légies módon megjelenő) szépsége, a professzionális módon kivitelezett koreográfiaiak mégiscsak megszólítják, viszonyba helyezik a klasszikus esztétikát is, ami által a néző hagyományos, „művészeti” értelemben is kapcsolódni tud a látottakhoz. Ez az erőszakon, borzalmon, undorítón keresztül megteremtett szépség vezet el a már tárgyalt bahtyini/kristevai groteszk, karneváli antiesztétikus hatáshoz, ami nem merül ki a néző egyszerű megbotránykoztatásában, hanem artaud-i értelemben hatol le a szemlélő zsigereig szembesítve őt széppel kapcsolatos elvárásainak határaival. Az örület, az undor szépségének ábrázolásával Gergye ahhoz a szubverzív esztétikai hagyományhoz kapcsolódik, amit Bataille *Szent Teréz extázisa* (ld. Bataille), Mishima *Szent Sebestyén mártíromsága* (ld. Mishima), de

Man a *Laokoón* szoborcsoport és a *Tövishúzó fiú* kapcsán elemzett (de Man 1997).

S talán ugyanezt az antiesztétikát fejtegeti Nietzsche *A tragédia születésében*, melyben a görög színház reprezentációs részét Apollón isten alakjához, a kar, a zene kevésbé behatárolható jelentésekkel dolgozó jelenlétét Dionüszosz allegorikus figurájához köti. Ebben a diskurzusban is reprezentáció áll szemben prezentációval, szimbolikus jelentésátvitel az esemény sokkhatásával. Amikor Gergye előveszi a bor istenének témáját, anélkül kapcsolódik ehhez a performatív színházeszményhez, hogy átcsúszna a reprezentációt kikerülhetőnek vélő avantgárd jelenléteszmény naiv állapotába. Nagyon is sok a hansúlyozottan jelentéssel, direkt kódokkal operáló jel a rendezéseiben. Nem gondolja, hogy a test, a mozdult ne működne ugyanúgy szöveggként, mint bármely verbális elemekből álló textus. Szövegfogalma szerint pedig a textus egyaránt hordoz reprezentációs és esemény jellegű (performatív) dimenziókat, melyek diszharmóniája a megértés eltérítéséhez, az iróniában állás állapotához vezet el. Gergye koreográfiáiban a groteszk, normákat felülíró testábrázolások, a perverzió, a halál, az agresszió tabusértő témái (már a címek is árulkodók: *Kínos!, Szatír, A halál és a lányka, Melankólia...*), az obszcén gesztusok és a tehetetlenséget sugalló mozdulatok, a jelmezek és a zene karneváli kontextusban profanizálódó szakralitása mind a dekonstrukciós szövegfogalom allegóriaként olvashatók. Az irónia nézőre tett hatásában pedig úgy működik, hogy az ikonikus gesztusok túlzottsága (nyelvkinnyújtás, fülbefogás, maszturbálás, imádkozás) leszögezi a befogadó jelentéskereső figyelmét, de csak, hogy közben a háttérben, a látótér legszélén a performatív dimenzió lenyomata is lehetőséget kapjon a megmutatkozásra.

Látványos példája – már-már *ars poetica* szerű logoja – ennek az (anti)esztétika-eszménynek az a gesztus, amikor a *Test* (2007) című előadásban az egyik táncos kifeszített mutatoujjával egyetlen hanyag mozdulattal összeköti a hallgatás és a maszturbálás gesztusát: először a szája elé tartja az ujját a hallgatás jelentését irányozva, majd a lába közé dugja azt. Ironikus önreflexiója ez a reprezentáció kudarca és a zsigeri testiség (materialitás) kifejezhetetlensége közé rekedt művészeti állapotnak. Úgy vélem, hogy a Gergye-koreográfiák mind tematikus rétegeit, mind jelentéseltérítő hatásait (ld. az irónia működését vagy a közties alakok allegorikus jelenlétét) tekintve test és nyelv e – dekonstrukció által megfogalmazott – konfliktusos viszonyát viszik színre.

Felhasznált irodalom:

- Austin, John L. 1990. *Tetten ért szavak*. Ford. Pléh Csaba. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bahtyin, Mihail. 2002. *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Budapest: Osiris Kiadó
- Bataille, Georges. 2001. *Az erotika*. Ford. Dusnoki Katalin, N. Kiss. Zsuzsa, Somlyó György, Vargyas Zoltán. Budapest: Nagyvilág
- Butler, Judith. 2003. „Kritikus queerség.” Ford. Sándor Bea. *Theatron* 2003. nyár-ősz (4. évf. 2. sz.) 84-97: 92.
- Czirák Ádám. 2012. „Bevezető gondolatok a kortárs táncművészet diskurzusairól.” In *Kortárs táncelméletek*. 2012. Szerk. Czirák Ádám. Kijárat Kiadó: 9-48.
- De Man, Paul. 1991. „Ellenszegülés az elméletnek”. In *Szöveg és interpretáció*. Szerk. Bacsó Béla. Cserépfalvi, 97-114.
- . 1997. „Eszztétikai formalizálás: Kleist Über das Marionettentheaterje.” Ford. Beck András. *Enigma* 11-12. sz.: 80-98.
- . 2000. „Kant és Schiller”. In *Eszztétikai ideológia*. Budapest: Janus/Osiris, 131-174 [KS].
- . 2005. „Fenomenalitás és materialitás Kantnál”. In de Man: *Eszztétikai ideológia*. Budapest: Janus/Osiris, 54-79 [FM].
- . 2006. „Mentegetőzések (Vallomások)”. In Paul de Man: *Az olvasás allegóriái. Figurális nyelv Rousseau, Nietzsche, Rilke és Proust Műveiben*. Ford. Fogarasi György. Budapest: Magvető, 323-349.
- Derrida, Jacques. 1977. „Signature, Event, Context”. Ford. Samuel Weber, Jeffrey Mehlman. In Jacques Derrida: *Limited Inc*. Evanston IL: Northwestern University Press, 1-23.
- Egert, Gerko. 2012. „Az érintés mozdulatai a *Maybe Forever*ben.” In *Kortárs táncelméletek*. Szerk. Czirák Ádám. Kijárat Kiadó, 321-347.
- Fischer-Lichte, Erika. 2003. „Határátlépés és cserekereskedelem. Útban egy performatív kultúra felé.” Ford: Kricsfalusi Beatrix. *Magyar Műhely* 128-129. 26. 2003/4-5: 25-40.
- Gil, José. 2012. „A táncos teste.” In *Kortárs táncelméletek*. Szerk. Czirák Ádám. Kijárat Kiadó, 51-68.

- Kiss Attila Atilla. 1999. „Az anatómia színháza és a színház anatómiája. Adalékok Tulp doktor diagnózisához.” In Kiss Attila. *Betűrés. Posztpszemiotikai írások*. Szeged: Ictus Kiadó – JATE Irodalomelmélet Csoport, 9-17.
- Kiss Attila. 2005. „Vérszemiotika: a test kora modern és posztmodern színháza.” *Jelenkor* 2005. 48. évf. 6. sz.
- Kleist, Heinrich von. 2001. „A marionettszínházról.” In Uő. *Esszék, anekdoták, költemények*. Pécs: Jelenkor Kiadó, 186-192.
- Kristeva, Julia. 1996. „Bevezetés a megalázottsághoz.” Ford. Kiss Ágnes. *Café Babel* 20, 169-84.
- Lehmann, Hans-Thies. 2012. „Ábrázol(ód)ás. Hat megjegyzés az obszcenitásról.” In *Kortárs táncelméletek*. Szerk. Czirák Ádám. Kijárat Kiadó, 173-197.
- Siegmund, Gerald. 2012. „Tapasztalat, ott, ahol nem vagyok. A távollét színrevitele a kortárs táncban.” In *Kortárs táncelméletek*. Szerk. Czirák Ádám. Kijárat Kiadó, 121-140.
- Yukio, Mishima. 1998. *Egy maszk vallomása*. Ford. Fázsy Anikó. Budapest: Nagyvilág Könyvkiadó.

Joó Mária

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Szexről és evolúcióról – magyarul, sikeresen (Szendi Gábor és a Nő)

Írásomban Szendi Gábor álságos nőpártiságát leplezem le, aki a nőben az evolúció motorját, végső okát és célját ünnepli és a férfiakban pedig a kiveszőben lévő gyengébb nemet félti, amely csak az alapnem, a nő lebutított verziója lenne. Eme állítások mögé az evolúciós pszichológia, szociobiológia látszólag tudományos háttérét állítja oda, húsz oldalnyi hivatkozással. A szex evolúciós magyarázata szerint a nemek különböző viselkedése a természetes kiválasztás eredménye, ezek maradtak fenn, mert ezek bizonyultak a sikeresnek: azaz a férfiak poligám, a nők monogám hajlama, a hagyományos családi munkamegosztás, stb. Mindezt – állítólag - a gének önreprodukáló törekvése, az agyi struktúrák szabályozzák, mintegy akaratunk ellenére. Ezért nem tud ellenállni a férfi fiatal és gömbölyű formákkal rendelkező nőnek, mert ezek a formák a termékenység jelei, génjei továbbadásának biztosítékai. Ez az elmélet tudományosan nem bizonyítható, de nagyon népszerű. Tudományos szintjét máshol elemzem, itt Szendi Gábor kijelentéseinek áltudományos manipulációit leplezem le, melyek akár gyűlöletet kelthetnek a nem-tradicionális nemi viselkedést tanúsító nők (feministák, szinglik stb.) iránt, miközben féltik is a gyenge férfit az erős, hatalmas tradicionális Nőtől, akit egyébként csodálnak!?

Ma az egyik legnépszerűbb 'magyarázatot' a tradicionális nemi viselkedés feltételezett biológiai okairól a szociobiológia, evolúciós pszichológia és a velük szövetséges kognitív tudományok adják: a nemek különbségeit a természetes kiválasztás eredményének láttatják. Így szükségszerűnek és alapjában véve a palaeolitikumtól változatlanok tételeznek sok mindent: a férfiak poligám, a nők monogám viselkedésétől a családi munkamegosztáson át az agyi struktúrák nemi különbségeiig. Ez az elmélet a gének önreprodukáló törekvését láttatja a férfiak fiatal és gömbölyű formákkal rendelkező nőket preferáló ízlésében (ti. a termékenység jelét). E felfogás két szintjét elemeztem: a tudományosat Bereczkei Tamás műveiben (máshol), itt pedig az (ál)tudomány-népszerűsítését Szendi Gábor sikerkönyveiben. Ez utóbbiak egyrészt tudománytalanok, másrészt manipulatívák, gyűlöletkeltésre alkalmasak a nem-tradicionális nemi viselkedést tanúsító nők (feministák, szinglik stb.) iránt.

Az utóbbi évtizedekben az emberi viselkedés, szexualitás, gondolkodás biológiai, evolucionista magyarázatai (vagyis az evolúciós pszichológia emberképe) uralkodni látszanak a tudományok világában, még inkább a tudománynépszerűsítésben, nem beszélve a médiáról, ahol garantáltan címdoldalra kerül a férfi hűtlenség avagy a női hűség, a poligámia vagy a monogámia 'okának' vagyis evolúciósan szükségszerű voltának feltárása. Így van ez Amerikában (ld. Wright) és nálunk is. Ilyen témájú bestsellerek járják körbe a világot, és szinte nemzetközi egyetértés uralkodik a férfiak és nők alapvetően különböző voltáról (másként gondolkodnak, beszélnek, a szex is mást jelent nekik, stb.). Annyira mások, mintha más bolygóról származnának: Mars és Vénusz mai életének problémáit John Gray művei alapján magyarázzák szerte a világon. Nagyon kevés az ettől eltérő nézeteket képviselő tudományos vagy populáris szerző – a feminista elméleteket kivéve, melyek sajnos marginális pozícióban maradnak.

Ezért is különösen becsülendő a nyelvész Deborah Cameron 2007-ben megjelent kötete, a *The Myth of Mars and Venus. Do Men Really Speak Different Languages?*, amely vállalta John Gray népszerű mitikus magyarázatainak kritikáját. Érdeemes lenne magyarul is kiadni! Ugyanis magyarul csak egy népszerűen megírt könyv hozzáférhető, mely női szemszögből segít eligazodni az újabb biológiai tudományokban: Natalie Angier *A nő intim földrajza* eredetileg 1999-ben kiadott művének fordítása 2001-ben jelent meg. Beauvoir klasszikus könyvében a biológiai tudományok filozófiai kritikája ma is érvényes (Beauvoir 1971, 57-59), de az általa kritikusan elemzett biológiai tudás fölött eljárt az idő. Angier műve az ezredforduló biológiai tudományát magas szinten népszerűsítő és egyben feminista könyve nálunk szinte semmi figyelmet nem kapott. Ennek több oka van, talán az is közrejátszott az érdektelenségben, hogy a cím és a borító alapján afféle kamaszoknak szánt szexuális felvilágosító könyvnek látszott. A magyarországi sikertelenségnek a borító félrevezető voltánál is lényegesebb ok lehetett az, hogy a mű homlokegyenest ellentmond a fent jelzett közfelfogásnak. A hangnem a magyar tudományos népszerűsítésben szokatlan, hisz a szerző gyakran ad hangot érzelmeinek, lelkesedik a női test (pl. petesejt) biológiai csodái ismertetése közben, viccelődik is. Míg az USA-ban Pulitzer-díjjal ismerték el Angier munkáját és nagy sikert aratott Európa számos olyan országában is, ahol a feminista hangnem, nézetek szalonképesek, nem így történt ez nálunk. Angier könyve tartalmaz egy informatív kritikai elemzést az „Evolúciós pszichológia, analízisbe veled” című fejezetben, mely szerint „a páciens” tudattalan szexizmusban szenved. Itt olvashatunk többek között E.O. Wilson, David Buss és feminista kritikusaik P. Gowaty, B. Smuts és mások műveiről – igen olvasmányosan. Szendi olvasói számára inkább őt kellene ajánlani!

Kritikai vizsgálódásaim előterébe magyar szerzőket állítottam, a nemzetközi tudományos és népszerűsítő művekre csak röviden térek ki vagy éppen csak utalok. Az elmélet tudományos szintjét Bereczkei Tamás művein (Bereczkei 1991, 1998, 2003) keresztül máshol részletesen elemzem¹, itt csak összefoglalom főbb állításaimat és az (ál)tudomány-népszerűsítés szintjére koncentrálok, a bestseller-író Szendi Gábor két műve alapján (Szendi 2008, 2012). A párkapcsolatok, a szexualitás evolúciós pszichológiai magyarázatának tudományos cáfolatával, kritikai elemzésével még magyar fordításban is alig találkozhatunk, és csak 2-3 magyar elemzésről tudok.² (Ennek feltételezett okairól később írok.) A bestsellerek kritikájával pedig alig foglalkozik valaki is komolyan, pedig szükség lenne rá, hiszen sok olvasójuk van, erősen befolyásolják, ill. legitimálják a közfelfogást, amely nálunk a nemek tekintetében erősen konzervatív (— ahogy azt számos újabb szociológiai felmérés mutatja). Az uralkodó felfogással szembeszállni reménytelennek tűnhet, talán ez magyarázza azt a számomra meglepő rezignáltságot, melyet a társadalomtudomány egyes kiváló művelői tanúsítottak: Somlai Péter és Sárkány Mihály a posztmodern tudományosság okán csak konstatálták a biológiai determinizmus népszerűségét, igaz, nem örömmel.³ Magam filozófusként és nőként a szigorú tudományos-kritikai attitűdöt szeretném képviselni: elutasítom a tradicionális társadalmi nemi szerepek biológiai igazolását, mint tudománytalan érvelést, mivel ezeknek jórészt társadalmi okai vannak és csak igen közvetetten kapcsolódnak biológiai adottságokhoz. Szigorúan tudományos értelemben nem bizonyítható, hogy a ma szokásos nemi viselkedés evolúciósan szükségszerű, a természetes kiválasztás és adaptáció terméke. (Erről később bővebben írok). Már csak azért sem, mert az emberi szexualitás változatos és változékony, a reprodukció csak egyik lehetséges és nem szükségszerű célja (sok más szerepe, jelentése van). Másrészt morális-politikai kötelességemnek

¹ Előadtam Ludassy Mária 70. születésnapjára rendezett konferencián 2014. jan. 14-én, valószínűleg a konferencia írásait tartalmazó kötetben fog megjelenni.

² Csak nemrég szereztem tudomást, Lakatoson kívül, a pszichológus Vajda Zsuzsanna írásáról, aki a gyermekvállalás okairól gondolkodva kritizálja a fenti nézeteket. „Legyenek gyerekeink?” in: *A társas szociológus. Tanulmányok Somlai Péter 70. születésnapjára*. Szerk. Aczél Ágnes et al. Budapest: ELTE TTK, Eötvös Kiadó, 2011. Egy harmadik, Bereczkei evolúciós szemléletét kritizáló szerző Szakadát István, aki *Az erőny természetéről* (Bereczkei 2009) írt recenziójában tér ki erre. (Hozzám hasonlóan észleli az ambivalenciát Bereczkei deklarált elvei és ennek ellentmondó 'elszólásai' között). in: *Bukasz* 2009, 21/3

³ „A kortárs biológusok közül sokan írnak erkölcsről és érzelmekről, szerelemről és párválasztásról, normákról, devianciákról, hatalomról. A posztmodern korszellem pedig elfogadja a biológia illetékességét társadalom-, és kultúraelméleti kérdésekben. Ez is fontos tünete a mai kultúrának, a társadalom és a kultúra jelenlegi állapotának.” Somlai, Sárkány. „A haladástól a kontingenciáig.” *Szociológiai Szemle* 2003, megjelent kötetben is Somlai szerk. *Az evolúció elméleti és metaforái a társadalomtudományban*. Budapest: Napvilág, 2004.

érzem a rejtett diszkrimináció, manipuláció leleplezését, mely az áltudományos bestsellerek világában gyakoribb vagy könnyen leleplezhető, de előfordul a magas tudományban is, mely korántsem mentes a hatalmi-politikai szándékoktól, személyes elfogultságoktól – jöllehet ezek csak nehezebben érhetőek tetten.

A nemzetközi tudományos diskurzusokban a szociobiológiai (továbbiakban SZB), evolúciós (EP) szemlélet ugyan dominál, sok művel képviselteti magát, de azért szinte indulásától jelen van a vele szemben kritikus szemlélet is, melyre támaszkodtam a magyar diskurzusok elemzésében. Nálunk a társadalomtudományi kritika nevében Lakatos László 2008-as kiváló tanulmányával felvette a harcot ezekkel a népszerű magyarázatokkal: kertelés nélkül biológiai imperializmusnak nevezte gátlástalan tudományos térhódításukat. Messzemenően egyetérték vele. Lakatos azonban nem tematizálta elméletileg a nemek kérdését, csak konkrét megközelítéssel élt: egyik kritikusan elemzett példája a Playboy híres csípő/derék arány evolúciós magyarázata (Lakatos 184-187). A másik hírhedt példa az IQ-vitában a feketék alacsonyabb szintje az ún. harang görbe, mely méltán keltett nagy felháborodást, hiszen egy rasszista előítéletet igazolt. Jelen írásban a nemek szempontját emelem ki.

Az inkriminált nézetek

Mielőtt a kritikával foglalkoznánk, talán nem fölösleges a SZB, EP elméleteiben elterjedt nézetekből konkrétan megnevezni néhányat, melyek szerint a két nem különböző viselkedését az evolúció törvényei, a természetes kiválasztódás hozta létre, génjeink okozzák és örökölték át, tehát értelmetlen és fölösleges megváltoztatásukra törekedni!

- A férfiakra poligám, míg a nőkre monogám szexuális viselkedés jellemző, mert génjeik továbbörökítésében ezek a szexuális stratégiák bizonyultak sikeresnek.
- Ez a szülői befektetés/ráfordítás különbségét is megmagyarázza: a férfi részéről kisebb és nagy számú befektetés (spermium) sok partnerrel, a nő részéről korlátozott számú, nagy befektetés (petesejt) jóval kevesebb partnerrel, megfontoltan.
- A férfiak sok szexet akarnak (és sok partnert), aktívabbak, míg a nők válogatnak, vonakodnak (kevés partner), 'szemérmesek' és nem szexet, hanem biztonságot, stabilitást keresnek (szexuálisan passzívak).
- Az egyed számára génjei sikeres továbbörökítésének jelzője a másik nemnél: a férfiak számára a nő fiatalsága, formái gömbölyűsége

(termékenységre utal), míg a nők a sikeres, erős férfit keresik, aki mellett maguk és utódaik biztonsága garantált (erre utaló jelek: magasság, izom? vagyon? társadalmi pozíció?).

- Női agy és férfi agy különbsége is szintén evolúciósan magyarázhatóak: pl. férfiaknál a térorientációért felelős agyterület, nőknél a beszédkészségért (verbalizáció) felelős fejlettebb.
- A nemi munkamegosztás is adaptív az eredeti környezetben: a férfi vadászott, a nő gyűjtögetett, földet művelt (ház körüli tevékenységet végzett, gyermeket szült-nevelt).
- A csoport fennmaradása, majd a kultúra létrehozása a vadászatnak/húsevésnek, a vállalkozó szellemnek, vagyis a férfiaknak köszönhető.
- Az általános viselkedésbeli nemi különbségek is evolúciós eredetűek: egymással versengő, dominanciára törekvő, autonóm férfiegyedek vs. együttműködő, békés, gondoskodó és férfiatól függő (gyámoltalan) nők.
- Mindez a viselkedésbeli különbség az igen korai időkben, az eredeti környezetben alakult ki (paleolitikumban? vagy néhány tízezer éve?), alapjában nem változik, (mélystruktúra, ösztönök, gének, hormonok), a történelmi-társadalmi változások csak felszínesek. (Szlogen formában: Modern koponyánkban kőkorszaki/neandervölgyi agy rejlik!)

A nemzetközi kritikai diskurzusok áttekintése

A nemzetközi tudományban már a SZB indulása utáni években megjelentek vehemens kritikák is, a kritikusok között voltak és vannak természettudósok (pl. a paleontológus Stephen Jay Gould,⁴ R. C. Lewontin, az agykutató Stephen Rose), társadalomtudósok, filozófusok (Mary Midgley, Paul Ricoeur). A legnagyobb figyelmet a híres Gould-Dennett-Dawkins vita kapta.⁵ Ezért is hagyom ki, ill. azért, mert az EP elmefilozófiai, kognitív tudományi kapcsolatait mellőzöm. A szociobiológiai vitáról magyarul sajnos csak egy nem igazán színvonalas ismertetést olvashatunk J. Friedlaendertől, mely érdekes módon egy antropológiai válogatásban található. Ugyanitt találjuk E. O. Wilson az új tudományt beharangozó 1974-ös könyvéből *A gén moralitása* című részletet (Biczó). Pléh Csaba jó áttekintés ad az EP

⁴ Magyarul nézeteit olvashatjuk *A panda hüvelykujja* és *Az elmécskélte ember* című kötetekben. (Ld. főleg ez utóbbi „Biológia és emberi természet” című fejezete, 318-327). Filozófus ellenfele, Daniel Dennett gyakran vitatkozik vele *Darwin veszélyes ideája* című könyvében, vitájuk nagy nemzetközi figyelmet kapott.

⁵ A vita Dawkins és Gould között is folyt. Ld. Kim Sterelny. *Dawkins vs. Gould. The Survival of the Fittest.* (expanded version) Thriplow: Icon, 2007.

különböző (radikális és hajlékony) irányzatairól és nem titkolja preferenciáját (Pléh 2011, 161-166). Könyvtárnyi a téma szakirodalma, az ezredfordulótól még egy külön folyóirat is alakult *Psychology, Evolution and Gender* címen, majd *Sexualities Evolution and Gender* címen folytatódott (a Taylor & Francis Online Journal Library-ben hozzáférhető).

a. feminism and science

Természetesen a feminista kritika már a kezdetektől erőteljesen képviseltette magát, itt ezt veszem vázlatosan számba. A kilencvenes évek második felére már tekintélyes mennyiségű szakirodalom halmozódott fel, melyet kiváló gyűjteményes kötetek reprezentálnak. Ezek közül kettőt emelek ki. Mára már alapműnek számít az *Oxford Readers in Feminism* sorozatban megjelent kötet (Helen Longino, Evelyn Fox-Keller), melyben a szerzők többsége már korábban önálló köteteket publikált, mint a két szerkesztőn kívül Donna Haraway, Londa Schiebinger, Emily Martin vagy Sandra Harding.⁶ Magam a kötet szerzői között nem szereplő Ruth Bleier elemzéséből idézném a megsemmisítő konklúziót: a SZB-t⁷ alapvető fogalmi és módszertani hibák jellemzik, megalapozatlan feltevések, hibás érvelés, hiányzó definíciók („bad science”), antropocentrikus nyelvhasználat ill. ethno- és androcentrikus szemlélet (Bleier 1997,46). Ennek az erős konklúciónak demonstrálására – mellyel egyetértek, mivel magyar művek vizsgálatával magam is hasonlóra jutottam – egy könnyen belátható, konkrét példát hozok fel, mely a „rossz tudomány” minősítés megalapozottságát mutatja. Ez a SZB/EP egyik legfontosabb fogalmának, az ún. adaptációs (eredeti) környezetnek a tézise, mely nem világosan körvonalazott, és mint állítás igazolhatatlan. Az eredeti környezet az lenne, amelyben azok a bizonyos szexuális stratégiák adaptívak voltak, ezek bizonyultak sikeresnek, ezért ezek választódtak ki a többi viselkedés közül és maradtak fenn máig. Ezzel a hipotézissel csak két alapvető probléma van. 1. Időben mikorra teszik ezt az eredeti környezetet? A paleolitikumra, néhány százezer vagy csak néhány tízezer évvel ezelőtre? Nagy időkülönbségről van szó! 2. A korai környezet és az akkori emberi viselkedés viszonyára nincsenek adataink, ill. nagyon gyérek, a nemek munkamegosztásáról semmit nem mondanak, tehát teljesen alaptalan az utóbbi évezredekben ismert nemi szerepek, viselkedés visszavetítése a természetes környezetbe. A módszer/érvelés hibás (*retrospective fallacy*), bár a

⁶ Haraway 3 írása (1994, 2000, 2005) olvasható magyarul. Témánkhoz releváns Haraway 1994, valamint L. Schiebinger egy írása: *Nők és a tudomány az újkorban* In: 2000 1999. júl. A szám címlapján „A nőstény passzív, szemét lesüti” címen szerepel!

⁷ Wilson, Barash, Dawkins műveit elemezte, velük szemben Lewontin, Midgley, Hardy, Hubbard műveire is hivatkozva. *Sociobiology, Biological Determinism and Human Behavior* című írásában (Bleier 1999, 15-49)

hétköznapi gondolkodás gyakran esik bele ebbe a csapdába, amikor a számunkra megszokott, ismerős formákat természetesnek találva visszavetítjük azokat a múltba, feltételezve, hogy mindig is így voltak. Régen az ilyen típusú gondolkodást *interpretatio romana*-nak hívták, újabban 'az antropológus csapdája'-ként is ismert. Paul Ricoeur filozófus és az agykutató Jean-Pierre Changeux párbeszéde a természetről és a szabályokról igen tanulságos ehhez a problémához, ill. gondolkodási formához is: Ricoeur úgy írja le ezt a visszakeresési logikát, hogy azt keressük az evolúcióban, amit mint erkölcsi viselkedést fogalmaztunk meg, tehát az időben visszafelé haladunk, hogy aztán ezt a vonalat, mint a felmenő származás vonalát kövessük (Changeux-Ricoeur 201).

A feminizmus és a biológiai tudományok viszonyának árnyaltabb képéhez hozzátartozik, hogy vannak feminista evolucionisták, sőt akad feminista, aki szociobiológusnak tekinti magát (több irányzat létezik). Az evolúciós elméletekről pontosabb képet az 1997-es P. Adair Gowaty szerkesztette kötet ad (különösen Tang-Martinez írása benne). Gowaty saját tanulmányában a kritikai érvelés mellett egy jobb magyarázó elméletet is körvonalaz, mely a nemi kiválasztásra, a változó reprodukzív viselkedésre egy dialektikus értelmezést kínál (Gowaty 351-385).

b. sex-gender

Azért nem tartom szükségesnek az SZB/EP feletti kritikák általános-elvi összefoglalását, mert az ellenérvek a sex/gender megkülönböztetés kapcsán már ismertek; az evolúcióra, természetes kiválasztódásra, mint okra való hivatkozás csak a biológiai determinizmus egy másik formája. A biológiai determinizmusról két magyarra fordított írás is áll rendelkezésünkre: Sandra Bem Lipsic „Biológiai esszencializmus” című írása és Johannes Kelleré a pszichológiai esszencializmus és a gének kapcsolatáról (Vajda, Kende, 147-235). A sex-gender megkülönböztetés és a test fogalma kapcsán a nemről a feminista elméletekben, a gender studies-ban évtizedes viták folynak, karakteres nézetek állnak szemben vagy egymás mellett, választást kínálva.

c. nature-culture/nurture

A vita még általánosabb szinten az emberi természetről folyik. A görögöktől kezdve foglalkoztatja a filozófiát, hogy a nők és férfiak természete azonos vagy különböző, a nevelés vagy a természet (születés) határozza-e meg. Az utóbbi 100-150 évben külön tudományként önállósodott az antropológia, annak több alfaja is létrejött (történeti, kulturális, társadalmi), több tudományhoz is kapcsolódott (etológia, ökológia, evolúciós elméletek stb.). A filozófiai antropológiának és a többi antropológiának a nemek azonosságáé és különbsége ugyan csak egyik, de kitüntetett témája. Alapvető jelentőségét

a 20. századi filozófia, a fenomenológia a test fogalmán keresztül mutatta meg (ld. Merleau-Ponty), hiszen a nem az emberi létezés egészét áthatja. A természet vagy/és kultúra szerepe, meghatározó volta a tét: nőnek/férfinak születünk vagy azzá válunk? Simone de Beauvoir provokatív állítása szerint nem születünk, hanem fokozatosan válunk azzá, amit férfinak és nőnek lenni jelent.⁸ A nem fogalmát egy adott kor történeti és társadalmi technikai, kulturális körülményei szabják meg, persze bizonyos testi adottságokhoz kapcsolva ezeket a jelentéseket (kauzálisan vagy lazábban, dialektikusan vagy performatívan, stb.) A társadalom-, és természettudományok művelői egyaránt hajlanak inkább saját területük hatását hangsúlyozni, bár mindkét oldal józanabb és szerényebb tudósai korlátozzák saját kutatásaik/tudományuk érvényességi körét arra a területre, amelyről megbízható tudással rendelkeznek. A SZB/EP nem ilyen szerény tudomány, indulásakor ezt nyíltan deklarálta is. Azóta óvatosabb lett és egyben népszerűbb is, de nem adta fel imperialista törekvéseit, csak látszat engedményeket tett, elvi deklarációkat, de komolyabb odafigyeléssel, szoros olvasatokkal elárulja magát (ezt értem tetten Bereczkei egyes írásaival).

Igen érdekes a darwini gondolat megjelenése Elizabeth Grosz utóbbi könyveiben (Grosz 2004, 2011), aki az anyag, a materialitás új, feminista fogalmát keresve jut el Darwinhoz és Bergsonhoz, a fenomenológia, a test és Deleuze tanulmányozása után, de erre nem térhetek ki.

Magyar diskurzusok: tudományok, hatalmi stratégiák, bestsellerek

a. Az evolúciós pszichológiai magyarázat (1) társadalomtudományi és (2) filozófiai kritikájának összefoglalása

(1) Az evolúciós pszichológia szempontjából fő állításom az, hogy annak magyar képviselője, Bereczkei Tamás,⁹ az évtizedek óta joggal kritizált

⁸ Bereczkei erre a nézetre utal, mint a szélsőséges társadalmi magyarázat (konstrukcionizmus) képviselőjére – helytelenül! (Bereczkei 1991, 72) A későbbi sex-gender distinkció egyes értelmezései ugyan hivatkoznak Beauvoir ezen mondatára, de néha félremagyarázzák azt. ld. Toril Moi: *What is a Woman?* Oxford University Press 1999, 59-79

⁹ Bár nem akarom egy kalap alá venni mindhárom szerzőt, mindegyik külön elemzést érdemel. Csányi Vilmosról tavaly megjelent egy filozófiai, kritikai elemzés Paksi Dánieltől (in: Paksi Dániel és Kertész Gergely, szerk. *Emergens evolúció*. Budapest: L'Harmattan, 2012). A Bereczkeiről recenziót író szerzők alig fogalmaznak meg kritikát (kivéve Szakadát Istvánt ld. fenti jegyzet) Pléh Csaba ide tartozó írásai inkább a kognitív tudományokra helyezik a hangsúlyt, az elmefilozófiára. Újabban árnyaltabb, kritikus nézeteket is olvashatunk tőle (Pléh 2011). Közös vonásuk, hogy mindhármuknak ismeretlen a feminista kritikai irodalom

szociobiológia alapjait és programját ma is elfogadja, csak más tudománynevet és megengedőbb retorikát használ, látszatengedményeket tesz a kultúra hatásának elismerésével, a szólamok szintjén beépítve a társadalomtudományok oldaláról megfogalmazott kritikát. Ezt az állítást Berezkei 3 könyve elemzésével, szövegszerűen máshol bizonyítom.¹⁰ A biológiai imperializmus programja valójában tovább folytatódik, kiterjeszkedik az etikára, antropológiára.¹¹ Ez annál is inkább megdöbbentő, mivel a bekebelezett tudományok felfogása megcáfolja a hódító elmélet alapítziseit, csak vagy „nem veszik észre” vagy jelentéktelennek nyilvánítják az ellentmondásokat köztük és az evolúciós pszichológiai, de alapvetően továbbra is szociobiológiai alapfeltevés között. Röviden szólva a biologizáló, evolucionista magyarázat elvesztette meggyőző erejét, semmitmondóvá hígult (ti. egy-egy jelenségnek, viselkedésnek lehetnek biológiai és/vagy társadalmi-kulturális okai is). Az elmélet túlzott kitágítása, mindent felfaló igyekezete használhatatlanná tette azt.¹² A tudomány az új, evolúciós magyarázattal sem jutott tovább, mint ahol megjelenése előtt volt, amikor a biológiai tudományok és a humán tudományok, ill. magyarázataik diszjunkt paradigmákként kiegészítették egymást. Ma is az a kívánatos, hogy kölcsönösen korlátozzák érvényességi körüket: ezt a humán tudományok inkább képesek megtenni és természetesen a természettudományok komolyabb művelői is.

(2) Filozófiailag az új, átfogónak szánt evolúciós tudományt két szempontból tartom igen problematikusnak, korszerűtlennek. Egyrészt a platonista ontológiát, episztemológiát újítja fel a biológiai magyarázat szintjén. Ugyanis a viselkedés rejtett mélystruktúráira való hivatkozás nem más, mint az elrejtett (nem látható), változatlan lényeg és változó felszín (jelenségek) dichotóm ontológiája, ahol a platóni ideának a biológiai természetünk felel meg, a kultúra, társadalom meg a változó felszín megfelelője. (Vagy mindez az *essentia-existentia* megkülönböztetésnek is megfeleltethető). Az SZB/EP szemléletét nevezhetjük esszencialistának, ill. biológiai deterministának, ami a redukcionizmus egyik formája. A 20. századi filozófia nagy része túllépett a lényeg-jelenség, test-lélek tradicionális dichotómiáin. b. Másrészt ez az újnak deklarált evolúciós tudomány egy

---

– nálunk a *male-stream* tudomány művelői ezt többnyire megengedhetőnek tartják – ellentétben a nyugati tudományos diskurzusok mai művelőivel.

¹⁰ Vö. 1. jegyzet, készülő kézirat

¹¹ Berezkei Tamás újabb könyvei közül az általam nem elemzett *Az erény természete* című (Budapest: Typotext, 2009) példázza ezt, melynek lappangó evolucionizmusát Szakadát István kritizálta recenziójában (ld. *Buksz* 2009 (21/3), 226-233.)

¹² Ezt már A. Giddens több évtizede megállapította (Giddens 1984), mások is teszik, sokan a feminista kritika szempontjából, de általános érvénnyel (Bleier, Longino, Haraway stb.)

mindent átfogó, egységes rendszer régi ideálját melegíti fel. Mindkét vonása a 20. századi filozófiához képest korábbi tudományszemléletet képvisel. Bár nem gondolom, hogy a filozófiai gondolkodás lineárisan fejlődik, de nem negligálható a 20. századi filozófia hozadéka (fenomenológia, a tudomány társadalmi konstrukcionista felfogása).

b. A tudományok hatalmi stratégiái: névcsere, szövetségek, könyvkiadás monopolizálása

Érdeemes a tudományok elméletek hatalmi stratégiáit is szóba hozni, hiszen nem a tiszta tudományos érdem, igazság és objektivitás játszik egyedül szerepet egy-egy elmélet elterjedésében, sikerességében, mivel a hatalmi viszonyok a tudományos diskurzusokba, intézményekbe is beépültek. Ez a humán tudományok művelői számára ismert nézet, a tudásszociológia, Foucault és mások művei alapján. A természettudományok ill. az őket mintának tekintő evolúciós elméletek ezt nemigen veszik tudomásul, vagy egyenesen tagadják. A feminista filozófia, tudományelmélet talán az elsők között volt, amely a természettudományok, főleg a biológiai tudományok férficentrikus, hatalommal telített elméleteit kritizálta: Anne Fausto-Sterling, Ruth Bleier, Ruth Hubbard, Helen Longino, Donna Haraway és mások. E feminista tudománykritikák közül csak Donna Haraway három írása olvasható magyarul (1994, 1998, 2005).

A szociobiológia a hetvenes évek közepén indult, az ambiciózus wilsoni programmal (Wilson 1974), mely a nagy szintézis vízióját fogalmazta meg, a humán tudományok biológia által való helyettesítéséről. E szerint a természet és kultúra egységes biológiai magyarázó elméletben kezelhető, a természetes kiválasztódás darwini evolúciós elmélete keretében.¹³ Wilson rovarkutató volt, az élővilág fajainak fejlődésére nyilván helytálló magyarázatot alkotott, de tudásának korlátai nem akadályozták a magyarázat univerzalizálásában. Természetesen későbbi műveiben a vehemens kritikák hatására ő is óvatosabban fogalmazott (ld. Geng). Darwin sem volt társadalomtudós, de szerényebb volt Wilsonnál és ő csak az ember kialakulását, az élőlények fejlődésében való helyét, leszármazását akarta magyarázni, még hozzá a nemmel/szex-szel való viszonyában (*The Descent of Man and Selection in Relation to Sex*). A szociobiológia a wilsoni szintézis beharangozása óta eltelt évtizedekben részben vagy látszólag feladni kényszerült nagyigényű programját — nyilván az erőteljes társadalomtudományi kritikák hatására — és nevet váltott: evolúciós pszichológia néven szerepelt ezentúl (Lakatos 162-188) és szövetségeket

¹³ Ld. Lakatos elemzése a 20. sz. eleji szociáldarwinizmustól az evolúciós pszichológiáig i.m. 162-184 a teljesítmény mérlege (öszönelmélet felújítása), sikerének titka (többek között a konzervatív korszak, a szociológia válsága) 188 kk.

talált a viselkedéstudomány/etológia egyik tagozatában, a humán-etológiában, majd a kognitív tudományok terjedésével azokban is. Ennek az együttműködésnek, hatalmi stratégiának magyar példája a *Lélek és evolúció* című tanulmánykötet,¹⁴ melyet egy etológus, Csányi Vilmos, és két pszichológus, Pléh Csaba és Bereczkei Tamás szerkesztett. Pléh Csaba a kognitív tudományokat hozta a kötetbe, Bereczkei Tamás pedig személyében is képviseli a tudományos címke cserét ti. korábban a szociobiológia követőjének vallotta magát (Bereczkei 1991), majd a következő másfél évtizedben ő lett az evolúciós pszichológia legismertebb magyar tekintélye (Bereczkei 1998, 2003, 2009, 2012). *Evolúciós pszichológia* című 2003-as könyve az egyetemeken a pszichológusképzésben kötelező tananyagává vált, a könyvkiadásban is szinte egyedül képviselt nézet. Az utóbbi évtizedekben az irányzat számos képviselőjének művét fordították le magyarra, főleg a Typotex Kiadó kiadásában jelentek meg, pl. Wilson és Dawkins számos könyve, Barash (1980), Geoffrey Miller (2006), stb. Ez önmagában nem lenne probléma, ha tőlük eltérő, kritikus felfogást képviselő műveket is kiadnának, de így a tudományos elméletek egyoldalú képét mutatják.¹⁵ Ma az evolúciós előnevű tudományok valószínűleg meg a wilsoni tudománygyarmatosítási programot: van evolúciós etika, antropológia stb., melyek a tradicionálisan a filozófia részét képező régi és új tudományok átfazonírozását végzik egy általános, immár evolúciónak nevezett elmélet keretében. Maga Bereczkei is ezt a programot követi, ha művei sorrendjét nézzük.

A mai, immár evolúciónak nevezett szociobiológiai elméletek az ökológiával, ökológiai antropológiával és a kulturális antropológiával, kulturális ökológiával kapcsolódnak össze, bennük találnak hatékony szövetségesekre, melyek tekintélyével, legitimáló szerepével élnek vagy visszaélnék. A biológiai tudományok között az agykutatás is potens szövetséges, egyik közkedvelt evolúciós toposz a modern koponyánkban rejtőző kőkorszaki agyról szól. A férfi és női agy különbségének evolúciós magyarázata még ennél is népszerűbb:¹⁶ a térorientációért, térbeli

¹⁴ Egyébként a kötetben kritikus tanulmányok is vannak, melyek nyíltan rámutatnak az EP program problémáira (pl. Káldy, Bárti írásai). Bereczkei óvatos megfogalmazásai is gyakran utalnak az EP-n belül különböző felfogásokra („egyesek” „mások”).

¹⁵ Ha nagyon keressük, mégis megtalálhatjuk fordításban a kritikát, bár az őket tartalmazó kötet címe nem túl informatív. Sandra Lipsic Bem. *A biológiai esszencializmusról* című (Kende, Vajda. 2008. 147-199) és Johannes Keller. *A gének, amelyekben bízunk: a pszichológiai esszencializmus biológiai komponense* című (i.m. 199-235) Judith Friedlaender írása „Szociobiológiai vita az Egyesült Államokban” in: Biczó é.n. Ez a kötet egy amerikai szöveggyűjtemény fordítása, rövidített tanulmányokkal, szerkesztői megjegyzésekkel!

¹⁶ Számos könyvet találunk hozzá minden könyvesboltban: pl. Moir, Baron-Cohen, G. Miller műveit.

eligazodásért felelős agyközpontok a férfiaknál fejlettebbek, míg a beszédkészségért felelős régió a nőknél erőteljesebb.¹⁷ A génkutatás területéről Dawkins önző gén elmélete (1976) már kezdetektől része volt a szociobiológiai programnak. Azóta azonban ezt az egyoldalú nézetet sokan visszautasították (pl. Boyd, Richerson). Bereczkei (1999) már első művében sem tagadta a kultúra formáló erejét. Azóta talán a művelt közgondolkodásban is meggyökerezett az a nézet, hogy nem lehet semmilyen emberi viselkedésért egy gént okolni (pl. a homoszexualitásért, kövérségért stb.), bár a populáris médiában még tartja magát ez a tudománytalan 'magyarázat'. A genetikai elmélet pedig már epigenetikai fázisában tart, ti. egyre több kutatás igazolja, hogy a szerzett tulajdonságok is öröklődhetnek.

A hatalmi viszonyok a tudományos tekintély hordozóin, professzorokon és tanszékeken keresztül intézményesülnek és anonimizálódnak, hogy aztán kutatási projekteken, ösztöndíjakon keresztül vonzzanak pénzeket és ifjú kutatókat bizonyos tudományos elméletek, műhelyek köré. Ezáltal megnövelik azok társadalmi súlyát, tekintélyét és negligálják más tudományos nézetek, magyarázatok igazságait. Egy angol szociológusnő, Hilary Rose egy konkrét példán bemutatta a pénzügyi támogatás meghatározó szerepét a szociobiológiai nézetek elterjesztésében (Rose 112-116).¹⁸ Nálunk a könyvkiadásban ezen nézetek szinte monopóliumot élveznek, fordításokban¹⁹ és magyar szerzők (részben Bereczkei tanítványai) műveiben. Manapság a kulturális relativizmus vádjával a humán tudományok felfogása kerül háttérbe, melyek a történeti változékonyság, a társadalmi hatások meghatározó voltát hangsúlyozzák. A humán tudományok alapvető kulturális-konstrukciós felfogásában osztoznak a feminista és gender elméletek, ők is az új biologizmus (Cameron 2009)²⁰ e hatalmi térhódításának kárvallottai, hiszen a sex/gender megkülönböztetés éppen a biológiai determinizmus visszautasíthatóságát volt hivatott lehetővé tenni. A feminista-elméletekkel együtt lassan a humán tudományok egésze is a háttérbe szoruló tudományok közé kerül, egyre kevesebb társadalmi

¹⁷ Vö. Bereczkei 1998, 111. Kritikát hozzá ld. a az agykutató Steven Rose. „Escaping Evolutionary Psychology” in: Hilary & Steven Rose szerk. *Alas, Poor Darwin*. (Vintage, 2001, 247-266.)

¹⁸ A Rockefeller Foundation a London School of Economics-on létrehozta a szociobiológiai tanszéket, majd a kilencvenes évek a az evolúciós pszichológiai kutatásokra egy új központot. (H. Rose 2001, 112-115)

¹⁹ L. Cosmides, J. Tooby, és D. M. Buss két írását a *Lélek és evolúció* (Budapest: Osiris, 2001) kötet tartalmazta, valamint magyar empirikus kutatásokból néhányat, melyekhez azóta több külön kötet társult, pl. *A lélek eredete. Bevezetés az EP-ba*. szerk. Bereczkei Tamás és Paál Tünde (Budapest: Gondolat, 2010)

²⁰ A Deborah Cameron által javasolt terminus (Cameron 2009) az Új biologizmus.

elismerést és kutatási támogatást kapva. Természetesen egy elmélet, irányzat tekintélye a közvélekedés, a társadalom szemében, mint a tudományos igazság, érvényesség objektivitása jelenik meg. A tradicionális tudományfogalom erősen pozitívista, a természettudományokat tekinti komoly, kemény tényekre, tesztekre alapozó tudományoknak, míg a humántudományok e felfogás keretében lágynak, kevésbé komolynak számítanak.

III.c. Az áltudományos bestseller: Szendi Gábor és a Nő

Szendi Gábor népszerű bestseller-író, forgatókönyvíró, emellett több diplomával is rendelkezik, egyetemi kutatói állása volt és gyakorló pszichoterapeuta. Az utóbbi időben szinte menetrendszerűen évente publikál: az agyban lévő Istenről, egy új, paleolitikus keresztelt diétáról és a Nőről (rögtön kettőt is), korábban a depresszióról, stb. Minden könyv megtalálja olvasóit, az ő könyvei szép eladási számmal dicsekedhetnek. Miért van vele bajunk? Itt kizárólag a szex és evolúció témájához kapcsolódó két könyvével foglalkozom. (A paleolitikus diéta ötlete ugyanarra az evolúciós alaptézisre alapul, amely ugyan alaptalan, de a diéta ettől még beválhat!) Három fő problémám van az ilyen típusú könyvekkel, konkrétan az ő könyveivel.

- Tudósként elfogadhatatlannak tartom a tudományos népszerűsítés álcája alá rejtőző egyoldalúságot és elfogultságot (ti. a szociobiológiai alapszeme iránt).
- Nőként és feministaként veszedelmesnek tartom a Nő iránti csodálat, elismerés álcája alatti manipulatív ellenszenvet a tradicionális női szereptől eltérő nők iránt (feministák, szőrös lábú leszbikusok). Léteznek ugyan a nők egyenjogúságát expliciten tagadó nézetek is, ezek a szexista pamflet műfajába tartoznak, nem érdemes velük komolyan foglalkozni. A pozitív diszkrimináció látszatát kelteni – még hozzá tudományos, evolúciós alapon – nem több manipulációnál, hatásvadászatnál, amely az által akarja kisajátítani a nőmozgalmak, a feminizmus eredményeit, hogy eltúlozza azokat (ti. a nők nem csak, hogy vannak olyan jók mint a férfiak, hanem sokkal jobbak!), és ezáltal ki akarja fogni a szelet a vitorlájukból és az ellentétébe fordítja törekvéseiket. Szendi a női egyenjogúság híveire is kacsintgat, de ugyanakkor a magyar közgondolkodás feminizmusellenes előítéleteire is rájátszik! Ráadásul mindezt az elfogulatlanság, tudományos objektivitás tekintélyére támaszkodva adja elő, visszaélve a tudomány tekintélyével (vö. lent részletesen).

- Gyűlöletbeszéd: hangneme, stílusa lejáratozó, gyűlölködő, de ezt szellemeskedő, olvasmányos köntösbe csomagolja. Szendi – sajnos – kifejezetten jól ír, ezért hatása egyenesen lehengetlő: a tájékozatlan, de tanulni vágyó olvasók, nők és férfiak lépre mennek, hacsak nem háborodnak fel és utasítják vissza a gúnyos lekezelést (-- akkor viszont feministaként kerülnek pellengérré).
- Politikai-morális üzenete elfogadhatatlan a mai egyenlőségelvű társadalomban nőknek és férfiaknak egyaránt. Az üzenet igen egyszerű: nők, fogadjátok el a természet elrendelte szerepeket, hiszen minden értetek történt az evolúcióban, ti vagytok az alapvető nem, a férfi csak gyenge másodpéldány, ezért legyetek elnézők iránta, mint egy tökéletlen gyermek iránt, hiszen nem tehet róla hogy az! Ti, férfiak is fogadjátok el a nő elsőbbségét, a jó anyai szívére, gondoskodó voltára appelláljatok! Ez a üzenet a konzervatív felfogásúaknak biztosan tetszik (Lakatos elemzése szerint az USA-ban), a haladóknak, liberális konzervatívoknak, demokratikus elveket vallóknak biztosan kevésbé, sőt lehet, hogy ők egyenesen visszataszítónak tartják.

Nem a politikai-morális üzenet a fő probléma, hiszen sokféleképpen látjuk a világot, hanem a tudományos látszat, a tudományos igazság tekintélyének kihasználása, a nagyon is vitatható, egyoldalú nézetek propagálására.

Lássuk ezeknek az állításoknak a rövid demonstrálását.

1) *A tudományos ismeretterjesztés látszata*

Szendi valahai kutatói képzettsége következtében (a SOTE Magatartástudományi Intézetében is dolgozott) jól eligazodik ebben a tudományban: rengeteg új és régebbi kutatást, kísérletet ismertet, a mű végén közel 20 oldalt tölt meg a hivatkozott művek jegyzéke, mint egy tudományos műben. Mindezt még érdekesen is, helyenként humorosan meséli el. A probléma a tendenciózus válogatás, az objektivitás hiánya: mint a Tudomány egy és univerzális igazságát ismerteti olvasóival. Az evolúció elmélete nevében beszél, annak kétségbe vonhatatlan igazságait, a természetes kiválasztódás alakulását ismerteti. Ebben mindenestre alaposan eldobja a sulykot: a genetika tudományára, pontosabban a kromoszómákra hivatkozva azt állítja, hogy a nő az alapvető vagyis a domináns nem: az XX kromoszómához képest a XY a mutáció, a férfi a defektus, a gyengébb variáció. Az evolúció a nő felemelkedését és tündöklését mutatja, a férfi a kiveszőben lévő, halálraítélt nem (a mai férfiak tudattalan félelmeire játszik rá). Ezt ugyan a szociobiológia még álmában sem gondolta a nőről, de az általánosítás módszere az övé: a mai civilizációtól visszafelé az ivaros szaporodásig egységes magyarázatot kapunk, természet és kultúra egységes

elvek alapján működik (ld. Wilson). Ugyan a társadalomtudományok nem észlelték a nőuralmat, hanem éppen a patriarchális berendezkedés általános voltát konstatálták (pl. Levi-Strauss, Bourdieu), de Szendi szerint ez csak a megtevesztő látszat, valójában mindig is a nők uralkodtak a férfiakon.

2) *„Mindig is a nő uralkodott!”*

Hogyan képzeljük el ezt? A férfiak ti. versengenek egymással a Nőért, aki királynőként párt választ magának közülük. „A Nő az evolúció motorja... körülötte forog minden, ő dönt.” (94-95), továbbá: „a gyári alapbeállítás: nő”(11) ti. a megtermékenyült petesejtől nőnemű magzat lesz, ha nem éri egy bizonyos hormonhatás. És mi a helyzet a férfival? Válasz: „a férfi a nő lebutított verziója” (10). Világos, hogy a férfi génjeinek továbbörökítését így a nő dönti el (meg a sajátját is). Az alapgondolat Geoffrey Millertől származik (Miller 2006). Egy lépéssel tovább már a történelemtől állítja a szerző, hogy azt „mindig is a nők irányították – az ágyból” (214). Régi gondolat ez új köntösben: a jól ismert „szürke eminenciás” érv. Többek között Rousseau látja úgy 1760-as években, *Emil* című művében, hogy valójában a nők irányítják a férfiakat – minden ellenkező látszat ellenére – mert a férfiak nem tudnak ellenállni a női vonzerőnek. De nézzük meg egy kicsit Szendi ’nagy dobását’: A Nő, mint az eredeti, tökéletes nem és a férfi, mint a tökéletlen, félresikerült! Eredeti, meghökkenítő gondolat – de csupán egyszerű megfordítása az évezredekig uralkodó nemi hierarchia magyarázatának! Mint tudjuk, Arisztotelész ’fedezte fel’ a társadalmi hierarchia (férfiuralom) természeti okait: a tökéletes, egészséges emberi magvakból a férfiak keletkeznek, míg a hibásakból nők, a nő félresikerült férfi (*De generatione animalium*). A társadalmi-politikai berendezkedésben is az a helyes, ha a kiválóbb (a férfi) uralkodik és a kevésbé jó pedig neki van alárendelve (polisz-oikosz hierarchiája). Az uralkodó Nő gondolata mélyén feltehetőleg mai tudattalan férfifélelmek munkálnak: az erős nőtől, a gyermek életében mindenható Anyától való félelem. Kende Hanna elemezte ennek a korai mítoszokban is megragadható formáit. (Joó 2011)

A szerző nagyívű elméletét a genetika és a viselkedéstudomány, evolúciós pszichológia tekintélyével való visszaélésen kívül saját pszichoterápiás praxisából vett esetekkel demonstrálja. Ezáltal szakmai tekintélyével él vissza mintegy eseteivel (pácienseivel) bizonyítja, hogy igaz, amit tanácsol. Nyilván sokféle páciense van, semmi akadály, hogy tetszése (feltevése) szerint válogasson közülük. Mit is tanácsol a szakértő, a terapeuta Szendi?

3) *Szendi manipulatív tanácsa a nőknek*

Azt tanácsolja nekik (nekünk), hogy legyenek egy kicsit „nőiesebbek” (öltözködjenek jobban, legyenek szexik) és akkor megoldódnak párkapcsolati problémáik, a meddőséget is beleértve. Vagyis illeszkedjenek bele a fennálló rendbe, a tradicionális nemi szerepekbe. Az elrettentő példák között az öntudatos, önálló nők, mint „maszkulinizálódó,” magányos, gyermektelen nők jelennek meg, és természetesen a feministák mint bűnbakok. Olcsó eszközökkel rájátszik a Magyarországon a feministákat övező előítéletekre, negatív sztereotípiákra: ők a férfiasan agresszív, csúnya, sőt szőrös lábú nők. Ugyanakkor az erős nő éppen, hogy megfelelné a Szendi vizionálta Nőnek, aki az evolúció alapja és csúcsa: aki tündököl és uralkodik. De ne keressünk logikát, Szendinek épp az a baja a modern, önálló nőkkel, hogy erősek, és ezért férfiasak, vagyis nem igazi nők. Bár az evolúciósan erős (igazi?) Nő mellett szegény férfit a kihálás fenyegeti Szendi szerint: ütős alcím „a halálraítélt férfi” (22). Szegény férfiak! Mit tehetnek a nők, ha nem akarják, hogy kihaljanak a férfiak? Szendi tanácsa ez: Ti, nők, ti vagytok úgy is az evolúció csúcsai (*captatio benevolentiae*), ezért legyetek elnézőek a gyenge, hibás férfinemmel és hagyjátok meg neki bugyuta játékait, a focimeccsek bámulását a TV-ben, a sörözést stb! Vagyis bánjatok úgy vele, mint felnőtt a gyerekkel, és közben végezzétek a tradicionális munkátokat otthon is és a munkahelyen is (miközben ő újságot olvas, hiszen másra ügyse jó), mert ti vagytok az erősebb nem! Ti mindent kibírtok!

Az ajánlat sajnos sokaknak tetszik! Megfelel a tradicionális és a magyar közgondolkodásban ma is továbbélő szemléletnek, családi, nemi munkamegosztásnak. Az utóbbi évek szociológiai felmérései azt a szomorú eredményt mutatták, hogy Európában a magyar nők értenek a leginkább egyet a tradicionális családi munkamegosztással – és persze a férfiak is, hiszen nekik előnyös, hogy több szabadidejük és kevesebb munkájuk van otthon, mint a feleségeknek, nőknek. De miért fogadják el a nők is, mikor ez hátrányos nekik? Többek között azért, mert ilyen könyvek, mint Szendié, „tudományosan” igazolják, hogy mindez természeti szükségszerűség, evolúciósan bevált női(es) stratégia, amellet a mai magyar társadalom ezt várja el és ezt ismeri el.

A következő könyv az előzőnek egy újrahasznosított változata, kiegészítése *A nő élete. Mit hoz a jövő?* című, 2012-es kiadás. A jövő perspektívája fenyegető, bár ugyanakkor nem tudjuk, mit hoz. Bizonyos nőtípusok léte és elszaporodása Szendi terápiás praxisában azonban aggasztó – Szendi szerint. E nők közös jellemzője a boldogtalanság, hiszen ezért is járnak terápiára. Ezek: a fogamzásgátló nő, később a szerző meddőségi pszichoterápiás szakrendelésén találkozunk vele, a gyermektelen nő, a magányos nő, a maszkulin(izálódó) nő, és a Lolita. A könyv Lolitával kezdődik, hiszen az igazi bestseller-író tudja, hogy ez új jelenség, mindenkit

érdekel. A továbbiakban a fenyegető és ugyanakkor boldogtalan nők sorához csatlakozik a szép nő, a nagymama, a férfi-nő barátság örökzöld témája és a legvégén látunk egy változó apát is (akinek azért örülhetünk)! Ezt a könyvet is egy 18 oldalas tudományos hivatkozás-jegyzék, bibliográfia zárja, hiszen tudományos ismeretterjesztés látszatába burkolja a funkcionális meddőségi szakrendelésen terapeutaként szerzett tapasztalatait, ahogy előző könyveiben tette.

A női szépség evolúciós értelme

A szociobiológia legnépszerűbb téma a női szépség evolúciós értelmezése (a korábbi könyvben is szerepelt). Igen egyszerű az állítás: a fiatalság, szépség a termékenység ígérete, amelynek a génjeik reprodukciójában érdekelt férfiak nem tudnak ellenállni, ezért poligám a férfi! Mit is jelent az evolúciósan kiválasztódott 'szépség' női vonzerő? Gömbölyű testi formákat, a híres derék-csípő arányt, ti. a *Playboy* felmérés alapján ez 0,7, és az arcban is a kerek forma a 'szép': ezek jelzik a férfi számára a sikeres reprodukció esélyét. Ezért vonzódnak a férfiak ilyen formákhoz, ezért a jelzésért tartják szépnek az ilyen formákkal rendelkező, értelemszerűen fiatal nőket (a korrallal csökken a női termékenység, a bőr feszességével együtt). Lakatos László szociológiai kritikájában elemezte ezt a népszerű magyarázatot, amely a *Playboy* statisztikára épül. Örökzöld téma az öregedő férfiak fiatal nők iránti leküzdhetetlen vonzódása, a csapodár férfiszív, a magazinok 5-10 évente visszatérő címlapsztorija. (Wright) Természetesen a nők gazdag, tekintélyes férfiak iránti vonzódása sem a nők alacsonyabb társadalmi státuszával és alacsonyabb jövedelmével függ össze — nem! A nők evolúciósan kiválasztódott, sikeresnek ítélt szexuális stratégiája, hogy erős hímeket keresnek, aki meg tudja védeni őket és gyermekeiket a vadonban, vagyis biztonságot ad. Ez az 'erős hím' a mai társadalomban inkább gazdag, híres, esetleg öregedő milliomos képében jelenik meg, ami az elmélet híveinek nem okoz problémát (bogatellizálható). A fiatal titkárnő és az öregedő főnök románca, ha evolúciós szükségszerűséget magyarázunk bele, mindkét fél számára megnyugtató, hiszen nem tehetnek róla és ellene, ha az evolúció a felelős érte és nem ők! A férfiak morális felmentést kaphatnak öregedő feleségük fiatalra cseréléséhez és a nők fiatalságuk vagyona való átváltásához, hiszen ők elsősorban biztonságot keresnek, nem szexet.

A szépség fogalmának a kerek formával, szimmetriával való azonosítása különösebb cáfolatot sem érdemel, hiszen minimális történeti ismeret elég ahhoz, hogy felfedezzük változó voltát, valamint a köznapi tapasztalat is igazolja a szépség sokféleségét, szubjektív voltát. (Ld. Naomi Wolff *A szépség-mítosz* című könyvét). A mai plasztikai sebészet lehetőségei

pedig bármilyen szép formát kívánság szerint piaci áron előállítanak. A vonzó külső látszata becsapja az evolúciós jeleket keresőt! Akkor meg mire is jó a SZB/EP elmélet? Lényegében alaptalan, téves, jó esetben csak bizonyíthatatlan – nem tudjuk pontosan egy-egy jelenség magyarázatánál, hogy biológiai vagy kulturális okai vannak. Ezzel visszatértünk a tudomány szintjére. Nem feltétlenül kellene egy bestsellernek tudományosan helytállónak lenni, de Szendi ragaszkodik ennek látszatához. Ezért kell komolyan vennünk, mert visszaélt a tudomány és a szakmaiság (a terapeuta szakma) tekintélyével.

Felhasznált irodalom

- Angier, Natalie. 1999. *Woman. An Intimate Geography*. Boston: Houghton Mifflin Company.
- . 2001. *A nő intim földrajza*. Ford. Ladányi K. Budapest: Magyar Könyvklub.
- Beauvoir, Simone de. 1971. *A második nem*. Ford. Görög L., Somló V. Budapest: Gondolat.
- Berezkei, Tamás. 1991. *A génektől a kultúráig. Szociobiológia és társadalomtudomány*. Budapest: Gondolat.
- . 1998. *Belénk íródott múlt. Evolúció és emberi viselkedés*. Budapest: Dialóg.
- . 2003. *Evolúciós pszichológia*. Budapest: Osiris.
- . 2009. *Az erény természete*. Budapest: Typotex.
- Berezkei Tamás, Csányi Vilmos, Pléh Csaba, szerk. 2001. *Lélek és evolúció. Az evolúciós szemlélet és a pszichológia*. Budapest: Osiris.
- Biczó, Gábor szerk. 2003. *Antropológiai irányzatok a 2. világháború után*. Debrecen: Csokonai.
- Bleier, Ruth. 1999. *Science and Gender. A Critique of Biology and Its Theories on Women*. New York: Teacher College Press, Columbia.
- Boyd, P. Richerson, szerk. 2005. *Not By Genes Alone: How Culture Transformed Human Evolution*. Chicago: University of Chicago Press.
- Cameron, Deborah. 2007. *The Myth of Mars and Venus. Do Men Really Speak Different Languages?* Oxford: Oxford University Press.

- . 2009. „Sex/ gender, language and the New Biologism” in: *Applied Linguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- Changeux, Jean-Pierre. és Ricoeur, Paul. 2001. *A természet és a szabályok*. Budapest: Osiris.
- Fox- Keller, E. és Longino, H. szerk. 1996. *Feminism and Science*. Oxford: Oxford University Press.
- Geng, Viktor. Naturalista hiba vagy az inverzió álrühás formája? In Kertész G. & Paksi D. (szerk.) *Emergens evolúció*. Budapest: L'Harmattan, 217-251.
- Gowaty, P. Adair szerk. 1997. *Feminism and Evolutionary Biology Boundaries, Intersections and Frontiers*. New York: ITP, Chapman and Hall.
- . 1997. „Sexual Dialectics, Sexual Selection and Variation in Reproductive Behavior.” In Gowaty, P. Adair (szerk.) *Feminism and Evolutionary Biology Boundaries, Intersections and Frontiers*. New York: ITP, Chapman and Hall, 351- 385.
- Grosz, Elizabeth. 2004. *The Nick of Time. Politics, Evolution and the Untimely*. Durham: Duke University Press.
- . 2011 *Becoming Undone. Darwinian Refections on Life, Politics and Art*. Durham: Duke University Press.
- Haraway, Donna. 1994. *A szituációba ágyazott tudás*. Ford. Zentai V. In Hadas (szerk.) *Férfiuralom: Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Budapest: Replika.
- . 1998. „A virtuális tükör az új világrendben.” In Drozdik O. (szerk.) *Sétáló agyak*. Budapest: Kijárat.
- . 2005. *Kiborg kiáltvány*. Ford. Kovács Á. *Replika* 51/52
- Joó, Mária. 2011. „Recenzió Kende Hanna: *A kisemmizett férfinem c. könyvéről*.” *TNTeF* 1:2, 201-209.
- Kende A. és Vajda R., szerk. 2008. *Rasszizmus a tudományban*. Budapest: Napvilág.
- Kertész G. és Paksi D, szerk. 2013. *Emergens evolúció*. Budapest: L'Harmattan.
- Lakatos, László. 2008. „Biológiai imperializmus.” In Némedi D. (szerk.) *Modern szociológiai paradigmák*. Budapest: Osiris, 157- 203.
- Pléh, Csaba. 2011. „Darwin és a pszichológusok: a darwini gondolkodásmód változatai, feszültségei és maradandó hatása a pszichológiában.” In *A lélektan a kultúra útján*. Budapest: Kairosz, 143-167.

- Miller, Geoffrey. 2006. *A párválasztó agy. A párválasztás szerepe az emberi agy evolúciójában*. Budapest: Typotex.
- Tang-Martinez, Zuleyma. 1997. „The Curious Courtship of Sociobiology and Feminism: A Case of Irreconcilable Differences.” In Gowaty, P. Adair (szerk.) *Feminism and Evolutionary Biology Boundaries, Intersections and Frontiers*. New York: ITP, Chapman and Hall, 116-150.
- Wilson, Edward O. 1975. *Sociobiology. The New Synthesis*. Cambridge: Belknap Press.
- Wright, Robert. 1994. „Our Cheating Hearts.” *The Time Magazine* (Oct. 19).

Konczosné Szombathelyi Márta

Széchenyi István Egyetem

A kultúrakutatások gender vonatkozásai

A tanulmány célja, hogy a kultúratudományok terén végzett nemzetközi kutatások eredményeivel hozzájáruljon a gender téma interdiszciplináris megközelítéséhez. Az alkalmazott módszer a European Values Survey (EVS) és a World Value Survey (WVS) 1981-2008 összesített adatbázis vonatkozó adatainak, továbbá a Global Leadership and Organizational Behavior Effectiveness (GLOBE) kutatás adatainak elemzése. A EVS és a WVS vizsgálták a *nemi egyenlőség* kérdését és a *család* szerepéről való gondolkodást. A GLOBE által meghatározott kulturális dimenziók egyike a *nemi egyenjogúság*. A nemzetközi kultúrakutatások eredményei hozzájárulnak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy miben más vagy miben hasonló a magyar kultúra más kultúrákhoz a gender témák vonatkozásában. A tanulmány kiemeli a téma szempontjából releváns eredményeket. Eszerint a kelet-európai nők esetében fontosabb a családalapítás a munkánál. Ugyanakkor a nemek egyenlőségét valló feminin kultúrák (főleg Észak-Európa) a női karriert a függetlenség és egyenlőség jelének tekintik. Számos - kisebb, néha jelentős - eltérés mutatkozik kultúrkörönként a női karrier háziasszony vs. munkavállaló kérdésről, a dolgozó anyák és gyermekeik közti kapcsolat szorosságáról való gondolkodásban és a házasság időszerűségével kapcsolatos véleményekben, a sikeres házasság titkáról, az azonos vallás és a házasság sikere közti összefüggésről. Kitértek a kutatások kétszülős családdal kapcsolatos értékekre, a nők, mint egyedülálló szülők elfogadásának mértékére, a szülőknél a gyermekeik és a gyermekeknek a szüleik iránti kötelességére, a nemi egyenlőség témájára. A kutatások eredményei lehetővé teszik a nemzetközi és hazai eredmények összevetését.

Bevezetés

A tanulmány célja a kultúratudományok terén végzett nemzetközi kutatások elméleti keretének és eredményeinek felvázolása a gender tudományokkal kapcsolatos kutatásokhoz. A tanulmány a European Values Survey és a World Value Survey 1981-2008 összesített adatbázis vonatkozó adatainak, továbbá a Global Leadership and Organizational Behavior Effectiveness (GLOBE) eredményeinek elemzésével kíván hozzájárulni a gender téma interdiszciplináris szemléletéhez.

A nyolcvanas évek óta terjednek a kultúrközösségek összevetését és a kultúra-klaszterek felállítását célzó kutatások. A European Values Survey és a World Value Survey két olyan longitudinális, nemzetközi kutatási program, amely 1981 óta több mint 100 ország közel félmillió mintáján tárta fel az értékeket és hiedelmeket, azok időbeli változásait, az azokat befolyásoló társadalmi és politikai hatásokat. A mérések, monitorok és elemzések vizsgálták a *nemi egyenlőség* kérdését és a *család* szerepéről való gondolkodást. A GLOBE Project a világ 61 országára kiterjedő nemzetközi összehasonlító kultúravizsgálat a vezetés és a szervezeti kultúra vonatkozásában, a melynek lebonyolítása során 3 iparágban, 825 szervezetnél összesen 17.000 válaszadót kérdeztek meg. Jelentőségét egyrészt az adja, hogy az eddig összegyűlt tapasztalatokat ötvözve olyan átfogó modell megalkotására tesz kísérletet, amely összefogja a korábbi elméletekben szétszórva megjelenő előremutató részeredményeket, másrészt ezzel egy időben megkísérli egységes szempontrendszer alapján értékelní a kultúrákat. A GLOBE projekt a széleskörű általános kultúrakutatáson túl a vállalati kultúra kutatásának legátfogóbb modellje. Jelen tanulmány szempontjából fontos, hogy a GLOBE által meghatározott kulturális dimenziók egyike a *nemi egyenjogúság*.

A nemzetközi kultúrakutatások eredményei hasznosítható adalékokkal szolgálhatnak annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy miben más és/vagy miben hasonlít a magyar kultúra más kultúrákhoz a gender témák vonatkozásában.

Kultúra, dimenziók és kultúrakutatások

A kultúraorientáltság a 80-as, 90-es években került világszerte az érdeklődés előterébe. A globalizálódó gazdasági világban kiemelkedő jelentősége van az üzleti nézőpont ösztönző erejének a világméretű értékutatások kezdeményezésében.

A kultúra fogalma

A kultúra a modern társadalomtudományok egyik központi, sokféle módon értelmezett kategóriája. Mást értenek kultúrán az antropológusok, a történészek, a biológusok, vagyis nincs a kultúrának egységes, valamennyi tudományág számára elfogadható definíciója (Konczos-Szombathelyi 2008). Mivel a kultúra összetett jelenség, számos elmélet született, amelyek megkísérlik leírni és magyarázni.

A XX. század közepéig kétféle koncepció alakult ki a kultúrák mibenlétéről és természetéről. Az *egyik* a világ hierarchikus eszméjén alapult,

amely szerint az ember alkotta kultúrát a természet vak törvényeihez, a néma anyaghoz, nyers erőhöz kell viszonyítanunk. Eszerint a kultúra a szellem világára vonatkoztatott művészetet, tudományt, vallást, kiműveltséget jelentett, olyan értékeket, amelyek alaposan különböztek a civilizációtól, a materiális életfeltételek minőségétől és rendezettségétől (reprezentatív kultúra). A *másik* koncepciót a kultúra pluralista felfogásának nevezhetjük: „kultúrákról” beszél, többes számban, és e szerint a felfogás szerint minden kultúra a mintázatoknak egy partikuláris készletét formálja ki. A kultúrák sokféleségének gondolata gyakran együtt jár a kulturális relativizmus koncepciójával, miszerint minden emberi intézmény és megnyilvánulás, továbbá minden érték érvényessége kultúrafüggő, mert funkcióját és jelentését nem általános tényezők, hanem egy-egy sajátos kultúra jellege határozza meg (Somlai 1997, 81-82.).

Az egyik nagyon fontos kérdés, hogy a kultúra határai hol húzhatók meg, azaz hol található meg a kultúra: az egyénben vagy a közösségben. Ward Goodenough szerint az egyéneknél (1964, 1971). Kultúradefiníciója az egyén szempontját hangsúlyozza. „Egy társadalom kultúrája abból áll, amit egy személynek tudnia vagy hinnie kell ahhoz, hogy a kultúra tagjai számára elfogadható módon cselekedjen.” Szembefordul a kollektív kultúra mítoszával, mely szerint az ideális rend a közösség tagjainak a tulajdona.

Edgar Schein (1985) a kultúra kollektív jellegét hangsúlyozza. Ezt vallja Clifford Geertz is (1994), aki a kultúrát szimbolikus rendszernek, egy jelentéshálónak tartja, amely nem egyes individuumok sajátja, hanem „nyilvános tulajdonban” van. Geert Hofstede, holland kultúranthropológus is a kultúra kollektív jellegét vallja. Meghatározása szerint a „kollektív szellemi beprogramozás, amely emberek egy csoportját vagy kategóriáját megkülönbözteti egy másiktól” (Hofstede 1991). Felhívja a figyelmet arra, hogy az ember szellemi beprogramozásának három szintje van: az univerzális emberi természet (örökölt), a csoportspecifikus kultúra (tanult) és a személyiség (örökölt és tanult). A kultúra négy rétegét különbözteti meg híressé vált „hagyma-modell”-jében: szimbólumok, hősök, rítusok és értékek. Fons Trompenars is a kultúra kollektív jellegét hangsúlyozza: „Kultúra az, ahogyan emberek csoportja megoldja problémáit” (1994). Ő is a kultúra rétegeiről beszél: tárgyasult termékek, normák és értékek, valamint a világnézeti meggyőződések, hiedelmek, vélemények.

A kultúrák találkozásakor gyakran előforduló konfliktusokat az okozhatja, hogy ki-ki a saját kultúrájában személyisége részévé vált értékeket, normákat, viselkedést tartja magától értetődőnek (Borgulya 1996).

Ez rávilágít a másik nagyon fontos kérdésre a kultúra vonatkozásában: állandó, változatlan, statikus, egymástól függetlenül létező, egyenrangú, de egymással össze nem mérhető entitásnak tekintjük-e őket,

vagy dinamikus, egymás hatására és belső változások következtében is folytonosan változnak.

A fenti hagyományok valamilyen formában mind hangsúlyozzák ugyan a kultúra történeti változásait, alapvetően azonban abból indulnak ki, hogy a kultúrákban elsősorban mégiscsak egyfajta belső kontinuitás dominál.

Más szemléletű kutatások azonban a kultúra dinamikus, változó jellegére hívják fel a figyelmet. Jurij Lotman (2001) a robbanást és a folyamatosságot a kultúra létformájának tartja. A robbanás újrastrukturálja a kultúra szemiotikai terét: köztiszteletben álló értékeket szorít ki a kultúra perifériájára, ahol azok az újrafelfedezésig lappanganak, a perifériáról értékeket költöztet be a centrumba. A fejlődés prognosztizálható folyamatával szemben váratlan, meglepő, előreláthatatlan eredményeket termel.

Niedermüller szerint (2001, 110) a mai globális világban a kultúrát nem hagyományként vagy örökségként, sokkal inkább egy le nem záródó és le nem zárható konstrukciós folyamat állandóan változó produktumaként kell tekinteni. A kultúra olyan szimbolikus eszköz, amelyet folyamatosan létrehozunk, állandóan változtatunk. A kulturális integráció mítoszának dekonstrukciója azt emelte ki, hogy a kulturális identitás pontosan a különbségek, a differenciák mentén keletkezik, azaz a töréspontok, a kulturális jellegű elkülönülések jelölik ki a kulturális identitások kontúrjait.

Egy dinamikus kulturális kölcsönhatás vizsgálata esetében a dilemma-megközelítés (Hampden-Turner & Trompenaars 2000) jobban alkalmazható, amely elfogadja a kultúrák komplexitását, a dinamikát és a külső környezet paradox igényének hatását. A különböző szubkultúrák közötti konfliktusok és a külső hatások adaptációjából keletkező problémák is gyakran a dilemmákból következnek. A szervezetek és a régiók hasonló dilemmákkal szembesülnek, mint például globális vs. lokális, stabilitás vs. dinamikus változás, eredményorientáció vs. életminőség orientáció és rövid vs. hosszú távú gondolkodás (Prud'homme & Dankbaar 2007).

Azokkal a tudományelméleti hagyományokkal értek egyet, amelyek hangsúlyozzák ugyan a kultúra történeti változásait, alapvetően azonban abból indulnak ki, hogy a kultúrákban egyfajta belső kontinuitás dominál. Ugyanakkor a kultúra változását gyorsítja az a tényező, hogy a késő modern társadalmakban élő emberek számára egyre kevésbé adott az ugyanazon kultúrában való állandó és folyamatos élés lehetősége, hiszen ezek a társadalmak transznacionális és hibrid világok, amelyeket nem egyszerűen a különböző etnikai csoportok egymás mellett élése, hanem a kulturális különbségek állandóan változó hálójával jellemez. Ezért kapott stratégiai jelentőséget az állandó változásokhoz való alkalmazkodás (Bencsik 2007).

A kultúrafogalom értelmének és jelentésének sokféleségét nem szabad hátránynak tartanunk, amely megghiúsít mindenféle rendezett és kizárólagos meghatározást, hiszen a valóságos tapasztalati elemeknek megfelelő, valódi bonyolultságról árulkodik (Konczos-Szombathelyi 2008)

Kulturális dimenziók

Kultúrantropológusokat, szociálpszichológusokat, nemzetközi menedzsment-kutatókat régóta foglalkoztatja, hogy milyen ismervek alapján lehet kultúrákat összehasonlítani, hogyan ragadhatók meg a különbségek. Azokat a jelenségeket, amelyekről úgy vélik, hogy az összehasonlítás eszközéül szolgálhatnak, *kultúraindikátorokként*, *dimenzióként* emlegetik. Sokféle magyarázat terjedt el. Többségük az 1950-es/'60-as évek antropológusainak munkáira nyúlik vissza.

Clyde Kluckhohn és Fred Strodtbeck munkássága (*Variations in Value Orientations*, 1961) a kultúra és az értékrend vizsgálat alapműve. Az „alapfeltevések”, „alapviszonyulások”, „alapértékek” fogalmak és az értékorientáció bevezetői, munkájuk nyomán az emberi természethez, ember és természet viszonyához, az időhöz stb. való viszony a kultúrantropológia alapvetéseivé váltak. Ez a munka a témakör szemlélete amerikai megalapozásának tekinthető. A hatvanas években Edward Hall hozott új irányt a vizsgálatokba (*The Silent Language*, 1959; *The Hidden Dimension*, 1966). Az 1970-es évektől az interkulturális kommunikáció kutatása új ösztönzőket is kapott: a gazdaság egyre nemzetközibbé válása a kultúrák közötti együttműködések súlyos gyakorlati nehézségeire irányította rá a figyelmet. Az 1980-as években William Gudykunst és Young Yun Kim tették közzé az azóta a kultúrák közötti kommunikáció egyik alapkönyvévé vált munkájukat (*Communication with Strangers*, 1984). A gazdasági motiváció vezetett a holland Geert Hofstede és honfitársa, Fons Trompenaars kiterjedt felméréseinek elvégzéséhez, a nevükkel összekapcsolódott kultúra-indikátorok felállításához. E munkák nem korlátozódnak a kommunikációra, hanem az irányítás és vezetés tágabb körét ölelik fel (Hofstede 1980; 1991; 2004) illetve Trompenaars 1994; 2004; 2012). Jelentőségük első megjelenésük óta folyamatosan növekszik.

Trompenaars a nemzeti kultúrák különbözősége modellezésére hét dimenziópárt azonosít. Ezek a következők:

1. Univerzalizmus vs. partikularizmus (Mi a fontosabb: a szabályok vagy a rokoni kapcsolatok?)
2. Individualizmus vs. kollektívizmus (Egyénként vagy csoportként működünk?)
3. Semleges vs. érzelmi (Kimutatjuk-e az érzelmeinket?)

4. Specifikus vs. diffúz (Hogyan választjuk el a munkahelyi és a magánéleti szférát?)
5. Eredményorientált vs. más tényezők által (születési előjog, életkor, nem, vagyon) orientált (Meg kell-e küzdenünk a státuszért vs. kapjuk azokat?)
6. Szekvenciális vs. szinkronikus (Egymás után vs. egyszerre csinálunk dolgokat?)
7. Belső vs. külső kontrol (Mi ellenőrizzük a környezetünket vs. az ellenőriz minket?)

Geert Hofstede 1980-ban megjelent, meghatározóvá vált munkájának (*Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values*) célja az volt, hogy feltárja a munkával kapcsolatos értékek nemzetközi különbözőségeit, és erre építve következtetéseket vonjon le az elmélet és a gyakorlat számára. A holland antropológus több mint ötven országra kiterjedő kutatása során az IBM multinacionális óriás cég 51 országban dolgozó, 116 ezer alkalmazottja által kitöltött kérdőíveket elemezte. 1991-ben publikált *Cultures and Organizations: Software of the Mind* című munkájában eredményeit az egész társadalomra kivetítve elemezte, valamint új dimenzióval bővítette. Az alábbi öt dimenzió szerint tartotta ellentétpárokba rendezhetőnek a kultúrákat: kis, illetve nagy hatalmi távolságtartás; individualizmus, illetve kollektívizmus; gyenge, illetve erős bizonytalanságkerülés; hosszú, illetve rövid távú orientáció; *maszkulin, illetve feminin jelleg*.

Jelen tanulmány szempontjából a maszkulin/feminin dimenziópár a releváns. A maszkulin/feminin értékek egy adott társadalomban a nemekhez kötődő szerepmegosztásra utalnak. A magas férfias értékű országokban határozottabban elhatárolódnak egymástól a férfi/női szerepek. A domináns érték az anyagi siker és az előrehaladás. A férfiak magabiztosak, kemények, az anyagi sikerre összpontosítanak. A társadalom rokonszenve az erősek felé irányul. A nők legyenek szerények, szelídek, az életviszonyokra koncentráljanak. A családban az apák az anyagi dolgokkal az anyák az érzelmekkel törődnek. Az elvárás szerint a lányok sírhatnak, a fiúk nem; a lányok nem verekszenek, a fiúk azonban üssenek vissza, ha támadás éri őket. Az oktatásban a legjobb diák a norma, a sikertelenséget a tanulmányokban tragédiaként fogják fel. A tanároknak az imponáló szakmai tudást értékelik. A közösségek tagjai „azért élnek, hogy dolgozzanak”, a munkára összpontosítanak. Teljesítményre, kiemelkedésre, pénzkeresésre törekszenek, a versenyre helyezik a hangsúlyt, domináns érték a pénz, a karrier. A menedzserektől elvárják, hogy döntésképesek, magabiztosak legyenek. Nagyobb a munkahelyi stressz, gyakoribbak a konfliktusok. A konfliktusok

megoldása küzdelem árán történik. A sikertelenséget a munkában is tragédiaként fogják fel.

A nőies értékek dominanciája a másokról való gondoskodást, a szolidaritást, a környezet és a természet védelmét, az életminőséget és az emberi kapcsolatok minőségét vonja maga után. A családban az apák és az anyák egyformán foglalkoznak az anyagi javakkal és az érzelmekkel. A lányok és a fiúk is sírhatnak, de egyikük sem verekedhet. A társadalom rokonszenve a gyengék felé irányul. Az oktatásban az átlagos diák a norma, a sikertelenség a tanulmányokban kis balesetnek számít. A tanároknak a kedvesség a legtöbbször értékelt tulajdonság. Az emberek azért dolgoznak, hogy éljenek, vagyis a hangsúlyt az élet minőségére helyezik. A szervezetekben a menedzserek intuícióikra is hagyatkoznak. Egyetértésre törekszenek, az egyenlőség, a szolidaritás, a munkahelyi élet minősége a hangsúlyos értékek. A konfliktusok megoldása kompromisszumok és tárgyalások útján történik (Falkné 2001, 32-34; Borgulya & Barakonyi 2004, 136-141.). Ahogy látható, a hofstede-i maszkulin/feminin kategória nem csupán a férfiak és a nők társadalmi szerepére vonatkozik, így az elnevezés sokak által vitatott (Konczosné 2009).

Ezen érték tekintetében jelentős eltérések találhatók az egyes országok között. Nem csak a világ, Európa sem egységes. A mérések alapján például Magyarország Japánhoz és Ausztriához áll közel, lévén a második legmaszkulinabb kultúra (1. táblázat).

A női menedzsment helyzete és az adott kultúra jellege között kapcsolat mutatható ki. Ha Geert Hofstede kulturális dimenzióit vesszük figyelembe, mely szerint az általa maszkulinnak és femininnek nevezett értékek egy adott társadalomban a nemekhez kötődő szerepmegosztásra utalnak, akkor a női menedzserek országonként-kultúránként eltérő megítélésének kulturális gyökereihez érünk magyarázatként (Hofstede 1991). Az új évezredre a nők helyzete átértékelődött, s az új lehetőségek, kihívások által bizonyos értelemben kitárult a világ a nők előtt. A nyugati demokráciák alkotmányai nem tesznek különbséget nő és férfi között, azonban a nőket mint diszkriminációnak kitett csoportot tekintik, s ennek megszüntetése érdekében konkrét elvi, jogi és gyakorlati lépéseket is tettek. Modellértékű stratégiákat dolgoztak ki az esélyegyenlőség elvét alapul véve. Ha a paritás elve a gyakorlatban is érvényesül, mind több nő kerülhet vezető posztba – ha szakmailag és személyiségét tekintve is alkalmas – a tudomány, a kultúra, a közélet és az üzlet területén. A kultúrák női karrieresélyekre való hatásának vizsgálata – reményeink szerint – közelebb viheti a nőket a gyakorlatban is megjelenő esélyegyenlőséghez (Konczosné 2009).

Country	MAS index	Country	MAS index	Country	MAS index
Japan	95	Hong Kong	57	Panama	44
Hungary	88	Argentina	56	France	43
Austria	79	India	56	Iran	43
Venezuela	73	Belgium	54	Peru	42
Italy	70	Egypt	52	Spain	42
Switzerland	70	Iraq	52	Ethiopia	41
Mexico	69	Kuwait	52	Kenya	41
Ireland	68	Lebanon	52	Tanzania	41
Jamaica	68	Libya	52	Zambia	41
China	66	Saudi Arabia	52	El Salvador	40
Germany	66	United Arab Emirates	52	South Korea	39
United Kingdom	66	Malaysia	50	Uruguay	38
Colombia	64	Pakistan	50	Guatemala	37
Philippines	64	Brazil	49	Thailand	34
Poland	64	Singapore	48	Portugal	31
Ecuador	63	Israel	47	Chile	28
South Africa	63	Ghana	46	Finland	26
United States	62	Indonesia	46	Costa Rica	21
Australia	61	Nigeria	46	Denmark	16
New Zealand	58	Sierra Leone	46	Netherlands	14
Czech Republic	57	Taiwan	45	Norway	8
Greece	57	Turkey	45	Sweden	5

1. táblázat: *Maszkulinitás index Hofstede mérései alapján*
([Forrás](#) alapján saját szerkesztés)

Hazánkban is növekszik a kulturális dimenziókon és kulturális standardokon (pl. Borgulya 1996; Hidasi 2004; Tompos & Ablonczyné 2011, Süle 2014) alapuló ez irányú kutatások száma, amelyek eredményei a sikeresség mérésében is alkalmazhatók.

Nemzetközi kultúrakutatások

Az European Values Studies (EVS) nevű, az európai értékrendet vizsgáló kutatást belga és holland kutatók (a belga Catholic University of Leuven, a holland Tilburg University) indították el az 1970-es évek végén. Szándékuk szerint az említett *kultúrák azonosságát, különbségét, változásait* kívánták vizsgálni standardizált, azonos kérdőívekkel segített felmérésekkel. Munkájuknak eddig négy szakasza volt, minden kilencedik évben: először 1981-ben, majd 1990-ben, 1999-2000-ben (ebbe Magyarország is bekapcsolódott), majd 2008-ban, egyre szélesedő körben. A negyedik hullám során 47 európai ország körülbelül 70.000 lakosának válasza alapján megtudhatjuk, hogyan gondolkodnak Európa lakói *az életről, a családról, a munkáról, a vallásról, a nemekről, a politikáról és a társadalmi kérdésekről*. Főbb kérdései az alábbiak: Közösek-e az európai értékek? Állandóak vagy változók-e az értékek? A

változás milyen irányú? Áthatják-e a keresztény értékek az életet és a kultúrát? Van alternatív eszme, ami átveheti a kereszténység helyét? Milyen következményei vannak az európai egységesítésnek?

Ezzel párhuzamosan az University of Michigan kutatói indítottak el egy World Values Survey (WVS) elnevezésű szociokulturális kutatás sorozatot, amely azt a hipotézist hivatott tesztelni, hogy a gazdasági és technológiai változások mennyire és hogyan alakítják át az alapvető értékeket és motivációkat. A kutatás a European Values Study-n alapult. Az első hulláma 1981-ben csak a fejlett országokra terjedt ki. A University of Michigan-en dolgozó Ronald Inglehart szerepe meghatározó volt abban, hogy a kutatást kiterjesztették az egész világra. A kutatásnak eddig öt hulláma volt: 1981-1984, 1990-1993, 1995-1997, 1999-2001, 2005-2007, és most zárult (2014. március) a hatodik felmérési hullám (2010-2014). Az adatgyűjtés során közel száz országban folytattak interjúkat, amelyeknek a célja a különböző kultúrájú embereknek a munkával, családdal, vallással, politikával, gazdasággal, környezettel, nemzeti identitással, kultúrával, stb. kapcsolatos értékrendjének megismerése volt. Továbbá képet kaptak a kutatók a demokrácia támogatottságáról, az idegenek és a kisebbségek iránti toleranciáról, a nemek közti egyenlőség kérdéséről, a vallásosság változó szintjéről, a globalizáció hatásáról, stb. A 350 kérdésre négyfokozatú választ vártak a megkérdezettektől. Az 1999-2000-es felmérés során az EVS és a WVS program közös projektté kapcsolódott, amely a világ különböző kultúráinak alapvető szociális és morális értékeit kutatja. Minden idők legnagyobb értékutatása, amely Ronald Inglehart: értékrendszerbeli változások átfogó elméletén alapul. Jelenleg több száz kutató dolgozik a projektben több mint 100 országban (Borgulya 2006; 2007; Norris & Inglehart 2009). Több száz publikáció jelent meg a témában, több mint 20 nyelven. 1999 és 2001 között az iszlám és afrikai országok kutatói is részt vettek a munkában. A példátlanul gazdag adatbázis segítséget ad a változások megértéséhez és kezeléséhez.

A kultúra-klaszterek felállítását célzó kutatások közül a legátfogóbb a GLOBE-felmérés (Global Leadership and Organizational Behavior Effectiveness) volt, amelynek elindítása a Pennsylvania Egyetemen tanító Robert House nevéhez kötődik. A felmérés keretében az első adatgyűjtések 1995-ben kezdődtek, és 2002-re 61 nemzet kultúráját térképezték fel. A módszer kidolgozói alapvetően Hofstede négy dimenziójára építettek, de bővítették a vizsgálati szempontokat további öt dimenzióval. A felmérés nemzeti kultúra és szervezeti kultúra szinten, továbbá észlelt és kívánatosnak tekintett nézőpontból vizsgálja a jellemzőket. A GLOBE-vizsgálat Európát klaszterekbe tudta sorolni a kilenc dimenzió alapján (Chhokar et al. 2007). Magyarországon a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási

(jelenleg Corvinus) Egyetemen Bakacsi Gyula és munkatársai kapcsolódtak be a nemzetközi projektbe. A hazai kutatás egyik nagy érdeme a magyar nemzeti kultúra fenti szempontokat követő vizsgálata. Eredményeiket összevetve olvashatjuk a magyar nemzeti kultúra más vizsgálatainak eredményeivel (Bakacsi & Takács 1998; Borgulya & Barakonyi 2004; Borgulya 2006).

Az említett értékrendszerrel kapcsolatos vizsgálatok (WVS, EVS, GLOBE) segítenek megismerni a kultúrák sokszínűségét, ezáltal hozzájárulnak a gender szempontú vizsgálatokhoz.

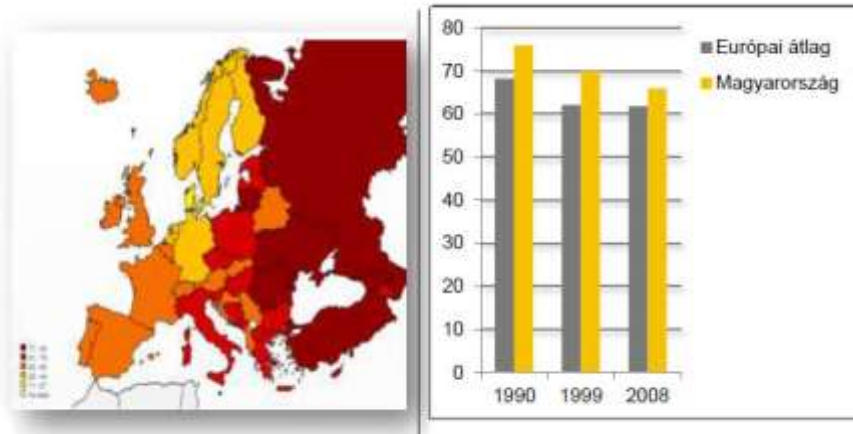
Nemzetközi kultúrakutatások gender vonatkozásai

Az EVS kutatások összesített adatbázisa (Longitudinal Data File 1981-2008: Cumulative dataset based on the four EVS waves 1981, 1990, 1999, and 2008; 49 countries/regions) lehetővé teszi, hogy a kutatás családdal, nemekkel kapcsolatos eredményeit megvizsgáljuk, amelyek alapján képet kaphatunk az európai emberek fentiekre vonatkozó értékeiről. Az alábbiakban néhány – a családra, a női szerepekre vonatkozó - eredmény következik a 2008-as kutatásból, amelyben magyarországi eredményeket is találunk.

A 2000-ben közös projektté kapcsolódott EVS és a WVS program a világ különböző kultúráinak alapvető szociális és morális értékeit kutatja. Közös adatbázisa az *Integrated Values Surveys 1981-2008: data file including the four waves of the EVS (1981-2008) and the five waves of the WVS (1981-2008)* lehetővé teszi az étellel, a politikával, a vallással, a munkával, a társadalommal és a családdal kapcsolatos értékek vizsgálatát. Jelen tanulmányban a család, házasság, gyermek, szülők kérdéskörben tekintünk át néhány eredményt.

„A munka fontos ugyan, de a legtöbb nő otthont és gyereket szeretne igazán” állítással az európai válaszadók 64 %-a értett egyet. Legalacsonyabb az érték Dánia esetében, ahol a válaszadóknak csak 18 %-a ért egyet az állítással. Legmagasabb az érték Litvánia esetében (94,7 %). Általában elmondható, hogy a kelet-európai nők esetében fontosabb a családalapítás a munkánál. Ugyanakkor a nemek egyenlőségét valló feminin kultúrák (főleg Észak-Európa) a női karriert a függetlenség és egyenlőség jelének tekintik. Magyarország adatait nézve azt lehet megállapítani, hogy a munka fontossága egyre nő a nők körében, mert az 1990-es 76%-ról 2008-ban 66%-ra csökken az állítással egyetértők aránya (1. ábra). A család, a szülők szerepének fontosságát hangsúlyozza a családi értékek és az

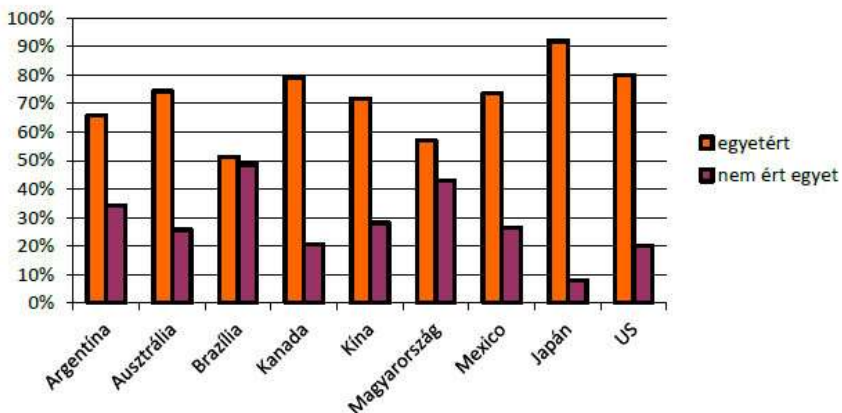
egészségmegőrzés területén Huszka is egy 2010-ben publikált tanulmányában.

1.ábra: „A munka fontos ugyan, de a legtöbb nő ottbont és gyereket szeretne igazán” állításra adott válaszok

Forrás: EVS Longitudinal Data File 1981-2008

A WVS egyik kérdése hasonlóan a női karrier megítélését célozta. A „háziasszonynak lenni ugyanannyira kiteljesíti az életet, mint fizetésért dolgozni” állítással leginkább a legmaszkulinabb kultúra, Japán képviselői értettek egyet (92%). Legkevésbé tartják karriernek és megfelelő életpályának a brazil válaszadók (48,6%) (2. ábra)

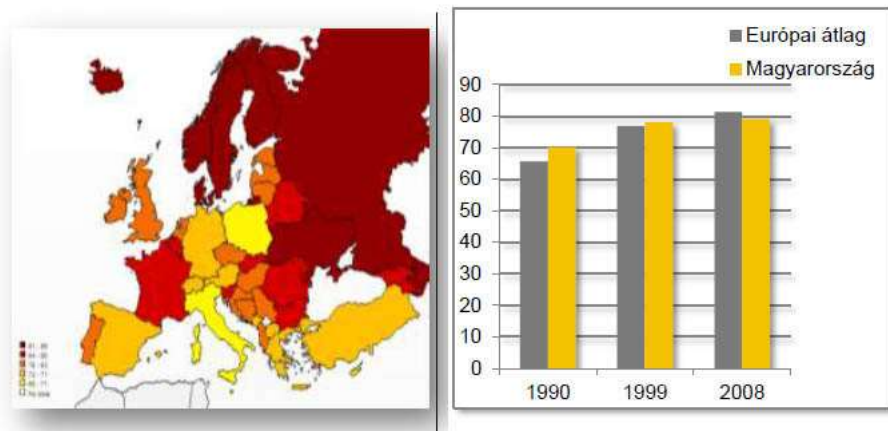

2.ábra: Háziasszonnyként érvényesülni?

Forrás: Integrated Values Surveys 1981-2008 data file

„A dolgozó anyáknak ugyanolyan szoros kapcsolatuk lehet a gyerekeikkel, mint a nem dolgozó anyáknak” állítással az európaiak átlagosan 74,6 % ért egyet. Legalacsonyabb az érték Lengyelországban, ahol a válaszadóknak csupán 52,3 % ért egyet. Legmagasabb az érték Finnországban (95 % ért egyet). Magyarország és Európa átlaga növekvő, vagyis a teljes élethez a nők esetében is egyre inkább hozzátartozik a karrier építése. Ugyanakkor a háziasszonyként való érvényesülés csökkenő tendenciája (1990: 76%, 2008: 57%) megerősíti azt a képet, miszerint a magyar nők egyre inkább a munkaerőpiac felé fordulnak (3. ábra).

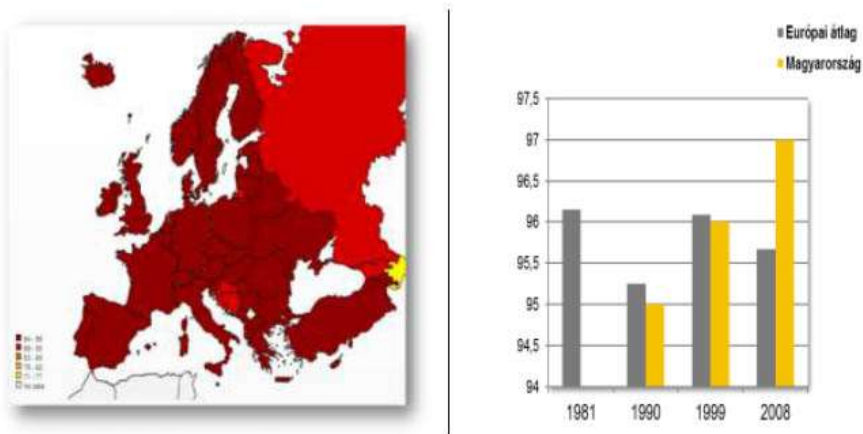
3. ábra: „A dolgozó anyáknak ugyanolyan szoros kapcsolatuk lehet a gyerekeikkel, mint a nem dolgozó anyáknak” állításra adott válaszok

Forrás: EVS Longitudinal Data File 1981-2008

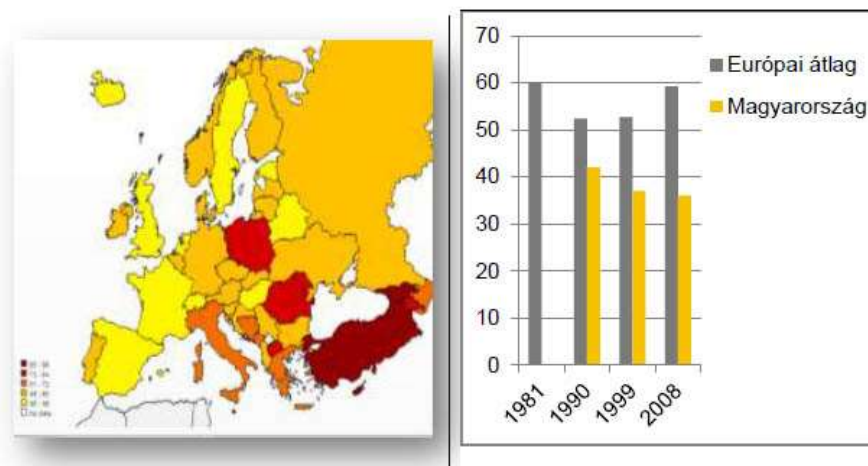
Az egyik kérdés a sikeres házassághoz szükséges tényezőkre kérdezett rá, oly módon, hogy adott listában szereplő tényezőket kellett minősíteni, fontosságuk alapján. A válaszadók átlagosan 95,7 %-a a „boldog szexuális kapcsolat” tényezőt tartja a legfontosabbnak. A kérdés fontosságát longitudinálisan vizsgálva láthatjuk az értékek hullámzását, illetve az európai és a magyar adatok összehasonlítását (4. ábra).

Ugyanezen kérdéscsoportban található az azonos vallás és a házasság sikere közti összefüggésre kérdezés. „A sikeres házassághoz fontos az azonos vallási meggyőződés” állítással az európai megkérdezettek 56,1% ért egyet. Legkevésbé tartják fontos tényezőnek a vallást a házasság sikerében Magyarországon (38,3%) és Fehér-Oroszországban, míg a török válaszadók nagy része (92%) szerint fontos tényező (5. ábra).

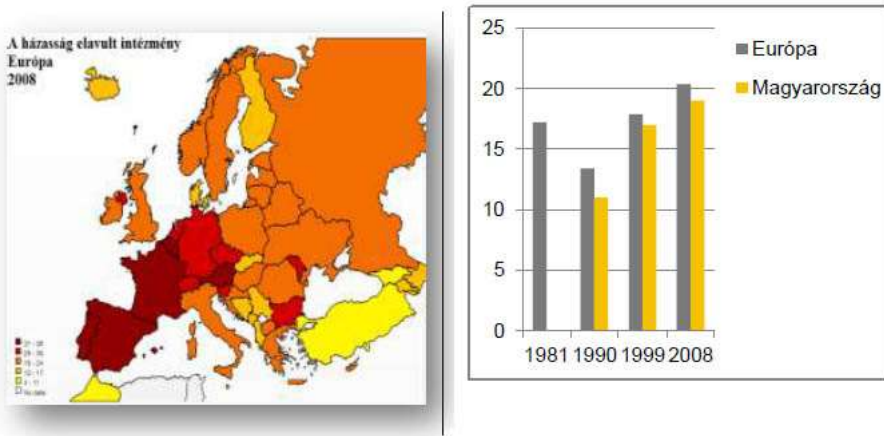
4. ábra: *A sikeres házassághoz a boldog szexuális kapcsolat a legfontosabb (2008)*
 Forrás: EVS Longitudinal Data File 1981-2008

5. ábra: *„A sikeres házassághoz fontos az azonos vallási meggyőződés” állításra adott válaszok*
 EVS Longitudinal Data File 1981-2008

A házasságnak van jövője, mert a válaszadóknak csak a töredéke (17,2%) ért egyet azzal az állítással, hogy „a házasság elavult intézmény”. Leginkább elavultnak a luxemburgiak tartják (34,5 % ért egyet), míg legkevésbé elavultnak a marokkóiak (csak 6,5% ért egyet). 1990 és 2008

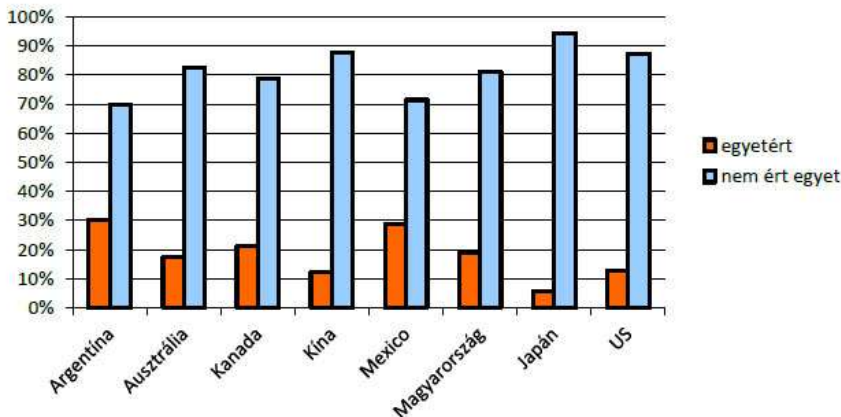
között azonban egyre nő a házasságot elavult intézménynek tartók száma mind Európában, mind Magyarországon (6. ábra).

6. ábra: „A házasság elavult intézmény” állításra adott válaszok (EVS)

Forrás: EVS Longitudinal Data File 1981-2008

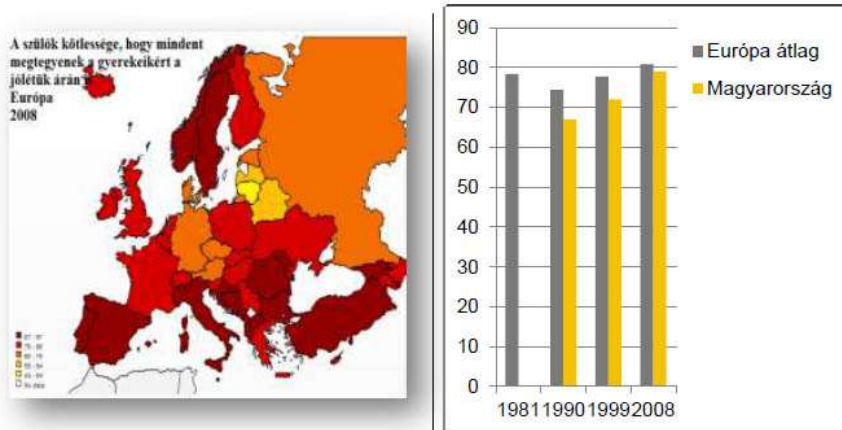
Hasonló eredményre jutott a WVS 5. hulláma is, a házasság időszerűségével kapcsolatban. Leginkább házasságpárti Japán, ahol a válaszadók 94,3%-a nem ért egyet azzal az állítással, hogy a házasság elavult intézmény (7. ábra). További magas értékek mutatkoznak a házasság időszerűsége mellett Kínában (87,6%), az USA-ban (87,3%) és Ausztráliában (82,5%). Az argentinok közel harmada (30,3%), a mexikóiak bő negyede (28,6%) azonban házasságot elavult intézménynek tartja.

7. ábra: „A házasság elavult intézmény” állításra adott válaszok (WVS)

Forrás: Integrated Values Surveys 1981-2008 data file

„A szülők kötelessége, hogy mindent megtegyenek a gyerekeikért, a saját jólétük árán is” állítással a válaszadó európaiak 77,8 % egyetért. A leginkább elvárt a szülői önfeláldozás Málta lakói körében (átlagosan 94,5 % ért egyet!), míg ezzel legkevésbé Litvánia lakói értenek egyet. Körülbenn érkezett a legalacsonyabb érték (42,3 %). Az európai és a magyar átlag is folyamatosan növekszik 1990 óta (Magyar egyetértők 1990: 67%, 2008: 79%) (8. ábra).

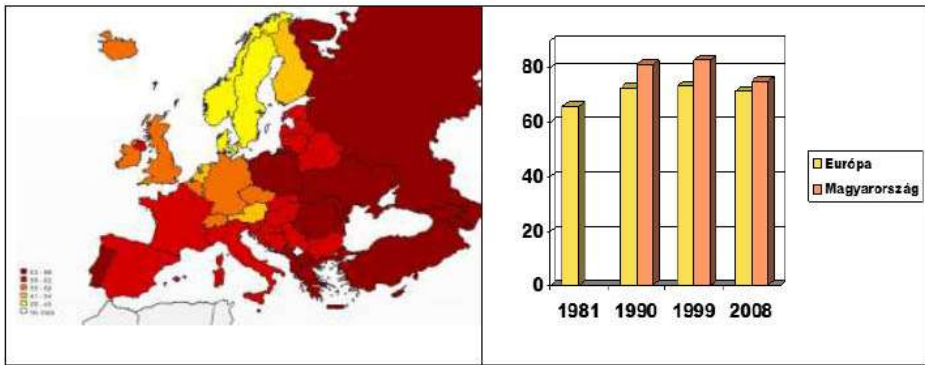

8. ábra: „A szülők kötelessége, hogy mindent megtegyenek a gyerekeikért, a saját jólétük árán is” állításra adott válaszok

Forrás: EVS Longitudinal Data File 1981-2008

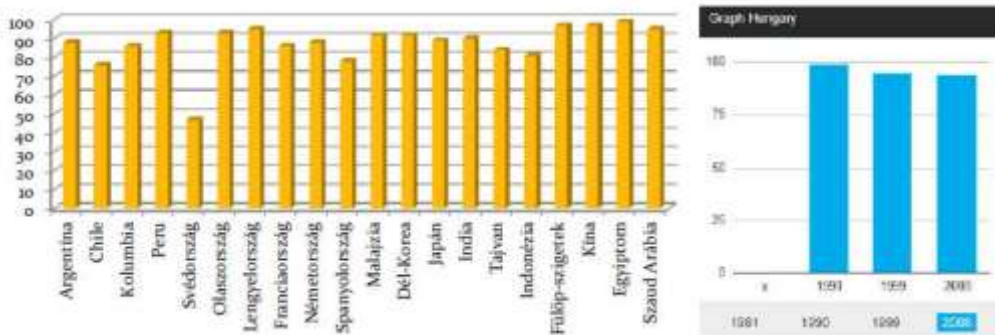
A szülői felelősséggel kapcsolatos a „mindkét szülőre szükség van a boldog felnőtté váláshoz”, amely állítással az európaiak nagyobb része egyetért. Legmagasabb az egyetértés mértéke Albániában és Ukrajnában (átlagosan 97% ért egyet!), míg legalacsonyabb Dániában (átlagosan 63 % értett csak egyet), Svédországban, Norvégiában. Magyarországon a szülői felelősség foka magasabb az európai átlagnál (9. ábra).

Abban, hogy „a kétszülős családmodell fontos a boldog gyerekkorhoz”, a világ nagy részének válaszadói egyetértenek, az egyetértés mértéke azonban jelentősen eltér egyes országok közt. A legtöbb ázsiai országban 90 % feletti, Dél-Amerikában 75 % feletti az egyetértés, hasonlóan Európához (70-80%). A magyar értékek – csökkenő tendenciájuk ellenére – a legmagasabbak közé tartoznak (1990: 99%, 2008: 94%). Ezzel ellentétben Észak-Amerikában kevésbé értenek egyet (63 % USA, 65 % Kanada). De legkevésbé Svédországban gondolják úgy (47 %), hogy csak a kétszülős családmodell teszi lehetővé a boldog gyermekkor (10. ábra).

9. ábra: „Mindkét szülőre szükség van a boldog felnőtté váláshoz” állításra adott válaszok

Forrás: EVS Longitudinal Data File 1981-2008

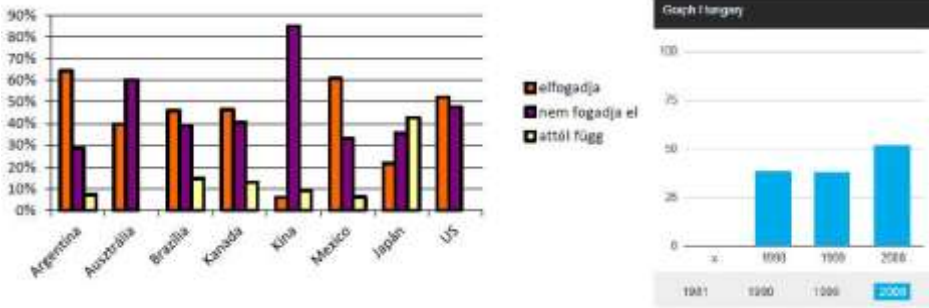

10. ábra: „A kétszülős családmodell fontos a boldog gyerekkorhoz” állításra adott válaszok

Forrás: Integrated Values Surveys 1981-2008 data file

Svédország a legkevésbé maskulin kultúra (vö. 1. táblázat), ahol a házassággal kapcsolatban is az egyenlőség, az azonos esélyek, a tolerancia, a személyiség tisztelete alapvető értékek. Így az anya vagy az apa is egyaránt mehet GYES-re, egyaránt kiveheti részét a gyermeknevelésből.

Jelentős különbségek vannak abban, hogy mennyire fogadja el a társadalom a nőket, mint egyedülálló szülőket (11. ábra). Legkevésbé fogadják el Kínában, leginkább Argentínában. Magyarországon az egyedülálló, gyermeket nevelő nők elfogadottsága emelkedő tendenciát mutat (1990: 39%, 2008: 52%), ugyanakkor alig haladja meg a nem elfogadók arányát.

11. ábra: A „nők, mint egyedülálló szülők” elfogadási mértéke

Forrás: Integrated Values Surveys 1981-2008 data file

A GLOBE-vizsgálat Európát klaszterekbe tudta sorolni a kilenc dimenzió alapján. Ezek a következők: Angolszász, Észak-Európa, Germán-Európa, Kelet-Európa, Latin-Európa, Afrika (Egyenlítőől délre), Arab (Közel-Kelet), Konfucianus Ázsia, Latin-Amerika. A 2. táblázat a kilenc dimenzió és a klaszterek együttes ábrázolása. Köztük kiemelt a jelen tanulmány szempontjából jelentős „nemi egyenlőség” oszlop.

Nemi egyenlőség tekintetében Kelet- és Észak-Európa a sorvezető. Legkevésbé egyenlők a nemek az arab világban. Észak-Európa nemi egyenlőségre törekvő kultúráját mindegyik kutatás alátámasztja. Ugyanakkor a GLOBE kutatás Kelet-Európára vonatkozó nemi egyenlőség eredménye ellentmondani látszik a Hofstede-i maszkulin-feminin értékeknek (vö. 1. táblázat).

	Teljesítmény orient.	Bizonytalanság kerülés	Jövő orient.	Intézm. kollektívizmus	Csoport kollektívizmus	Nemi egyenlőség	Rámenőség	Hatalmi távolság	Humán orient.
Magas	Konf-Á Germán Angolsz	É-Eu Germán	Germán É-Eu	É-Eu Konf-Á	D-Ázsia	K-Eu É-Eu	Germán	D-Á L-Am	D-Á Törzsi Afrika Arab
Közepes	D-Á T-Afrika	Konf. Á Angolsz D-Á T-Afrika Latin-Eu D-Á Arab	Konf. Á Angolsz D-Ázsia T-Afrika Latin-Eu	Angolsz D-Ázsia T-Afrika Arab	Arab K-Eu Latin-Am Konf-Á T-Afrika Latin-Eu	Latin-Am Angolsz T-Afrika D-Ázsia	K-Eu T-Afrika Latin-Am Angolsz Konf-Á Latin-Eu	K-Eu T-Afrika Arab Latin-Eu Konf-Á Angolsz Germán	Angolsz É-Eu Latin-Am Konf-Á
Alacsony	Latin-Eu É-Eu Arab Latin-Am K-Eu	Latin-Am K-Eu	Arab Latin-Am K-Eu	K-Eu Germán Latin-Eu Latin-Am	Angolsz Germán É-Eu	Konf-Á Germán Arab	D-Ázsia É-Eu	É-Eu	K-Eu Latin-Eu Germán

2. táblázat: Kulturális dimenziók és klaszterek a GLOBE kutatás alapján

Forrás: GLOBE kutatás alapján saját szerkesztés

Összegzés

Jelen tanulmány vizsgálta a nemzetközi értékrend kutatások nemi vonatkozásainak néhány eredményét. Az 1980-as évek óta zajló mérések, monitorok és elemzések (EVS, WVS, illetve a GLOBE) vizsgálták a *nemi egyenlőség* kérdését és a *család szerepéről* való gondolkodást.

Megállapították, hogy a család minden kultúrában prioritás. Jelentős különbségek vannak azonban a női karrieresélyek tekintetében: a munka és a család közti szerepmegosztás, a dolgozó anyák gyerekeikkel való kapcsolatának milyensége (1-2-3. ábra), továbbá a nők, mint egyedülálló szülők elfogadási mértéke (11. ábra) klaszterenként, kultúrkörönként eltérő. Ugyancsak általánosan elfogadott a szülők felelőssége, illetve a kétszülős családmodell, de az elfogadás mértékében szintén kimutathatók jelentős különbségek (8-9-10. ábra).

A házasságról és annak jövőjéről egyértelműen pozitív jövőkép látható, klasztertől függetlenül (6-7. ábra), és sikerességének feltételeit is hasonlóan ítélik meg (4-5. ábra).

Az 1. és a 2. táblázat áttekintő képet ad a kulturális dimenziók, valamint a vallási, földrajzi, történelmi, nyelvi gyökereket is figyelembe vevő klaszterek összefüggéseiről.

Magyarországra vonatkozóan az adatok azt mutatják, hogy a válaszadók szerint egyre növekszik a női munkavállalás, továbbá a nők egyedülálló szülőként elfogadása, a háziasszonyi életmód háttérbe szorulása, a dolgozó anyák és az egyszülős családmodell elfogadásának terjedése. Ugyanakkor a megkérdezettek többsége (1880: 11%, 2008: 19%) nem ért egyet a házasság elavultságával. Ezen kutatási eredmények hozzájárulhatnak a társadalmi nemek hazai kutatásához.

Megállapítható, hogy a nemzeti kultúra hat a nemekkel kapcsolatos gondolkodásra, a családról, nemi szerepekről, egyenlőségről, életértékekről vallott felfogásra. A nemzetközi kultúrakutatások eredményei hasznosítható adalékokkal szolgálnak a gender témák kutatásához.

Felhasznált irodalom

- Bakacsi Gyula & Takács Sándor. 1998. Honnan – Hová? A nemzeti és szervezeti kultúra változásai a kilencvenes évek közepének Magyarországon. *Vezetéstudomány* XXIX. évf. 2. sz., 15-22.
- Bencsik Andrea. 2007. A jó pap és az üzleti stratégia. In: Szalai P., Varga Zs. és Gajda M. (szerk.): *Tudástőke konferenciák*. Budapest: Perfekt-Power

Kft és LifeLong Learning Magyarország Alapítvány Konferencia Kiadvány.

- Borgulya Istvánné. 1996. *Üzleti kommunikáció kultúrák találkozásában*. Pécs: Janus Pannonius Kiadó.
- Borgulya Istvánné & Barakonyi Károly. 2004. *Vállalati kultúra*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Borgulya Ágnes. 2006. Az európai egység kulturális sokszínűsége az értékrendek és a kultúraközi kommunikáció kutatása szemszögéből. *EU Working Papers* 2006/1, 3-15.
- Borgulya Istvánné Vető Ágnes. 2007. A munkával kapcsolatos értékek Közép-Kelet-Európában – nemzetközi felmérések tükrében. *Vezetéstudomány* XXXVIII évf. 7-8. sz., 51-66.
- Chhokar, Jagdeep, Brodbeck, Felix & House, Robert. 2007. (eds), *Culture and Leadership around the World: The GLOBE Book of In-depth Studies of 25 Societies*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Falkné Bánó Klára. 2001. *Kultúraközi kommunikáció*. Budapest: Püski.
- Geertz, Clifford. 1994. *Az értelmezés hatalma*. Budapest: Századvég.
- Goodenough, Ward. 1964. *Explorations in Cultural Anthropology*: New York.
- Goodenough, Ward. 1971. *Culture, Language and Society*, Reading: Mass.
- Gudykunst, William & Young Yun, Kim. 1984. *Communication with Strangers*. New York: Random House.
- Hampden-Turner, C, & Trompenaars, Fons. 2000. *Building cross-cultural competence*. Wiley.
- Hall, Edward. 1959. *The Silent Language*. Garden City, NY: Doubleday.
- Hall, Edward. 1966. *The Hidden Dimensions*. New York: Anchor Books.
- Hidasi Judit. 2004. *Interkulturális kommunikáció*. Budapest: Scolar Kiadó
- Hofstede, Geert. 1980. *Culture's Consequences*. London: Sage.
- Hofstede, Geert. 1991. *Cultures and Organizations: Software of the Mind*. London: Mc Graw-Hill.
- Hofstede, Geert & Hofstede, Geert-Jan. 2004. *Cultures and Organizations: Software of the Mind*. New York: McGraw-Hill.

- Huszka Péter. 2010. *Az egészségmagatartás néhány elemének vizsgálata primer kutatás alkalmazásával*. KHEOPS Konferencia, Mór. CD kiadvány, pp. 46-59.
- Kluckhohn, Clyde & Strodtbeck, Fred. 1961. *Variations in Value Orientations*. Evanston: Row, Peterson.
- Konczos-Szombathelyi Márta. 2008. *Kommunikáló kultúrák*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Konczosné Szombathelyi Márta. 2009. Kulturális dimenziók és női vezetők. In: Barát Erzsébet és Sándor Klára (szerk.) *A nő és női(es)ség sztereotípiái (Nyelv, ideológia, média 2 Konferencia kötete)*. Szeged: SZTE Könyvtartudományi Tanszék, 217-225.
- Lotman, Jurij. 2001. *Kultúra és robbanás*. Budapest: Pannonica
- Niedermüller Péter. 2001. A kultúraközi kommunikációról. In: Béres István és Horányi Özséb (szerk.) *Társadalmi kommunikáció*. Budapest: Osiris, 96-111.
- Norris, Pippa & Inglehart, Ronald. 2009. *Cosmopolitan Communications: Cultural Diversity in a Globalized World*. New York: Cambridge University Press
- Prud`Homme Van Reine, P. & Dankbaar, B. 2007. Corporate Culture, Regional culture and change from the cross-cultural management discipline. *Cure project deliverable 5*.
- Schein, Edgar H. 1985. *Organizational culture and leadership*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Somlai Péter. 1997. *Szocializáció. A kulturális átörökítés és a társadalmi beilleszkedés folyamata*. Budapest: Corvina.
- Süle Edit. 2013. Lehetőségek az óraidőn túl – a negyedik dimenzió ígéretei. *Tér-Gazdaság-Ember* 1. évf. 2013/2., 9-26.
- Tompos Anikó és Ablonczyné Mihályka Livia. 2011. Kritikus interakciós esetek: magyar adatközlők osztrák üzleti partnereikről. In: Lőrincz Ildikó (szerk.): *Európaiság, magyarság Közép-Európában (XIV. Apáczai-Napok Nemzetközi Tudományos Konferencia 2010.)*. Győr: NYME Apáczai Csere János Kar, 93-101.
- Trompenaars, Fons & Hampden-Turner, Charles. 1994. *Riding the Waves of Culture: Understanding Cultural Diversity in Global Business*. London: Economist Books.
- Trompenaars, Fons & Hampden-Turner, Charles. 2004. *Managing People Across Cultures*.

Trompenaars, Fons, Jerome Dumetz, Olga Saginova, Stephen Covey, Charles Hampden-Turner, Peter Woolliams, Joerg Schmitz, Dean Foster, & Meredith Belbin. 2012. *Cross-cultural management textbook: Lessons from the world leading experts*. Introduction: by Edgar Schein

<http://www.europeanvaluesstudy.eu/evs/surveys/survey-2008/dataanddocumentation/>

<http://www.worldvaluessurvey.org/>

Kulcsár Zsófia

Szegedi Tudományegyetem

A rendszerváltás utáni (feminista) szerveződés kihívásai

A rendszerváltás komplex folyamat, melynek során egyes intézmények teljes mértékben megszűntek, míg más intézmények átalakultak, és újak is jöttek létre. A magyar civil szférában is nyomon követhetjük ezeket a változásokat, a civil szervezetek létrejöttét és működését. Dolgozatomban a rendszerváltás után alapított feminista egyesület, a Feminista Hálózat működését fogom megvizsgálni. Először is arra keresem a választ, hogy a szervezetnek egy évtizedes működése során milyen nehézségekkel, buktatókkal kellett szembenéznie és megbirkóznia. Mindehhez először felvázolom a kulturális közeget, amelyben a Hálózatnak működnie kellett. Ezt követően a rendelkezésemre álló források, a Hálózat egyik alapító tagjának, Bozzi Verának - Czene Gáborral készített - *Elsikkasztott Feminizmus* (2006) címen megjelent visszaemlékezése és a Hálózat *Nőszemély* címen megjelentetett lapja alapján a szervezet struktúráját és a külföldi támogatók szerepét elemzem.

A rendszerváltás utáni civil szerveződés

Az 1989-ben kezdődő rendszerváltás időszaka nagy lehetőségeket ígért a civil szervezetek, így a feminista mozgalmak számára is. A szólásszabadságnak és az egyesülési jognak¹ köszönhetően rengeteg civil szervezet jött létre közvetlenül a rendszerváltás után. Bozzi Vera az *Elsikkasztott Feminizmus* (2006) című könyv szerzője - és az 1990-ben alapított Feminista Hálózat egykori alapító tagja - szerint a civil szervezetek tagjai bizakodóan tekintettek jövőbeli tevékenységükre, és bíztak abban, hogy eredményesen tudnak működni és meg tudják valósítani tervezett

---

¹ [1989. évi XXXI. törvény](#) az Alkotmány módosításáról. A módosított Alkotmány 61–63. §-a tartalmazta az egyesülési jog, a szabad véleménynyilvánítás, illetve a sajtószabadság megfogalmazását. A 61. § (1) bekezdés kimondja, hogy „[a] Magyar Köztársaságban mindenkinek joga van a szabad véleménynyilvánításra továbbá arra, hogy a közérdekű adatokat megismerje, illetőleg terjessze”, továbbá, hogy (2) „A Magyar Köztársaság elismeri és védi a sajtó szabadságát”. Az egyesülési jogról pedig kimondta, hogy „[a] Magyar Köztársaságban az egyesülési jog alapján mindenkinek joga van a törvény által nem tiltott célra szervezeteket létrehozni, illetőleg azokhoz csatlakozni”.

céljaikat. Hittek abban, hogy a demokratizálódás, az Európához tartozás, ahogy az a Feminista Hálózat *Alapító Nyilatkozatában* (1990) is olvasható, hozzásegíti őket a nőkkel szembeni diszkrimináció megszüntetéséhez:

A szemünk láttára omlott össze a szocializmus, és mi rettentő sokat vártunk a demokráciától. Lubickoltunk a szabadságban. Élveztük, hogy olyan szervezeteket hozunk létre, amelyeket csak akarunk, és ehhez senkitől se kellett engedélyt kérnünk. Egész Budapest forrongott, mindenki jött-ment... [...] Örültünk annak, hogy vagyunk. Nem mondom, hogy mindenki barátkozott mindenkivel, de jó nagy adag bizalom volt bennünk. Egymás iránt is, és a külvilág iránt is. Újfajta szellemi közegbe kerültem, ahol hasonló felfogású nők próbáltak rájönni arra, mi a fenét kezdjenek a rájuk szakadt lehetőséggel. (Bozzi & Czene 2006, 21-22)

A töretlen lelkesedés azonban nem tartott sokáig, a 90-es évek közepéről már teljesen máshogy, sokkal pesszimistábban nyilatkozik Bozzi:

Már 1995-re kiderült, gyermeki illúzió volt azt gondolni, hogy a civil szervezetek ellensúlyai lehetnek a pártoknak, pláne tévedés volt azt hinni, hogy ellenőrzést gyakorolhatnak a pártok felett. A magyarországi civil szférát – beleértve a nőszervezeteket is – nemhogy maximálisan nem lehet mozgósítani, minimálisan is csak nagyon ritkán. Nekem óriási csalódás, hogy a pártpolitika ennyire elurulta az életünket, és hogy ennyire nem tudunk, vagy nem akarunk tenni ellene. (Bozzi & Czene 2006, 98)

A szocializmus által cenzúrázott és állami felügyelet alá rendelt szervezetekkel szemben a formálódó demokrácia lehetővé tette a nők és férfiak számára, hogy aktív tagjai legyenek a civil szervezeteknek. Ennek ellenére Magyarországon a (női) civil társadalom gyenge maradt. Számos tanulmány született arról, ami kifejezetten azt kutatta, vajon miért (volt) olyan gyenge Magyarországon a feminista mozgalom (Marinovich & Árpád 1995, Neményi 1994). Az egyik nyomós indok, melyet a szerzők megállapítanak, a nők múltbéli, az államszocializmushoz kötődő ellentmondásos tapasztalata az állam szervezte „nőpolitikáról.” Ez egyfelől, segítette a nők egyenlőségét a munkavállalásban, jóllehet többnyire a nők felülről irányított munkába állítása révén; sokszor a kötelező „politizálást” is jelentette. Ennek fényében, az újonnan alakuló politikai térben a nők nem érezték szükségességét vagy inkább értelmét annak, hogy civil szerveződésekben vegyenek részt. Mi több, mivel nem láttak jelentős javulást az életükben a szocialista „emancipáltság” révén, szívesen vonultak vissza a privát szférába, s „választották” a családot. Emellett, Acsády szerint a ’nőiség’ konstrukciója a (magyar) közgondolkodásban szintén kizárja a

nőmozgalmi aktivista szerepet, mivel az emancipáció egyik vélt hatása az „elnőietlenedés”, a „női lényeg” elvesztése (Acsády 2000, 180).

A feminista mozgalmak tehát nehezen tudtak szerveződni a szocializmus nemek közötti egyenlőséggel kapcsolatos ambivalens öröksége miatt. Hasonló véleménnyel van a múltról Adamik Mária (2013), aki a következőket nyilatkozta: „magyar női ügyek háttérében az emlékezés problémája áll: sem a külföldnek, sem saját magunknak nem tudunk elszámolni az államszocializmus felemás női emancipációjával.” Erre az ambivalens viszonyra hívja fel a figyelmet Susan Zimmermann (2014) is *A gender-rezsim és -küzdelem a magyar államszocializmusban* című tanulmányában, ahol rámutat arra, hogy a nők többsége szenvedett a kettős munkateher nyomásától. Ugyanakkor

[nem] minden nőt érintettek ugyanúgy és ugyanolyan mértékben a gender-hierarchiának azon elemei, amely a fizetett és meg nem fizetett munka közti viszonytal volt kapcsolatosak. Nevezetesen, azok között a nők között, akik az értelmiséghez és a politikai elithez tartoztak, sokan voltak képesek optimálisan kihasználni a munkavállalás következtében kínálkozó lehetőségeket, és ki tudták adni más nőknek a gondozási munka nagyját, akár fizetett, akár meg nem fizetett formában.

(Zimmermann 2013, 87)

Többek között emiatt is tekinthetett a rendszerváltás után sok „nem-értelmiségi” nő a feminizmusra úgy, mondja Zimmermann, hogy az szintúgy egy olyan eszme, amely az ő személyes életükre nincs ráhatással, annak ellenére, hogy például az abortusz-törvények², vagy a családon belüli erőszak törvényi szabályozása³ őket is érinthette. Illetve, véleményem szerint a nők – a 80-as évek hivatalos politikája által tagadott – osztályhoz tartozásának

² A Feminista Hálózat egyik első akciójaként 1990 őszén 6000 aláírást gyűjtött össze az abortusz szigorítása ellen, majd az aláírásokat egy évvel később az Alkotmánybírósághoz is eljuttatták. Az 1992-es parlamenti abortusz-vita kapcsán, a Szabad Döntés Jogáért kampány révén a Feminista Hálózat tagjai ismét aláírásgyűjtésbe kezdtek. A kampánycsoport szórólapokat, plakátokat és levelezőlapokat is biztosított, melyeket az állampolgárok közvetlenül a képviselőknek küldhettek el, annak érdekében, hogy ne fogadják el az abortusz korlátozását. Végül, – feltehetőleg ezeknek az akcióknak is köszönhetően - az Országgyűlés a Hálózat tagjai által kedvezőbbnek tartott törvényváltozatot szavazta meg. (Bozzi & Czene 2006, 41-60) Az [1992. évi LXXIX. törvény](#) 6. §-a szerint az állapotos nő a súlyos válsághelyzetére hivatkozva a terhesség 12. hetéig kérheti a terhesség megszakítását.

³ Magyarországon egészen 2013 júliusáig a családon belüli erőszak nem volt különálló büntetőjogi tényállás, az csak a Büntető Törvénykönyvben szereplő testi sértés egy fajtájaként volt számon tartva. A kormány ezt követően egy önálló, családon belüli erőszakra vonatkozó büntetőjogi tényállást iktatott be a Büntetőjogi Törvénykönyvbe, mely 2013. július 1-én lépett hatályba. (Human Rights Watch 2013, 13-14)

különbségéből adódóan az is következhet, hogy éppen azoknak az értelmiséghez, az elithez tartozó nőknek, akik a rendszerváltozást követően helyzetükből adódóan megismerkedhettek a feminizmussal,⁴ és a (magyar) nőmozgalmak történetével, nem igazán állt érdekében a szerveződés. Ez minden bizonnyal nehezítette a Feminista Hálózat megszervezését és működését, melynek tagjai elsősorban az értelmiség köréből kerültek ki. Vagyis, más-más okból, de a rendszerváltozás pillanatához erősen eltérő eséllyel érkező különböző nőcsoportok feminizmussal szembeni bizalmatlansága egymást felerősítve hátráltatta a szerveződés iránti igényt, vágyat.

Már-már szociológiai klisének számít az az állítás, hogy a kelet-európai társadalmak alacsony-bizalmi szintű társadalmak, ahol a bizalmatlanság megjelenhet intézményekkel szemben és egyes emberekkel szemben is (Boda & Medve 2012). Mind a személyekkel, mind az intézményekkel szemben tapasztalható bizalmatlanság az együttműködés általános hiányához vezethet, melynek egyik sajátos megnyilvánulási terepe a civil szerveződés. A múltbeli negatív tapasztalatok kiváltotta bizalmatlanság tovább erősödik az új rendszer közegében is, például az a meggyőződés, hogy a törvények nem tudnak (teljes mértékben) megvédeni. Ez az attitűd hozzájárulhat ahhoz, hogy egyes bűncselekmények, mint például a családon belüli erőszak⁵, vagy a munkahelyi zaklatás rejtve maradnak. Így a nők érdektelensége abban, hogy részt vegyenek (feminista) civil szervezetek munkáiban, ahogy Zimmermann (2013) is érvel, nem írható le pusztán a magyar nők 1989 után „önként” vállalt családcentrikusságával.

⁴ Barát és Marinovich (2006) "Is There a Space for Teaching Gender Studies in Hungarian Higher Education?" című szövegükben beszámolnak arról, hogy milyen nehézségekkel találták magukat szembe a gender studies tudományterülethez kapcsolódó kurzusok oktatása során: a hallgatók a kurzusok elején meglehetősen negatívan álltak hozzá a feminizmushoz, majd a későbbiekben is inkább csak a szövegelemzések szintjén tudták/akarták hasznosítani az elsajátított (kritikai) ismereteket, a saját életüktől elvonatkoztatva.

⁵ A Human Rights Watch nevű szervezet 2013-ban 29 mélyinterjúút készített a családon belüli erőszakot elszenvedett magyar nőkkel. Az „[Addig, amíg vér nem folyik](#)” (2013) című jelentés a családon belüli erőszak kapcsán lévő jogi és gyakorlati hiányosságokra mutat rá. A jelentés címe arra a jelenségre utal, amikor a bántalmazott nők tömegesen arról számolnak be, hogy amikor felvették a kapcsolatot a rendőrséggel, a rendőrség a tétlenségét azzal indokolta, hogy „addig, amíg vér nem folyik” nem hajlandóak, vagy nem tudnak közbeavatkozni. (2013, 30) A jelentés szerint Magyarországon a nők körülbelül negyede szenved el élete során férje vagy élettársa által elkövetett fizikai vagy szexuális erőszakot. A bántalmazásokat elszenvedett nők nem bíznak a hatóságokban és ezért rettegnek nyilvánosságra hozni az elszenvedett sérelmeiket. A rendőrséggel és a bírósággal szembeni bizalmatlanság egy fontos akadály a erőszakoskodásokról szóló feljelentés megtételének és a védelemért folyamodásnak (2013, 41).

A Feminista Hálózat struktúrája

Ebben a feminizmussal meglehetősen ellenséges közegben kezdett el működni az 1990. júniusában alapított Feminista Hálózat nevű civil szervezet. Acsády Judit rávilágít arra, hogy Magyarországon nem volt ismert a nők önszerveződésének hagyománya: „ezt a hagyományt a történelemírók mint egy nyolcvan éven át sikerrel hagyták ki a történelemből, és így feledésre is ítélték” (Acsády 2000, 169). Így a tagok csak autodidakta módon, saját kutatásaik során tudták megismerni elődeik tevékenységeit. A Feminista Hálózat tagjai szinte kizárólag értelmiségiek voltak, (Bozzi 2006) akik olyan szervezetet szándékoztak létrehozni, amelyben nincs hierarchia a tagok között. Ezt az elvet azonban később, mint azt a következő fejezetben bemutatom, az 1996-as *Nőszemélyben* már célként megfogalmazott Nőház (Kulturális Nőközpont) projekt kapcsán, a Pro Helvetia Alapítványhoz benyújtott pályázat során felülírták/átalakították volna a svájci támogató kedvéért, a projekt megvalósítása érdekében.

Fábián Katalin (2009, 120) szerint a feminista szervezetek az egyik fő támogatói a részvételen alapuló demokratikus társadalmi szerveződéseknek, és az a céljuk, hogy minden tag aktívan részt tudjon venni a döntéshozatal egész folyamatában. A Feminista Hálózat tagjai sem voltak ezzel másképpen. Bozzi visszaemlékezésében olvashatjuk, hogy a tagok nem kívántak kialakítani szigorú belső hierarchiát.

Vezetőt nem választottatok? – A jó ég tudja már, mi mindenről szavaztunk. Valamilyen választásnak lennie kellett, mert a bírósági bejegyzésen Adamik Mari és Antonia Burrows szerepel az egyesület hivatalos képviselőjeként... [...] A számvizsgáló bizottság létrehozását azonban hiába írta elő az alapszabály, ilyen testület soha nem alakult, és nem alakult meg az etikai bizottság sem. Soha nem tudtuk pontosan, hány tagunk van... Kötelező lett volna csinálni szmsz-t, szervezeti és működési szabályzatot is. Hochberg Ági, aki vonzódott az anarchizmushoz, mindenfajta szervezethez elutasított... Mások se nagyon erőltették, nem is készült el soha. (Bozzi & Czene 2006, 26-27)

A Feminista Hálózat egy olyan szervezet volt, amely sokféle problémával kívánt foglalkozni. Acsády Judit a *Kellett Nekünk feminizmus?* tanulmányában az egyesület kezdeti tevékenységét a következőkkel írja le: „a Feminista Hálózat önképzőkörként, tudatébresztő és laza akciócsoportként működött. Első néhány évében inkább a *women's lib* típusú mozgalmakhoz hasonlított” (Acsády 2000, 181).

Az *Alapító Nyilatkozatban*, s a Hálózat rövid történetéről szóló, a *Nőszemély* lapban megjelent írásban is olvashatunk ezekről a célokról. A *Nőszemély* 1993. 3. számában a következők olvashatók:

A Hálózat célkitűzései:

- a nők esélyegyenlőségének megteremtése a magyar társadalomban, küzdelem mindenfajta diszkrimináció ellen
- a nők fokozottabb közéleti és politikai részvételének ösztönzése
- a döntéshozás (törvényhozás) befolyásolása a nőket közvetlenül érintő kérdésekben
- a nőket érintő sajátos problémák tudatosítása a magyar társadalomban

Konkrétabban:

- feminista irodalom fordítása és publikálása
- a „tudatébresztő” szemináriumok rendezése a feminizmus iránt érdeklődő nők számára
- női információs központ és női menedékhely felállítása (más női szervezetekkel is együttműködve)
- női „lobbi”, azaz érdekérvényesítő, nyomásgyakorló csoport szervezése a parlamenti és önkormányzati képviselők befolyásolására.

(*Nőszemély* 1993, 11)

Mіндеzekből látszik, hogy a Feminista Hálózat nem csak politikai, hanem kulturális események szervezésével is próbálta elősegíteni a nőkkel szembeni diszkrimináció megszüntetését. Ebből azonban az is következik, hogy a Hálózat tevékenysége szerteágazó lett, nem „egy ügyért” küzdöttek, mint tették azt a Hálózatból később kivált egyesületek, a Nők a Nőkért az Erőszak Ellen (NaNE) vagy a Labrisz Egyesület. Érdekes megvizsgálni azt, hogy a demokratizálódás folyamatában, főleg a nemzetközi vagy transznacionális szervezetek hatására, hogyan változott meg a Hálózatnak a szervezet felépítéséről alkotott képe, illetve, hogy a Hálózatból kivált szervezetek - ellenben a Hálózattal - miért tudtak mindmáig fennmaradni.

Fábián (2009, 98) úgy véli, hogy az intézményesítés legalapvetőbb formája, ami alatt főleg a szervezet hivatalos bejegyzését érti, a Feminista Hálózat esetében is megtörtént. Bár hozzáteszi, hogy ezzel együtt még mindig lazán strukturált szervezet maradt. Ez a „strukturálatlanság” vagy laza struktúra főleg a finanszírozás kapcsán és a transznacionális szervezetekhez beadott pályázatokkor okozott nehézségeket, mivel transznacionális szervezetek a megbízhatóság nevében megkövetelték a szervezettséget és az átláthatóságot. Emellett, az átláthatatlanság nem csak a külföldi támogatóknak, hanem a tagoknak is nehézséget okozott. Például, az 1992-es abortuszkampány során a Feminista Hálózat négy tagja létrehozta a Szabad Döntés Jogáért Kampánycsoportot, amely önálló szerveződés volt. Ugyanakkor Bozzi visszaemlékezésében azt állítja, hogy ő sokáig azt hitte, a

Feminista Hálózat maga szervezte a kampányt. Azaz a strukturátlanság egyik árulkodó jele az információ áramlás hiánya a szervezeten belül:

...teljesen természetesnek vettem: ez a Feminista Hálózat kampánya. Én is megdöbbsentem, amikor megtudtam, hogy a Szabad Döntés Jogáért Kampánycsoport tulajdonképpen egy tőlünk független ufőszerű akármí...
(Bozzi & Czene, 2006, 60)

A Nőház „bonyodalom”

A Nőház esete talán az a példa, amely a legjobban árulkodik a szervezettség hiányáról, pontosabban az anyagi források felhasználásának átláthatatlanságából adódó, a Hálózat célkitűzéseit hátráltató következményeiről. Már az 1993-as Feminista Hálózat céljairól szóló rövid szövegben (Nőszemély, 1993, 11) is olvashatunk a női információs központ létrehozásáról. Később ezt a célkitűzést a Nőszemély 1996/1-es számában a következőképp pontosították:

Kulturális Nőközpont. Egyebek mellett könyvtár, antikvárium, olvasósoba, lapszerkesztőség, kávézó és pódium kap helyet abban a VIII. kerületi pinchelyiségben, ahol a tervek szerint az ország, sőt a térség első kulturális nőközpontja létesül majd. A kezdeményezés Takács Carolától származik, akinek – úgy tűnik – a józsefvárosi önkormányzat támogatását is sikerült elnyernie.
(*Nőszemély* 1996,5)

Bozziék beszámolója szerint is már régóta tervezték a nőközpont létrehozását, de sokáig nem volt elég pénz a megvalósításra. A svájci Pro Helvetia Alapítvány, akiktől már kapott a Feminista Hálózat a *Nőszemély* lap megjelentetésére is korábban támogatást, 1996-ban ígéretet tett arra, hogy 30 millió forinttal támogatja a nőközpontot (Bozzi & Czene 2006, 128). A svájciak azt a feltételt szabták, hogy a Feminista Hálózat hozzon létre alapítványt a Nőközpont működtetésére. Amikor Bozzi a visszaemlékezésében a Nőközpont megalapításához beadott pályázatról beszél, akkor azt mondja, hogy a svájci Pro Helvetia Alapítvány a Feminista Hálózattal szemben azt a feltételt szabta, hogy a szervezet működése legyen átláthatóbb a Nőközpont megalapításával kapcsolatban:

Azt viszont tényleg elvárták a svájciak, hogy az alapítvány, amit majd a nőközpont fenntartására hoztok létre, ellenőrizhető és áttekinthető módon működjön. - Ne aggódj! Kész tervek voltak mindenféle struktúrára meg hierarchiákra... [...] És megkezdődött a versenyfutás a leendő nőközpont különböző tisztségeiért. –Túl sokan tudtak arról, hogy mi készül. Annyian

akartak valamilyen pozícióba kerülni, hogy Carola kezdett komolyan megijedni... Nekem valami istentelenül fontos tisztséget akart a nyakamba zúdítani, mert – mondta – szüksége van maga körül olyan emberekre, akikben megbízhat. (Bozzi & Czene 2006, 132-133)

A svájci támogatók a bizalmatlanságot, az elszámoltathatóság és megbízhatóság nevében azzal kívánták eloszlatni, hogy egy Magyarországon élő „nyugati” feministát akartak a Nőközpont jövőbeli vezetőségében látni:

A Pro Helvetia Alapítványnál viszont mind kevésbé voltak elégedettek az előkészületekkel... A tolongás láttán a svájciak újabb feltételt szabtak, de ekkor már olyat, ami elfogadhatatlan volt a számunkra. Közölték: ha egy bizonyos Magyarországon élő nyugati feminista... nem kerül be a nőközpont vezetőségébe, akkor nincs pénz.

(Bozzi & Czene 2006, 133)

A Feminista Hálózat tagjai ezt elfogadhatatlan, az autonómiájukat sértő feltételnek találták, így nem akartak együttműködni a svájciakkal. Az Alapítvány személyi feltételét úgy értelmezték, hogy a svájciak át akarják venni az irányítást:

Ebbe az ultimátumnak tetsző feltételbe már nem voltunk hajlandók belemenni. A nőközpont szervezését a Feminista Hálózat kezdeményezte. Tudtuk, hogy a svájciak nélkül semmire sem megyünk, de ettől még nem váltunk beosztottakká. Úgy gondoltuk, bárki is adja a pénzt, egyedül nekünk van jogunk eldönteni, hogy kit vagy kiket szeretnénk látni a nőközpont vezetőiként.

(Bozzi & Czene 2006, 134)

A svájci támogatók valószínűleg nem értették ezeket a belső konfliktusokat a Feminista Hálózat tagjai közt és más feminista vagy nőszervezetek közt, így végül visszavonták a támogatást a „szervezetlenség láttán”. Bozzi megfogalmazásában azért, mert úgy látták, „hogy a magyarországi nőszervezetek még nem elég érettek egy ilyen nagyszabású vállalkozás megvalósítására” (Bozzi & Czene 2006, 138).

A Nőház projekt pár évvel később a Feminista Hálózat nélkül valósult meg, de ez nem olyan volt, amelyet a Feminista Hálózat eltervezett. A Nőház megvalósítására a civil nőszervezetek konzorciumot, majd egyesületet alakítottak. A Nőház fenntartását és költségeit az Esélyegyenlőségi Kormányhivatal finanszírozta (Bozzi & Czene 2006, 161). A következőkben Bozzi aggodalmát olvashatjuk azzal kapcsolatban, hogy az állam átveszi egy civil szervezet projektjét:

Czene: Lévai Katalin bábáskodása mellett megvalósult az, amivel ti, feministák kudarcot vallottatok: a fővárosban létrejött az első magyarországi civil nőközpont.

Bozzi: Majdnem szétrobbantam a méregtől, amikor Lévai Katalin bejelentette, hogy a Budapesti Nőház létrehozásával a civil szervezetek tízéves álma teljesült. Nekünk egészen másmilyen álmaink voltak! Az első pillanattól látszott, hogy ez a nőház egy civil ruhába öltöztetett kormányzati intézmény lesz. (Bozzi & Czene, 2006, 159)

Összességében, a Nőház példája jól szemlélteti a Hálózat szervezetlenségének hátrányait. Így valószínűleg nem véletlen, hogy ugyanabban az évben, amikor a svájci Pro Helvetia Alapítványhoz beadott Nőközpont projekt megghiúsult, jelent meg Acsády Judit fordításában Jo Freeman, amerikai kutató cikkének (*The Tyranny of Structurelessness*) *A Szervezetlenség Zsarnokságának* egy részlete a *Nőszemély* 1996. év. 3. számában (Freeman in *Nőszemély* 1996/3, 7). Freeman megállapítja, hogy a nőmozgalmak kibontakozásakor a szervezetek nagy hangsúlyt fektettek a vezető és struktúra nélküli szerveződésre, amit a társadalom túlszervezettségére adott reakciónak lát. A korai időszakban ez a strukturálatlanság még nem jelentett komolyabb problémát, hiszen a tudatébresztést (consciousness-raising) tartották a csoportok a legfőbb tevékenységüknek. Freeman szerint a probléma ott kezdődött, amikor egy csoportnak már konkrétabb céljai voltak. Ekkor változtatniuk kell(ett volna) a szerkezetükön. Ez történhetett a Feminista Hálózat esetében is. Bozzi maga is így jellemzi a Hálózat stratégiáit:

Kicsit megtévesztő, de azért kedves tőled, hogy úgy állítod be, mintha a Feminista Hálózatnak lett volna egy előre kidolgozott, tudatosan alkalmazott stratégiája. Nem volt. Esetleges módon, rögtönzésekkel igyekeztünk befolyásolni az eseményeket. (Bozzi & Czene 2006, 66)

A Hálózat tagjai nagyon széleskörű, tiszteletre méltó célokat fogalmaztak meg eleinte, legyen az lobbizás, kulturális, vagy irodalmi estek szervezése, a *Nőszemély* folyóirat megjelentetése vagy a Nőközpont. Ezek közül nagyon sok cél eredményesen megvalósult. Számos esetben fontos szerepet játszott a Hálózat, de amint valamilyen konkrét „ügy” vagy „projekt” képbejött, máris egy másik szerveződés, mint például az egyszerű Szabad Döntés Jogáért Kampánycsoport, vagy a nők elleni erőszak ellen küzdő Nők a Nőkért az Erőszak Ellen (NaNE) létrejötte kellett ahhoz, hogy az elképzelt projekteket hatékonyan meg tudják valósítani. Ez azért lehetett így, mert ezek a csoportok már specializálódtak, szervezettebbek, formálisabbak voltak, vagy legalábbis annak tűntek, és talán ezért a nemzetközi, transznacionális szervezetek, támogatók bizalmát is sokkal

könnyebben elnyerték. Fábián (2009, 247) is ezt a tendenciát írja le: azok a közép-kelet európai informális csoportok, akik a nők elleni erőszakkal foglalkoztak – mint esetünkben a NaNE – hamar formálissá váltak, mert csak mint intézményesült szervezetek pályázhattak, és nyerhették el külföldi vagy állami támogatásokat. Fábián (2009, 101) rámutat, hogy a jobban intézményesült nőcsoportoknak – akiknek volt szervezőjük, és irodájuk – több esélyük volt arra, hogy a nyilvánosság, illetve az adományozó szervezetek szakértőkné, s mint ilyenek, megbízhatónak tekintse őket. Fábián a Magyarországi Női Alapítványt (MONA) és a Nők a Nőkért az Erőszak Ellen (NaNE) szervezeteket emeli ki.

Konklúzió

A hierarchia ellenzése a női csoportok sajátossága volt, a feminista politika kifejeződése, illetve kifejezésre juttatásának igénye hozta létre. Ez azonban, mondja Fábián, időközben megváltozott, ma már nem tekintik a hierarchikus és a bürokratikus szervezeteket úgy, mintha a feminista elvekkel ellenesek lennének (Fábián 2009, 96-97). Bár lehet, hogy a hierarchia korlátozhatja a tagok teljes mértékű részvételét, de amint már Freeman (Freeman in Nőszemély 1996/3, 7), is megállapította, a hierarchia és a demokrácia nem mondanak teljesen ellent egymásnak. Viszont az informálisan strukturált nőcsoportok kiszolgáltatott helyzetben találhatják magukat, és nem csak azért, mert a támogató szervezetek átláthatóság híján nem ítélik oda a megpályázott összegeket. Hanem azért is, mert formális struktúra nélkül lehetséges, hogy a „lehangosabb” nők fognak döntéshozatalkor dominálni, ami épp a demokratikus működés ellen szól, és így a belső, tagok közötti személyes hatalmi viszonyok is rejtve maradnak, maradhatnak, ami végső soron a szervezet szétforgácsolódásához vezethet.

Freeman hét fontos ismérvet fogalmaz meg, amely a demokratikus szerveződéshez elkerülhetetlenül szükséges. Az egyik – talán a legfontosabb – ezek közül, hogy az információ mindenkéhez eljusson, mert az információ hiánya, vagy kisajátítása bizalmatlanságot szülhet. A személyek közötti bizalmatlanság – csakúgy, mint az intézményekkel szembeni, vagy a külföldi, „nyugati” támogatókkal szembeni bizalmatlanság – sok nézeteltérést, félreértést okozhat. A bizalmatlanság megvizsgálásakor nagyon fontos feltárni azokat a társadalmi és kulturális tényezőket, amelyek a bizalmatlanságot előidézték. Ahhoz, hogy pontosabb képet kapjunk a Feminista Hálózat működéséről, további kutatásaim célja, hogy a Hálózat többi tagját is megkérdezem erről. Bozzi véleménye csak egy vélemény a sok közül, amely, mint egyetlen megjelent visszaemlékezési kiindulási alapul szolgál annak feltérképezéséhez, hogy hogyan értékelték, és értékelik több

mint egy évtizeddel később a Hálózat egykori tagjai a szervezet működését és eredményességét – elsősorban a bizalom szempontjából.

Felhasznált irodalom

- Acsády, Judit. 2002. „Kellett nekünk feminizmus? „Nyugati” gondolatok hazai fogadtatása.” In Kovács János Mátyás (szerk.) *Zárva várt Nyugat: Kulturális globalizáció Magyarországon*. Budapest: 2000 Kiadó – Sík Kiadó, 165-86.
- Adamik, Mária. 2013. szept. 18. [„Női Kvótával Sikeresebbek Lennénk”](#) (Bánlaci D. Stella). *Index*. Hozzáférés: 2014. febr. 2.
- Arpad, Susan S. and Sarolta Marinovich. 1995.: „Why Hasn't There Been a Strong Women's Movement in Hungary?” *Journal of Popular Culture* 29/2, 77-97.
- Barát, Erzsébet – Marinovich Sarolta. 2006. ”Is There a Space for Teaching Gender Studies in Hungarian Higher Education?”. In Pető Andrea (ed.) *Teaching Gender Studies in Hungary*. Budapest, 13-23.
- Boda, Zsolt – Medve-Bálint Gergő. 2012. Intézményi bizalom Európa régi és új demokráciáiban. In *Politikatudományi Szemle* 2012/2, 27-53.
- Bozzi, Vera – Czene Gábor. 2006. *Elsikkasztott feminizmus*. Budapest: Osiris.
- Fábián, Katalin. 2009. *Contemporary Women's Movements in Hungary. Globalization, Democracy and Gender Equality*. Baltimore, Maryland: Johns Hopkins University Press.
- Feminista Hálózat. 1990. [Alapító Nyilatkozat](#). Hozzáférés: 2014.02.01
- Human Rights Watch (Lydia, Gall). 2013. [„Addig, amíg vér nem folyik: Védtelenség a családon belüli erőszak ellen Magyarországon”](#). Hozzáférés: 2014.04.02
- Jo, Freeman. 1996. „Szervezetlenség Zsarnoksága” in *Nőszemély*. ford. Acsády Judit. 1996/3. szám 6-7.
- Neményi, Mária. 1994. „Miért nincs Magyarországon nőmozgalom?” In Hadas Miklós szerk. *Férfiuralom*. Budapest: Replika Kör, 235-45.
- Nilda, Bullein. 1993. „A Feminista Hálózat Rövid Története.” *Nőszemély* 11.
- „Kulturális Nőközpont” 1996. *Nőszemély* 1. sz., 5.
- Susan, Zimmermann. 2013. [„A gender-rezsim és -küzdelem a magyar államszocializmusban”](#) *TNTeF* 3.2, 64-94.

1989. évi XXXI. törvény az Alkotmány módosításáról. [61–63. §. Véleménynyilvánítás, sajtó szabadság, egyesülési jog.](#) Hozzáférés: 2014.04.05.
1992. évi LXXIX. törvény. 6. § „[A terhesség megszakítása](#)”. Hozzáférés: 2014. 04.10.

Louise O. Vasvári

Stony Brook University

Problémás nyelvi nem a nem nélküli magyar nyelvben

Az, hogy a magyar nyelvészeti szempontból nem nélküli nyelv lenne, viszonyítás kérdése, hiszen minden nyelvnek, még ha nincs is bennük nyelvtani nem vagy névmási nem, megvannak a maga nyelvi eszközei arra, hogy nemeket fejezzenek ki. Arra törekszem, hogy bemutassam, a magyar nyelv ebből a szempontból korántsem kivételes, és ha van valami különleges a nemek nyelvi problémáját illetően a magyarban, akkor az éppen az, hogy ez a probléma sokkal bonyolultabb, mint a nyíltan nyelvi (grammatikai) nemekkel operáló nyelvek esetében. A magyar nyelv, hasonlóan a többi nyelvhez, melyben nincsenek nyelvtani nemek, képes arra, hogy szexista társadalmi előfeltevéseket fejezzen ki, és ehhez számtalan eszköz áll a rendelkezésére, mint például a lexikai nem, az általános jelentésű hímnemű főnevek, a társadalmi nem, a szókapcsolatbeli megkötések, a nők szemantikai lekicsinylése, a névviselési konvenciók, megszólítási rendszerek, idiomatikus kifejezések, szólások és obszcén kifejezések. Azt szeretném bemutatni, hogy feminista szempontból nézve mind a nyelvtani nemekkel nyíltan operáló nyelvek, mind pedig azok a nyelvek, melyek, a magyarhoz hasonlóan, a nemekkel kapcsolatos rejtettebb jellegű aszimmetriákat működtetnek, egyaránt azt mutatják, hogy a nyelvek hagyományos kulturális elvárásokat reprezentálnak, bizonyítva, hogy a nyelvi nem vizsgálata feminista ügy.

Nagyon sok úgynevezett „nem nélküli” [genderless] nyelv található a világ minden táján és a legkülönbözőbb nyelvcsaládokban, mint például az uráliban (a magyar, a finn és az észti), a törökben, vagy a sino-tibetiben (például a kínai). Ezekben a nyelvekben nincsenek nyelvtani nemek a névszói rendszerben, és a személyes névmások sem különülnek el nemek szerint. A nemek nyelvi kifejezésének nyíltsága részben az adott nyelv tipológiai hovatartozásától függ. A toldalékokban gazdag, agglutináló nyelvek, mint amilyen a magyar és a finn is, a toldalékok használata során kerülnek a redundanciát, és nagyon behatárolt nyelvtani lehetőségeket kínálnak –

kizárólag a női képzőket – a nem nyelvi kifejezésére, és még ez a lehetőség is inkább csak a magyarra jellemző, mint a finnre. A nyelvtani nem nélküli nyelvek beszélői gyakran azt hiszik, hogy a nyelvük nemsemleges, de a nyelvi (grammatikai) nem hiánya nem egy nemsemlegesebb társadalom kifejeződése. Jól bizonyítják ezt azok a tanulmányok is, melyek a *Gender Across Languages: The Linguistic Representation of Women and Men* (Hellinger & Bussman 2001-2003) című nagyszabású könyvsorozat első három kötetében jelentek meg a török (Braun 2001), a finn (Engelberg 2002), a kínai (Zhang 2002) és a japán nyelvről (Shibamoto-Smith 2003). Jó egy évtizeddel az első kötetek megjelenése után nemsokára megjelenik a negyedik kötet is, amibe a magyar nyelvről én írtam (Vasvari 2014). Jelen tanulmány a kötetbe írt cikkemnek az átirata, amit a magyar anyanyelvű olvasók igényeihez igazítottam, és számos további példát illesztettem bele a szóképzéssel létrehozott lexikai nemről, valamint egy rövidebb összehasonlító elemzést arról, hogy hasonló problémák miként jelentkeznek a nyelvtani nemmel bíró európai nyelvekben.¹

Kétnemű [epicene] névmási nem a magyarban

Az a tény, hogy a magyar nyelv névmási rendszerében nincsenek nyelvtani nemek, nyelvészetileg sokkal fontosabb, mint az, hogy nincs benne úgynevezett „semleges nemű” vagy harmadik személyű névmási nem, azaz, hogy a harmadik személyű személyt jelentő főnevek lexikai neméből nem következnek nemmel ellátott [gendered] anaforikus névmások, mint amilyen például az angolban a *he* és a *she*. Helyettük a magyar változtatás nélkül az *őt* használja egyes számban, és az *őket* a többesben. Ennek ellenére mind a laikusok, mind a nyelvészek általában véve túlzott figyelmet fordítottak arra, hogy a magyarból hiányzik a nemmel ellátott személyes névmás, holott a változatlan alakú névmások, legalábbis többes számban, egyáltalán nem szokatlanok a nyelvekben. Bármelyik típushoz is tartozzanak ezek a nyelvek, sokukban a többes számú névmás vagy szintén kétnemű, mint az angolban a *they*, vagy kötelezően hímnemű minden olyan esetben, ha a főnevek közül, melyekre vonatkozik, egyetlenegy is hímnemű, mint a következő vicces francia példában is: *trois cents femmes et un chat/ camion sont arrivés*, azaz „megérkezett [hímnemben] háromszáz nő és egy kandúr / kamion”, ahol a „megérkezettek” a hímnemű, többes számú *ils* névmással kell utalni. A

¹ Lást erről (Vasvari 2011), ami további kitekintést ad a nyelvtani nem történeti gyökereiről. Szintén hasznos (Lehečková 2003), ahol a szerző hat nyelv nemi kategóriáit vizsgálja, ahol a grammatikai nem szempontjából a leginkább explicit a cseh nyelv, a legsemlegesebb pedig a finn. Igaz, a szerző a magyar nyelv sajátosságait nem tárgyalja.

példamondat jól szemlélteti, hogy a nyelvtani nemmel bíró nyelvekben a nők alsóbbrendűek nemcsak a hímnemű állatokhoz, hanem a hímnemű élettelen dolgokhoz képest is.² A pusztán tényről, hogy a magyarban nincsen nemmel ellátott harmadik személyű névmás, sokkal érdekesebb az, hogy ez a névmás olyan mértékben érzéketlen a nemekre, hogy sok, angolul jól tudó magyar összekeveri a nemekkel ellátott névmásokat az angolban, és közülük sokszor a jelölt nőnemű változatot, a *she*-t használja mindkét nemre. Ugyanakkor Irmen és Knoll (1999) azt állítják, hogy a finnek még ha jól beszélnek németül, akkor is mindig a hímnemű névmást használják.

Míg a magyarnak megvan az az előnye, hogy a kétnemű *ő* révén nem lehet benne előíró szerepű és általános jelentésű hímnemű személyes névmás, úgy, mint ahogy az angolban például a *he*, *any* vagy *someone* és hasonló szavak hímnemet írnak elő, ez másfelől azt is jelenti, hogy benne a fordítva megnevezést [inverted appellation] nem lehet a nemi szerepeknek az uralkodó normákkal ütköző dekonstrukciójára felhasználni, mint ahogy példának okéért a német melegek használják a *sie*-t [a nőnemű személyes névmást] egy másik férfi megnevezésére (Bunzl 2000). Harmadik személyű személyes névmásokat fordítani magyarra és magyarból szintén problematikus, de míg ha a nemek szempontjából kevésbé explicit magyarra fordítunk, akkor a fordító stilisztikai problémákkal szembesül, addig a nemek szempontjából explicitebb célnyelvre fordítás esetén a fordítónak a forrásszövegben lévő referenciákat nemi szempontból is értelmeznie kell, és nemmel ellátnia őket. Az első esetre Kegyes (2008: 76) érdekes példát említ, az ismeretterjesztő amerikai könyv, a *He Says, She Says* címét, amit nem lehet úgy lefordítani, hogy **Ő mondja, ő mondja*, hanem ki kell bővíteni *A férfi ezt mondja, a nő meg azt mondja* változattá, ami óhatatlanul olyan plusz ellentétes jelentést visz a címbe, ami az eredetiben csak burkoltan volt meg. Másfelől viszont, Gerevich András magyar költő állíthatta azt, hogy a nem nélküli magyar *ő* tette lehetővé a számára, hogy játékos kétértelműséggel írjon (ld. „lehet verseket harmadik személyben írni úgy, hogy nem kell elárulni a szerelmesek nemét”)³, bár amikor a homoerotikus szerelmes verseit angolra fordították, George Szirtesnek, a fordítónak, meg kellett kérnie őt, hogy fejtse ki, mit takar nála néhány harmadik személyű névmás (vö. még Vasvári 2006:7).

A nyelvi ideológia szempontjából fontos történeti anekdota a magyar harmadik személyű névmásokról, hogy az 1790 és 1820 között végbement nyelvújítás idején voltak olyan újítók, akik szerettek volna megteremtteni egy

² A névmások körüli gender-zűrzavar összehasonlításához és további eseteihez lásd például a tényt, hogy a németben a *Sie*, „maga, ön” és az olaszban a *Lei*, „maga, ön” alaktanilag nőneműek.

³ Gerevich András személyes közlése.

nőnemű harmadik személyű személyes névmást, hogy így pótolják azt, amiről úgy érezték, hogy a magyar nyelvnek fogyatékossága a némettel szemben. Kazinczy Ferenc az előterjesztést, melynek célja a magyar nyelvnek az európai minták szintjére „emelése”, a nyelv *nőstényítésének* nevezte. Kazinczytól nem idegen a nyelvi rendszerbe való beavatkozás gondolata sem: a nyugati nyelvek, elsősorban is a német bővületében élve nem emel szót az ellen az ötlet ellen, hogy a magyarba bevezessenek a nemeket, kiküszöbölve nyelvünkben ezt a nagy „hiányosságot”. De amikor ennek megvalósításával, a „nőstényítéssel” találkozunk, visszakozik, s ettől kezdve a neológia újabb túlkapásai ellen is hadakozik (Dömötör 2006, Kiss 2009). Japán modernizációja során, ami egy teljes évszázaddal később volt, mint a magyar nyelvújítás, lényegében ugyanezek az érvek bukkantak fel azt alátámasztandó, hogy miért is lenne szükség egy nemmel ellátott harmadik személyű névmás bevezetésére, aminek a hiányát a kulturális elmaradottság egyik jelének is tekintették; a finnben pedig először 1945-ben javasolták, sikertelenül, hogy a nem nélküli *bön*-t tartsák meg hímneműként, és mellé hozzanak létre egy nőnemű névmást is, a *ben*-t (Inoue 2002:397, Tainio 2006).

A nem és a nemmel ellátott mentális szótár szemantikája

A magyar nyelvben, hasonlóan más finnugor nyelvekhez, nem fejlődött ki nyelvtani nem az indoeurópai nyelvekkel való areális hatások nyomán, de a derivációs morfológia révén vannak benne korlátozott női gender-megjelölések [gender markings], köszönhetően mind a tudatos nyelvtervezésnek, mind pedig a német és más európai nyelvek öntudatlan utánzásának (ezek tárgyalását lásd lejjebb, a „foglalkozásnevek” résznél). Mivel a magyarban nincsen nyelvtani nem, és a nemet csak szemantikai kategóriaként lehet kifejezni, ezért a magyarban nem beszélhetünk hímnemről és nőnemről [masculine and feminine gender], hanem csak férfi és női lexikai nemről [male and female lexical gender]. A lexikai nem egy nyelvnek inkább a szókészletére, mintsem a nyelvtanára vonatkozik, a nem-nyelvi jellegű [non-linguistic] férfi vagy női mivolta, ahogy az kódolódik az egyes főneveknek – mint amilyen a *hím* és *nőstény*, *férfi* és *nő* – a szótári jelentésében, vagy egy-egy toldalék hozzáadása révén, mint azt a *herceg*–*hercegnő* példája mutatja (Motschenbacher, 2010:65). A magyarban a hímnem [the masculine] az általános jelentésű [generic] és kognitív nem, és ez egy olyan rendszer, amelybe a nők rendszerint úgy vannak belekódolva, mint a férfiak részei, mivel a férfi a jelöletlen nem, és ezért az úgynevezett általános jelentésű referenciális főneveket nem lehet megkülönböztetni a férfialakjuktól [male form], és nincsenek morfológiailag képzett férfialakok

sem, miközben minden személyt jelentő női főnévet [all female personal nouns] ebből az úgynevezett általános jelentésű hímnemből [generic masculine] képeznek meg (vö. Pete 2000, Laakso 2005, Nagy és Patti 2006, Kegyes 2007, Huszár 2011, Horváth 2011, Vasvári 2011).

A lexikai nemnek még a nyelvtani nemmel bíró nyelvek esetében is kitüntetett fontossága van a szótár strukturálásában, amikor a nemi különbség biológiailag vagy kulturálisan szembetűnő, és ilyen esetekre a magyar nyelvnek is van néhány nemmel ellátott szótári gyökérszava, melyek segítségével különleges fontossággal ruházhat fel szexuálisan vagy kulturálisan szembetűnő különbségeket, mint amilyenek például a bizonyos állapotokkal kapcsolatos kifejezései (*csődör* – *kanca*), vagy a hím- és nőnemű emberek leírására szolgáló kifejezései, vagy akár a rokonsági viszonyok leírására szolgáló, nemmel ellátott terminológiája, mely a vérrokonokra, a házasság útján szerzett rokonokra és a keresztszülőkre vonatkozó szokásos kifejezéseket foglalja magában. Ugyanakkor még ezekben a párokban is vannak nemi aszimmetriák, mint például a *férj-feleség*ben, ahol az utóbbi szó szerint „fele-ség”-et jelent, és ahol a férj a feleségére *feleségem*-ként hivatkozik, de a feleség, ha régimódi, a férjét *uramnak* hívja. Szintén szokatlan vonása a magyar nyelvnek, hogy nemmel ellátott igék vannak benne a házasságkötésre, így bár egy pár *összeházasodik*, de közülük a nő *férjhez megy*, a férfi pedig *feleségül veszi* őt. A magyarban eredetileg nem volt külön, nemmel ellátott kifejezés a „fiútestvérre” és a „lánytestvérre”, de létezik a fiatalabb fiútestvért jelölő *öcs*, az idősebb fiútestvért és az oldalági idősebb férfirokont jelölő *báty*, a fiatalabb lánytestvért jelölő *húg* és az idősebb lánytestvért (valamint másodlagosan a női ápolót és az apácát) jelölő *nővér*, melyek mind kizárólag birtokos személyjelekkel használatosak. A *testvér* szó viszonylag későn alakult ki, először 1650-ben dokumentálták, ahol is eredetileg „vérrokont” jelentett (ld. „test-vér”), és csak később szűkült le a bármilyen nemű testvér jelentésére, úgy, hogy a nemmel ellátott kifejezések, a „fiútestvér” és a „lánytestvér” csakis jelölt kontextusban fordultak elő. A 19. század elején végbement nyelvújítás során képezték meg a nemmel ellátott *fiúvér* és *leányvér* alakokat, de az utóbbi nem vált be, manapság pedig a *két fiúvér* még mindig „két fiútestvért” jelent, noha némiképp archaikus kicsengése van, ugyanakkor ha „három lánytestvérről” akarunk beszélni, mint mondjuk a Csehov-dráma címének fordításakor, akkor arra a *három nővér* kifejezés az egyetlen frappáns lehetőségünk. A *testvér*hez hasonlóan az *unoka* is rendszerint változatlan alakú, bár a nagyobb pontosság kedvéért használhatóak a *fiúunoka* és *leányunoka* alakok. A *gyerek* elméletileg nem nélküli [ungendered], de mégis hordoz némi férfikonnotációt a jelentésszűkítés révén, hiszen ha vidéken valaki azt kérdezi, hogy *Hány gyereke*

van?, könnyen lehet, hogy azt a választ kapja, hogy *Két gyerek és egy lány*. Hasonlóképp, az *ifjú* mindig hímnemű [male], míg a fiatal nő *ifjú lány*.

A nemesi címekben nincsenek nemmel ellátott szótári gyökérszavak, mint amilyen az angolban a *king* és a *queen*, hanem helyette a *-nő* utótagot illesztjük a férfialakokhoz, mint például a *király-királynő* és a *bárá-bárárnő* esetén, ami valószínűleg annak a német *-in* képzőnek az adaptációja, ami a *Königin*-ben is megvan. Kálmán László (2013) amellett érvel, hogy a női foglalkozásnevek a magyarban talán az ilyen címekből alakultak ki, mint amilyen a *királynő* is, és Kálmán a *színésznő* és a *takarítónő* szavak első előfordulásait a 19. századig követi vissza, de azt feltételezi, hogy ezek még ennél is régebbiek.⁴

A magyarban van néhány férfi és női alakpár, amelyek olyan hím- és nőnemű latin eredetű főnévi párokból erednek, melyeknek nemmel ellátott toldalékuk van, de ezek a toldalékok a magyarban nem produktívak, és ezért ezek a szavak külön szótári főnévi alakoknak számítanak. Ilyenek például a *novícius-novícia*, a *komikus-komika*, a *patrónus-patróna*, a *medikus-medika*, vagy a *doktorandusz-doktoranda*, bár az utóbbi pár női tagja csak újabban kezdett elterjedni, továbbá a *medika* gyakran fordul elő sztereotip szexista szókapcsolatban, mint például *csinos kis medika*. Gender-aszimmetria van a lekicsinylő *bisztérika* szóban is, aminek nincsen férfi **bisztérikus* megfelelője, miközben a rangos *akadémikus* megnevezésnek meg női **akademika* megfelelője nincs. Ezek a latin eredetű szavak kellőképp idegen hangzásúak a magyarban ahhoz, hogy a következő vicc alapjául szolgálhassanak: – *Mi a különbség a patikus és a medikus között? – A patikus nem csinálja ugyanazt a patikával, mint a medikus a medikával*. Van néhány angol eredetű szópár is, mint amilyen a *steward-stewardess* (amit néha *sztevardesz*-nek írnak), melyek közül a pár női tagját jóval gyakrabban használják, és rendszerint gender-specifikus szókapcsolatokban, mint például *csinos volt a sztevardesz kisasszony*.

Mint arról már szó esett, a férfi szótári főneveknek két referáló funkciójuk is van, azaz vonatkozhatnak kizárólag férfiakra, de állhatnak általános jelentésben is, és ez utóbbi szerepre csakis a férfialakok képesek. A személyt jelölő főnevek, a foglalkozásneveket leszámítva, legtöbbször nemsemlegesek, bár, mint azt nemsokára kifejttem, mindig kisebb-nagyobb „férfi”konnotációjuk is van: ilyen például a *tanú*, a *polgár*, a *jelölt*, vagy a *látogató*. Ha a nemi különbség fontossá válik, mint mondjuk például szobatárs keresésekor, akkor a hirdetésben azt olvashatjuk: *lány szobatársat keresünk*. A

⁴ *A magyarban a királynő szónak még az a különlegessége is van, hogy noha az uralkodót jelenti, miközben a királyné ‘a király hitvese,’ de az első alig létezik a nyelvhasználatban, mivel az uralkodó királynőket, az Anjou-házi Máriát és a Habsburg Mária Teréziát kortársai latinul Rex Hungariae-nek, királynak nevezték.*

barát és a *barátnő* azon kevés személyt jelölő főnév közé tartozik, melyek nem foglalkozásnevek, de van gyakran használatos női változatuk is. Ez a szó pár komoly, nemmel kapcsolatos kommunikációs problémákat rejt magában, hiszen egy férfi nem mutathatja be nőnemű barátját úgy, hogy *ő a barátnőm*, anélkül, hogy a hallgatóság ne feltételezné, hogy a kapcsolatuk szerelmi, erotikus jellegű. Ezért a férfi, hogy eloszlassa a szóban kódolt kétértelműséget, a hivatkozott személy női neméhez elvileg nem passzoló alakot kell használjon, a pseudo-általános jelentésű hímnemű *barátot*, és valami olyasmit mondania, hogy *ez itt egy jóbarátom / kedves barátom*, ráadásként hozzáadva egy melléknévi kvalifikátort.

A társadalmi vagy rejtett nem a lexikai nemnek egy nem-nyelvi (grammatikai eszközökben nem elkülönült) alkategóriája, ahol is azokat a személyt jelölő főneveket, melyek nyelvi szempontból nem nélküliek, férfiként vagy nőként értelmezünk bizonyos történeti és sztereotipizált kulturális és társadalmi előfeltevések alapján, mely előfeltevések a nőknek és férfiaknak a társadalomban betöltött szerepéről szólnak. Néhány szótári egység, mint például az angolban a *president* [elnök] vagy a *nurse* [ápoló/nővér], nagyon merev ebből a szempontból, míg mások, mint a *doctor* [orvos] vagy a *teacher* [tanár] viszonylag gyorsan nemsemlegesebbé váltak (Motschenbacher 2010:87). Noha Magyarországon az orvosoknak majdnem a fele nő, a nem nélküli *orvos* és *doktor* szavak élveznek előnyt mind jelöletlen kontextusban, mind pedig, ironikus módon, olyan szövegkörnyezetben, ahol a kontextust túldeterminálnak érzékeljük, mint például azokban az esetekben, melyekre nemsokára kitérek. A rangos specialistákat jelölő foglalkozásneveknek, mint amilyen például az onkológus, rendszerint nincsen női párjuk, bár az interneten találtam példát az *onkológus asszonyra* (így, különírással), de ez egy franciából fordított cikk volt, ami Michele Delaunay politikusról szólt. A *sebészasszony* kifejezés szintén fordítás, Alain Thierry *La chirurgienne* regényének címéé. De épp nemrégiben hallottam a *nőgyógyász asszony* kifejezést egy csak magyarul beszélő nő szájából, amikor dicsérően hivatkozott egy konkrét szakorvosra, de az *engem sebész nő műtött a baleset után* kifejezést is, olyan helyzetben, amikor a konkrét személy nem került megnevezésre.

A török nyelv kapcsán mutatta ki Braun (1997:190-192, 2001), hogy a beszélők nemcsak azokat a kifejezéseket tekintik elsöprő többséggel férfineműnek, amelyek történetileg a férfiak területéhez tartoztak. Az olyan kifejezésekről is, mint az *utazó*, a *személy* és a *valaki*, a hallgatóság 68-78 százaléka azt feltételezi, hogy férfiakra vonatkoznak. Hasonló eredményre jutott Engelberg (2002:122) is a finn nyelv általános jelentésű kifejezéseinek férfi konnotációi kapcsán. Egy magyar nyelvű tanulmányban Tóth (2005) szintén azt találta, hogy 70 százalékát az olyan semleges kifejezéseknek, mint

páciens, néző, vendég, a beszélők férfineműnek érzékelik, de a százalékos arány attól függően változik, hogy milyen nemű a megkérdezett fél: a férfiak 87 százaléka, a nőknek pedig 64 százaléka érzekelte így. Hasonló eredménnyel zárult számtalan további gender-asszociációs felmérés, amiket a társadalmi szerepekre és foglalkozásokra vonatkozó kifejezések körében folytattak, nyelvtani nemmel bíró és azt nem ismerő nyelvek körében egyaránt (például Hellinger 1990: 105-115, Heise 2000, Irmen & Kurovskaja 2010, Hellinger & Bussmann 2002:10). Míg a személyt jelölő semleges főnevekkel társított férfi konnotációkról néhány esetben elmondható, hogy azt tükrözik, hogy a referenciacsoportokban eredetileg férfiak domináltak, ezeknek a konnotációknak a makacs fennmaradása csakis azzal magyarázható, hogy a férfi nemet azonosítják az emberiség egészével, és ennek megfelelően a társalgás során szóba kerülő emberekről, állatokról, sőt, még a plüssállatokról is azt feltételezik, hogy hímneműek, egészen addig, amíg nincsen egyértelmű jele az ellenkezőjének. Kennyson és Trofe (2003) azt feltételezik, hogy egy adott szó gender-sztereotípiájának ereje valószínűleg a szóval társított szótári információk részeként reprezentálódik a nyelvhasználó memóriájában, együtt a kiejtésével és a jelentésével. Mivel a nyelvek között nincs jelentős statisztikai különbség abból a szempontból, hogy mennyire hajlamosak gender-asszociációkat kötni szótári elemekhez, ezért valószínű, hogy a beszélők nemmel ellátott mentális szótárai, legyen szó nyelvtani nemmel bíró nyelveknek vagy az azt nem ismerő nyelveknek a beszélőiről, lényegében ugyanolyan mértékű férfiközpontúságot mutatnak, azzal a kitételrel, hogy a csak szótári nemet ismerő nyelveknek a rejtettebb gender-konnotációi sokkal alattomosabban tudnak működni.⁵

A hímnemű általános jelentésű szavak átfogóbb problematikájához kapcsolódik a személy-mivolt tulajdonításakor megfigyelhető férfiközpontú, a-férfi-a-norma típusú előítéleteknek a problematikája, amit Hellinger és Bierbach (1993:3) a MAN („ember, férfi”) szó nagybetűs írásmódjával érzékeltet, és aminek nyomán én itt a magyar megfelelőjét, az EMBER-t fogom használni (vö. [Braun 1997] a finn nyelvről). A magyar az EMBER szótári főnevet pszeudo-általános jelentésűként használja, aminek

⁵ Az általános jelentésű főnevek mindent átható férfi-konnotációjára a következő történet a legjobb példa, mely az 1970-es évek óta viccként és találós kérdésként közszájon forog: *Egy férfi és a fia balesetet szenvedtek, és a férfi azonnal meghalt, de a fia túlélte. Beviszik a fiút kórházba, de a sebész, amikor belép a sürgősségi részlegre, és egy pillantást vet rá, azt mondja: „Nem operálhatom meg ezt a fiút, mert ő a fiam.”* A tény, hogy az emberek zavarba jönnek a történetről, és olyan magyarázatokkal jönnek, miszerint a sebész pap lehetett, vagy hogy a fiúnak két meleg férfi volt az apja, jól mutatja, hogy a kognitív keretük nem engedi meg, hogy egy nő, azaz a fiú anyja lehessen a sebész. Noha a vicc eredeti nyelve az angol, de ugyanilyen jól működik a nyelvtani nemet ismerő franciában is, a *docteur* vagy a *médecin* általános jelentésű hímnemű szavakkal, vagy a magyarban az *orvos*sal, *sebész*szel, *műtő*ssel.

ugyanakkor erős gender-töltete is van. Időnként nyíltan leszűkül a jelentése a férfinemre, máskor viszont emberi prototípust jelöl, és az utóbbi esetben legtöbbször sajátos szókapcsolatbeli megkötésekkel jár együtt: *neandervölgyi ember*, *ősember*, *átlagember*, *emberi test* és *emberré válás*. Az *ember* a foglalkozásnevek egyik tagjaként is használatos: *üzletember* (ami mellé ma már felsorakozott az *üzletasszony*), *tudományos ember*. Míg például a *szakember* kifejezés elvileg mindkét nemre vonatkozhat, ha rákeresünk a Google-ban a kifejezésre, akkor az összes képi találat férfiakat ad ki, a szöveges találatok esetén pedig az első ötven közül egy kivételével mindegyik férfi. Mind a pozitív kicsengésű *nagydarab ember*, mind pedig a negatív *gazember* csakis férfi lehet, és szintén csakis férfiakra vonatkozhatnak az *ember* különféle életszakaszai, a *fiatalember*, az *özyegyember*, az *öregember*; a *megemberesedik* pedig azt jelenti, hogy „férfivá válik”, és nem azt, hogy „emberi lényvé válik”. Két, nemmel ellátott kifejezés is származik az *ember* szóból. Az egyik a *jámbor*, a *jó* és az *ember* szavak összekapcsolása révén, ami eredetileg „rendes embert” jelentett, ma pedig valakit, aki „egyszerű, gyanútlan, jóindulatú”; a másik a *néember*, ami a *nő* és az *ember* szavak összetételéből jött létre, és eredetileg „felnőtt nőt” jelentett, de azóta némiképp archaikus kicsengésű lett, és a jelentése leszűkült és pejoratívva vált.⁶

A *magyar ember* kifejezés mélyen gyökerező férfijellege nem független attól a nemzeti sztereotípiától, melyet egy felmérés során a megkérdezett magyarok 13,7 százaléka is érzett, amikor azt válaszolta, hogy egy tipikus magyarnak bajsza van, és ezek a példák mind a nemzet azon szimbolikus férfiasításának [male gendering] a részei, melynek révén a 19. században a nagy és bozontos bajusz a férfiasság és a patriotizmus jelképévé tudott válni, ahogy a dohányzás is, és ahol mind a bajuszviselés, mind a dohányzás átszelte az osztályhatárokat, de kizárta a nőket (Laakso 2005:95-97, Lafferton 2008, Maxwell 2008, 2012). Ebből a szempontból megjegyzésre érdemes az a közmondás is, mely egyszerre hirdeti a hazaszeretetet és a férfias értékeket: „Magyar ember bajsza, mint a magyar bika szarva, fölfelé áll, nem lekonyul”.

Az EMBER másik használati köre azzal kapcsolatos, hogy a magyarban két módja is van annak, hogy személytelenséget fejezzünk ki, egyrészt a harmadik személyű többes számmal (*azt mondják, hogy*), másrészt az *ember* szóval, mint például *az ember nem gondolná, hogy*. Az utóbbi az EMBER grammatizált formája, valószínűleg európai hatásra jött létre, és az

⁶ Összehasonlításképpen, a nyelvtani nemet ismerő spanyolban is így működik az HOMBRE, hiszen, mint azt Giorgio Perrissinotto (1983) kimutatta, a mexikói alkotmányból kivett mondatot, mely szerint *Todo hombre tiene derecho de entrar en la República y salir de ella*, azaz „Minden embernek [hombre] joga van ki- és belépni a Köztársaságba”, az adatközlők hetven százaléka úgy értelmezte, hogy csakis férfiakra vonatkozik, azaz pontosan ugyanannyi százalékkuk, mint Tóth Edina (2005) magyar nyelvet vizsgáló tanulmányában is.

angol határozatlan névmás, a *one* értelmében használatos, mint ahogy a német is egyszerre használja a nagybetűs *Mannt* főnévként, a kisbetűs *mann* szót pedig *one*-ként, vagy ahogy a franciában az *homme* az „ember”, az *on* pedig, ami az „embert” jelentő latin *homo*-ból ered, a franciában a „one” megfelelője. Ezzel szemben az *ember* etimológiailag a finnugor *em-* és *-ber* szavakból ered, ahol az előbbi jelentése „nő” volt (ahogy ez ma is megvan az *eme*, *emse* szavakban, ld. „fiatal koca”, és régi magyar *Emese* névben), az utóbbié pedig „férfi”, azaz az *ember* eredetileg „nő-férfit” jelentett. Az EMBER-nek mind a „férfi” jelentése, mind pedig az, hogy személytelenséget tud kifejezni, valószínűleg az indoeurópai nyelvek areális hatására jött létre (Berndt & Motoki 2010).

Mivel, mint arról már szó volt, a magyarban a hímnemű szótári főnevek általános jelentésű, embert jelentő főnevekként is funkcionálhatnak, ezért érdemes szemügyre venni azt a kevés „nőt” felidéző általános jelentésű szót, ami van. Ezek olyan szavak, melyeknek negatív sztereotip konnotációjuk van, mint amilyen például a *locsifecsi*, *plettykafészek*, vagy az alacsony presztízsű női foglalkozásokat jelölő szavak. Van közöttük néhány alapszó, mint amilyen a *dajka* és a *dúla*, de a „nőt” felidéző általános jelentésű főnevek szinte mindegyike összetett szó, melyeknek a második tagja *-nő*, még akkor is, ha az első tag önmagában nem használatos általános jelentésű főnévként, mint például a *fejőnő* vagy a *mosónő* esetében, ahol nincs olyan, hogy **fejő* vagy **mosó*, és ilyen a *takarítónő*, a *bejárónő* és a *háztisztító[nő]* is. Létezik még a használatból kikopott *fehérnép* „nőnemű ember” és a *fehércseléd* „női szolgáló” jelentésben, bár ez utóbbi esetében a *cseléd*, ami eredetileg nem nélküli volt, ma már önmagában is „nő” a konnotációja.

Manapság előfordul, hogy apróhirdetésekből, azért, hogy elkerüljék az alacsony presztízsű foglalkozások nőneműsítését, *üzemi takarítót* keresnek, vagy teljességgel kiiktatják a főnevet azzal, hogy azt írják, *takarítói állást kínálunk*, vagy még terjengősebben *tisztaságért felelős munkatársat keresünk*, esetleg *keresünk takarító munkaerő munkatársakat*. Ugyanakkor külföldi szállodai takarító munkákra mindig *szobalányt* keresnek, ha pedig kifejezetten férfit akarnak, akkor *férfi takarító állást* hirdetnek, és a férfi, aki ilyen állást keres, úgy hirdeti magát, mint aki *takarítóember*. Az apróhirdetések körülményes konstrukciói ellenére az általános jelentésű női szó itt a *takarítónő*, ami viszont felveti a kérdést, hogy vajon van-e *takarítóférfi*? A válasz az, hogy csakis akkor, ha különírjuk, azaz *takarító férjként*, ami nem foglalkozásnevet jelöl, hanem „férfit, aki takarít”. Egy cikkben is ebben a jelentésben szerepelt a kifejezés. A cikk egy amerikai egyetemi kutatásra hivatkozott, ami azt vizsgálta, hogy a férfiak, akik takarítanak, több szexre számíthatnak a kevésbé stresszes feleségüktől, és a cikket egy jóképű, kicsit talán sztereotipikusan homoszexuálisnak is látszó férfi képpel illusztrálták,

aki a kezében tartott rózsaszínű dezodoros flakonból éppen kinyom egy kevés folyadékot („A takarító férfiak teljesebb szexuális életre számíthatnak”, *Fókuszbanano*.hozzáférés 2014.05.17.).

A *nővér* vagy az *ápolónő* megfelelőjeként egy férfire mondhatjuk azt, hogy *ápoló* vagy *férfi ápoló*, de azt már nem, hogy *ápoló férfi*, mert az már olyan férfit jelentene, aki ápol. Ugyanerre hajaznak a férfi ápolóra vonatkozó „humoros” gender-jelölések is, a *bajszos nővér* vagy a *Peti nővér*. Az óvónő párjaként nem létezik az **óvó[férfi]* vagy az **óvóember*, és az *óvóbácsi* is félig-meddig bizalmas kifejezésként fogadható el inkább. Mindkét nembelieket lehet jelölni a jóval elegánsabb *óvópedagógus* szóval, bár a kifejezést egyes számban sokkal gyakrabban használják férfiakra, mint nőkre, többes számban pedig a foglalkozás egészére utalnak vele. Az idegen nyelvből kölcsönzött általános jelentésű nőt jelölő főnévre, a *bébiszitterre* ugyanakkor van „semleges” terminus, a *gyermekfelügyelő*.

A magyar nyelvnek lényegében ugyanolyan típusú szótárbeli hézagai és szókapcsolatbeli megkötései vannak, mint más nyelveknek. Így például a *könnyű nő[cske]* inkább laza erkölcsű, mintsem súlyát tekintve könnyű, és nincsen neki megfelelő **könnyű férfi*, ugyanakkor ha a *tisztességes* szót a nőre értjük, akkor az az illető erkölcsére vonatkozik, míg ha férfire, akkor inkább arra, hogy hogyan intézi az üzleti ügyeit. Hasonlóképp, a *nyilvános* kifejezés nő esetében azt jelenti, hogy az illető prostituált, míg férfi esetén azt, hogy közhivatala van (ami tökéletesen megegyezik azzal, ahogy mondjuk a nyelvtani nemet nem ismerő török nyelv használja, csakis nőkre értve, a „szerény, szűzies, tiszteletreméltó” jelentésű *nameslu* szót, vagy ahogy a spanyol a *mujer ligera*, *mujer pública* és *hombre público* kifejezéseket). Ide tartozik a *karrierista* kifejezés is, ami nőre értve negatív kicsengésű, míg férfira értve pozitív, ami jól látszik például a *férfiak nem szeretik a karrierista nőket* kontra *jobban bejön a nőeknek a karrierista férfi* mondatokban. Hasonlóképp, ahogy sok más nyelvben is, úgy a magyarban sincs férfi megfelelője a *dolgozó nőnek*, női megfelelője pedig a *családapának*, és míg az *özvegy* szó a nem szempontjából jelöletlen, addig a *szalmaözvegy* csakis férfi lehet, a *vígözvegy* pedig nő, továbbá csakis nő lehet valakinek az *özvegye*. Kegyes (2004), aki azt tárgyalta, hogy a gender-sztereotípiák hogyan erősödnek fel formális szókapcsolatokban, vizsgálta a *szőke nő* és a *szőke asszony* szókapcsolatok különbségének fontosságát is az irodalomban, míg a *szőke férfi* szókapcsolat sztereotípiaként nem értelmezhető, csak úgy, mint jelzős szerkezet. Hozzátenném, hogy a *szőke nő* egyben a szőke nős viccek szőkéje is, míg a *szőke asszony* inkább a folklór hagyományban jelentős figura, mint például a *van egy szőke asszony, fehér, mint a rózsá / Annak az asszonynak halálos a csókjá* nótában, vagy Petőfi Sándor egy versében, ahol a *szőke asszony* fehér, mint a hattyú, de a sorsa fekete, mint a holló.

A magyar szólások és közmondások is hasonlóan működnek más európai nyelvekhez, de érdekes variációkkal. A magyarban az egyik leggyakoribb szólás az *azt se tudtam, fiú vagyok-e vagy lány*, ami azt fejezi ki, hogy valaki teljes mértékben össze volt zavarodva, és ez a kifejezés jól mutatja a mélyen gyökerező nyelvi és kulturális nemi kettősséget [gendered binary]. A magyar közmondások és szólások általában véve újra, meg újra a nőknek azon férfiszempontú negatív megítélését zsolozsmázzák, mely más európai nyelvekben is bevett. Ez a férfiszempont jóval gyakoribb a közmondásokban, mint a női perspektíva: *Higgy az asszonynépnek, mint az áprilisi időjárásnak; Vénlány az ősz; Hosszú haj, rövid ész; A nőnek hallgass a nevé; Lónak, asszonynak hinni nem lehet; Köszönjetekek ludak, én is asszony vagyok; Egy lúd, két asszony egész vásár; Három asszony egy vásár* (Paczolay 1991, Kegyes 2004). Pozitív közmondások a nőkről inkább a háziasszonyság és az anyaság kapcsán vannak: *Egy anya el tud tartan tíz gyermeket, de tíz gyermek nem tud eltartani egy anyát; jó asszony a háznak a koronája (de nem jó foly a ház dolga, hol asszon visel gatyát/ hol asszony úr a háznál* (Margalits 1897).

Nagy fontossággal bírnak azok a közmondások, melyek különféle variációkban arról szólnak, hogy a nőt veréssel kell megszeliíteni, mint például *A pénz számolva/ olvasva, az asszony verve jó; A dió törve, az asszony verve jó; Diófának, száárnak, asszonyembernek verve veszik hasznát*, és amik közhelynek számítanak az európai folklórban is (Vasvári 2005). Nyelvészeti szempontból külön figyelmet érdemelnek azok a szólások, melyek mindig szexuális tartalmúak, és amelyek alanyának a neme nem magától értetődő, de mégis csakis nőkre vonatkozhatnak, mint például a *viszket a talpa*, ami annyit tesz, hogy a nő készen áll a szeretkezésre (és amit ennél nyíltabban fejez ki a *viszket a puncija/picsája*, vagy az *eltört a kisbögere*, ami annyit tesz, hogy a lány elvesztette a szüzességét). A magyarban, az indoeurópai folklór hatására, a fák női szimbólumok, és ezért a következő kifejezések mind szexuális együttlétre utalnak: *megmászni a nőt; nem jó a fára hamar felhágni; hát volt nagy favágás; János fát vág; új fákat hasogatni; zöld ágra hajtogatni* (Bernáth 53).

Gazdag készlet alakult ki a huszadik század folyamán a férfi jelölésére szolgáló humoros vagy lekicsinylő kifejezésekből is. Ezek komolytalankodók és játékos hangulatúak, ugyanakkor soha nem kategorizálják a férfiakat a nemi erkölcsük vagy az életkoruk alapján: ilyen az *alake, ember, koma, pacák, pasas/pasi, pali, muki, ipse, krapek, tag, ürge, figura, kan, muksó, fickó, mannis, hapek, arc, főszer, fazon, csóka, csákó, hap[s]i, srác, pofo, személy, illető, mandró, faszi*. Ezzel ellentétben a nőkre vonatkozó kifejezések kifejezetten a nők életkorát, családi állapotát, társadalmi helyzetét és/vagy nemiségét veszik célba: ilyen a *kishölgy, fiatalasszony, menyecske, kardos menyecske* („főnökösködő, parancsolgató nő”), *szeépasszony* („szexuálisan kívánatos felnőtt/férjezett nő”), *hölgyemény* („fiatal nő, aki úrinőnek mutatja magát, de

valójában egy szajha”) és még sok más, köztük olyanok is, amik nagyon sértőek, mint például a *két lábon járó takarítógép* vagy a *mosogatórongy*. A „prostituáltat” jelentő *kurva*, és lekicsinylő-kicsinyítő változatai, a *kurvinc* és a *kis kurva* általános jelentésű női főnevek, ezért a férfiprostituált csakis *kan kurva* (vagy esetleg *hímringyó*) lehet, vagy, ha homoszexuális, akkor *köcsög kan kurva*. Az itt említett, a szótárbeli hézagokra és szókapcsolatbeli megkötésekre felsorakoztatott példák mindegyike azt mutatja, hogy az embereket milyen módon kategorizálják, illetve annak módjait, ahogyan a nemmel ellátás és a diszkrimináció végbemegy a nemmel felruházás nyomán előálló szótári címkézés révén.

A foglalkozásnevek nőneműsítése és a nőneműsítés politikája (és annak elutasítása)

A lexikai nem csakis korlátozottan fejezhető ki a derivációs morfológia vagy a szóösszetétel által, és ez különösen így van a nőkre referáló foglalkozásnevek létrehozásakor, bár az folyamatosan változik, hogy a jelölt női szóalakok mennyire produktívak, akár a szovjet hatalomátvétel utáni, akár az 1989 utáni piacgazdaságra való áttérés korszakát nézzük. Mivel a magyarban a pseudo-általános jelentésű szavak és a férfi lexémák megegyeznek, normálesenben nincs szükség arra, hogy a férfiakat külön kifejezéssel is jelöljük, és nincsenek erre képzők sem, csak alkalmi szóösszetételek az *-emberrel* és a *-férfivel*, ritkábban a *-bácsival* (ld. *takarítóember*, *tanítóbácsi*), melyek elsősorban a nőnemű általános jelentésű szavak férfi szóalakjainak a létrehozására szolgálnak, de előfordulnak néhány rangos foglalkozás kapcsán is, mint amilyen az *államférfi*, aminek viszont nincsen női változata.⁷ Összehasonlításként érdemes szemügyre venni ugyanezt a problémát a franciában, ahol a *chancelier* a hímnemű általános jelentésű szó, de még a jobboldali *Le Figaro* sem tudta nem észrevenni a következő mondat abszurditását: *Le chancelier allemand est descendu de l'avion et en tailleur vert en escarpins roses et le Président Chirac s'est incliné pour baise-main*, azaz „a kancellár [hímnem] zöld kosztümben és rózsaszín tűsarkúban szállt le [hímnem] a gépről, és Chirac elnök lehajolt, hogy kezét csókoljon neki”.

A szótári főnevek nemmel ellátása [gendering] alapján véve aszimmetrikus módon zajlik, tekintve, hogy nincsenek produktív hímnemű [male] végződéses. Ami a női szóösszetételeket illeti, három szóalak is van,

⁷ Vegyük észre, hogy Angela Merkel nem lehet *államférfi*, legfeljebb talán *államasszony*, bár amikor Bartus László (2013) újsáíró meg akart dicsérni őt egyik cikkében, akkor *államférfinak* hívta, idézőjelek között: *Angela Merkel, aki egy ízig-vérig „államférfi”, aki mindig bütelesen utasította el a náciizmust, ítélte el a bolokauszót.*

ami a *nő* főnévből ered. Ilyen a végződészerű [suffixoid], egy szóösszetétel utótagjaként használatos *-nő*, ami, elvben, abszolút referenciaként működik, mint az *orvosnő/doktornő, tanárnő* szavakban, ellentétben a *-nével*, ami végződésenként rokoni kapcsolatot jelez, mint például a *Kovácsné* esetében, mely szóalakot a névvelési szokásoknak szemelt részben fogom majd tárgyalni. Továbbá ilyen szóalak a *női* is, amit önálló szóként a főnév elé helyeznek, mint például a *női vadász, női esztorgályos* esetén, és amit főleg olyan foglalkozásnevekben használnak, ahol a nők ritkák, ezért például az **esztorgályosnő* szóalak nem lenne lehetséges. A *doktor* lexéma zavaró módon mindegyik lehetőséggel eljátszik, ezért míg a *doktornő* olyan orvost jelöl, aki nő, addig a *nődoktor* férfi is lehet, olyan, aki nőgyógyász, míg az illető kolléganőjét *nő[i] nőgyógyász*nak hívják. Ráadásul a *-nővel* létrehozott szóösszetétel itt nem tekinthető produktívna, mivel, mint azt fentebb láttuk, míg a *-nőt* sok, nem rangos foglalkozáshoz kifejezetten hozzá kell adni, még akkor is, ha az adott foglalkozásnévnek nincsen férfi szóalakja. Néhány szóhoz pedig abszolút referenciaként adják hozzá, míg más szavakkal már nagyon is jelölt vagy „túl politikus” szóalakot hoz létre (pl. *írónő*). Megint másokkal kifejezetten bizarr hangzást nyer (pl. *költőnő*), és sok másikkal pedig teljességgel lehetetlen használni (pl. **tolmácsnő*).

Hogy még tovább bonyolítsam a nemmel ellátott szóösszetételek kérdését, vannak olyan szavak, melyekhez nem a *-nőt*, hanem az *asszonyt* adják hozzá, és különösen így van ez a rangos foglalkozások esetén és a közvetlen megszólításokban (ld. *professzor asszony*), de időnként használják arra is, hogy így javítsanak egy-egy alacsonyabb rangú pozíció hangzásán, vagy hogy idősebb nőknek így adjanak tiszteletet (ld. *takarító asszony* a *takarítónő* helyett), és általában véve használják az idős nők tiszteletteljes leírására (ld. *parasztasszony*), vagy olyan foglalkozásokban, melyeket történetileg csakis idősebb férjezett nők tölthettek be (*bábaasszony*). Ebben a kontextusban érdemes összevetni a *szakácsnő* sztetenderd szóalakot is az újabb és a viselőjének presztízst kölcsönző *séf asszony* kifejezéssel – ez utóbbit egyelőre még külön kell írni. Létezik még a *hölgy*, mellyel alkalomszerűen a *-nőt* helyettesítik, mint például a *rendőr hölgy* kifejezés esetén, ami a denotatív *rendőrnő* helyett áll, vagy ott van az *ügyintézőhölgy*, ahol is a *hölgyet* a feministák, az angol megfelelőjéhez hasonlóan, finoman lekezelő előkelősködésnek tartják (Cameron 1995:46, Loránd 2005, Dede 2005, Kegyesné 2007). Néhány alacsonyabb presztízssű foglalkozás a *-lány* utótagot használja, mint például a *traktoroslány, [ki]szolgálólány, utcalány* szavakban. A ma már idejétmúltnak számító *kisasszonyt*, ahogy a *gépírókisasszony, tanítókisasszony* és *postáskisasszony* szavakban szerepel, azokban a foglalkozásokban használják, ahol a nők először munkát vállaltak a szexmunka és a háztartási munkák körén kívül.

Néhány foglalkozásnév, de semmi esetre sem az összes, egyre inkább megengedi a női szóalakokat, de ezek végső soron mindig morfológiailag jelöltek, azért, hogy kiemeljék az adott szóalak mondatbeli szerepét, miközben továbbra is a pszeudo-hímnemű alakok használatosak az általános jelentés kiemelésére. Ezeket a női foglalkozásneveket lényegében egyesével kell megtanulni, és a nyelvi elfogadhatóságuk mértéke gyakran az adott kontextusnak, valamint az adott beszélőközösségnek a függvénye (ehhez lásd az *író* lentebb tárgyalt esetét). A foglalkozásnevek nőneműsítésének bonyolultságát jól szemlélteti az alábbi hirdetés szövege, melyben Németh Anikó divattervező hét női foglalkozást sorol fel, hogy így hangsúlyozza, hogy ő mindenféle nők számára tervez ruhákat, azaz *business women*, *traktoroslányok*, *títkárnők*, *brókernők*, *orvosok*, *országgyűlési képviselők*, és *Magyarország első miniszterelnökasszonya* számára is. Ebben az invenciózus listában, melynek célja, hogy minél többféle nőt szerepeltessen, két szóösszetétel is van a leggyakoribb és ezért jelöletlen *–nő* szócskával, egy a *–lánnyal*, amit csakis a komolytalan *traktoroslányra* utalva szoktak használni, egy pedig az *asszonnyal*, ami a rangos foglalkozásokkal, jelen esetben a nem létező női miniszterelnökkel, kapcsolatban használatos megtisztelő női szóalak. A három *–nőre* végződő denotatív szóalak közül a *títkárnőt* kötelezően nőinek kell jelölni, így különböztetve meg az állami tisztséget jelentő *títkártól*, ahol is egy társadalmi nembeli váltás történik meg, és ahol a jelöletlen szóalakot szokás használni az állami tisztség női viselőjére is; a *brókernő* pedig azért nőneműsített, mivel ez egy olyannyira szokatlan foglalkozás egy nő számára, hogy ha nem lenne külön nőiként megjelölve, akkor még egy nőket felsoroló lista közepén is férfiakra vonatkozóként értenék félre. Marad két jelöletlen szóalakunk, az *orvos* és a *képviselő*, melyek mindegyike elvben jelölt szóalakká tehető a *–nő* utótaggal, ahogy azt gyakran meg is teszik, de ebben a csak nőkből álló listában nincs „szükség” a jelöltté tételükre, és a magyar olvasó tulajdonképpen bizarrnak is találja egy listát, melynek minden egyes eleme nyelvileg nőneműsített.

Fontos hangsúlyozni, hogy a foglalkozásnevek nemmel ellátásának ugyanezen problémája kevésbé szisztematikusan jelen van a nyelvtani nemmel bíró nyelvekben is. Vegyük például azt a főcímet, mely 1983-ban jelent meg egy olasz újságban egy nőről, akit épp akkor választottak polgármesterré, és vegyük észre a nyelvtani zűrzavart (Sabatini 1985): *Elda Pucci, medico 51 anni, fanfaniana, la candidata DC a sindaco*, azaz „Elda Pucci, 51 éves orvos, Fanfani követője [nőnemben], a kereszténydemokraták jelöltje [nőnemben] lett a polgármester [hímnemben]”. Hasonlóképp, amikor 2011-ben Franciaországban meghalt a híres Dominique Desanti, a sajtónekrológok bajban voltak, hogy hogyan is sorolják fel a foglalkozásait. A Wikipédia (fr.wikipedia.org) azt írta róla: *une écrivaine française, journaliste*,

historienne, biographe et romanciere, resistente, auteur („francia író, újságíró, történész, életrajz- és regényíró, női ellenálló, szerző”), azaz hat női szóalakot, egy semlegeset (*journaliste*) és egy hímneműt (*auteur*) használt, míg a Radio France így írta le őt: *resistante et communiste, historienne, journaliste et écrivain* [női ellenálló, kommunista, történész, újságíró és író], azaz két női szóalakkal (*resistante, historienne*), két semlegessel (*journaliste, communiste*) és a hímnemű *écrivain* („író”) alakkal. Végezetül pedig azt, hogy gyakran milyen lassú vagy nem létező is a változás, nézzük meg Regina Jones példáján, aki az első női rabbi volt (és akiről a nemrégiben Groó Diana rendezte *Regina* című film is szól), aki az 1930-as évek végén megalkotta magára a *Fräulein Rabbiner* (kb. „rabbi kisasszony”) kifejezést, mivel a női szóalak, a *Frau Rabbinerin* már foglalt volt, és rabbi feleségét jelentette. Több mint hetven évvel később a baloldali francia lap a *Libération* úgy írt Delphine Horvilleur-ról, mint aki *une des deux seules rabbins en France*, azaz „egyike a mindössze két [nőnem] rabbinak [hímnem] Franciaországban”, és később *femme rabbin*-ként, azaz „női rabbiként” utalt rá (Lévy-Willard 2013).

Noha egy foglalkozásnév nőneműsítésének bevett módja a *-nő* utótag használata, mint ahogy az *eladónő* vagy a *titkárnő* esetében is, mihelyt elérkezünk a státuszt jelentő foglalkozásokhoz, máris bonyodalmak támadnak. Így például a *tanár* olyan foglalkozás, amit jó ideje mindkét nembeliek üznek, ezért a *tanárnő* feltehetően denotatív. De ha valaki megkérdezi tőlem, mi a foglalkozásom, és én azt válaszolom, hogy *tanárnő*, akkor az illető azt feltételezné, hogy középiskolában tanítok. Egyetemi oktatóként csakis azt válaszolhatom: *egyetemi tanár vagyok*. Vagy hívhatnak engem *professzornak* is, de ebben az esetben, mint arról egy volt hallgatóm beszámolt nekem, akárhányszor csak megemlítette az ő *New York-i professzorát*, a hallgatósága minden esetben azt gondolta, hogy férfiről beszél. A diákok, ha megszólítanak, *tanárnőnek* hívnak, de formálisabb helyzetekben *professzor asszonynak* (ugyanerről a problémáról a lengyelben, ami nyelvileg tobzódik a nemekben, lásd [Koniuszaniec & Błaszowska 2003:168] és [Bokale 2013:19], az oroszhoz és bolgárhoz pedig, ahol a foglalkozásnevek nemmel ellátása nem nyelvi, hanem hatalmi és presztízskérdés, lásd (Boyadzhieva 2013: 11); és lásd a franciában, ahol csak *femme professeur*, azaz „nő[i] professzor” lehetek).

A magyarban az *író* női szóalakjai főleg szimbolikus értelemben problémásak. Jól szemléltetik a nőneműsítés politikáját és az annak való ellenállást a foglalkozásnevekben. Elvben bármelyik használható az *író, nőíró, női író, író* kifejezések közül, és mindezeket a kifejezéseket már valamikor a múlt században is használták. Nemrégiben Lovas Nagy Anna feminista író és aktivista egy interjúban úgy hivatkozott magára, mint aki egyszerre *író* és *női szerző*, míg egy másik feminista író, Kiss Noémi úgy

nevezte meg magát, mint aki *író, két gyermek anyukája* hirdetésekben az *Ikeranya* (2011) című könyvéhez (például a Magvető 2011. Okt. 21 Facebook oldalán). Az, hogy ilyen túlkínálat van a szóváltozatokból, és hogy a *női* erős jelöltséget implikál, és ennek révén potenciálisan komolytalanságot is (vö. *női pilóta*, azaz kb. „nő, aki [véletlenül épp] pilóta”), továbbá a tény, hogy Kiss Noémi szándékoltan a nem nélküli *íróként* nevezte meg magát, azt mutatja, hogy ezek a szóalakok még nagyon bizonytalanok. Hogy még tovább bonyolítsam a dolgokat, a *költőre* ugyanakkor nem létezik a *nőköltő* vagy a *női költő*, és a *költőnő* még az *írónő*nél is bizarrabbul és potenciálisan lekezelőbb hangzik. Radics Viktória, egyike azon íróknak és kritikusoknak, akik ennek a kérdésnek külön figyelmet szenteltek, egy 2007-es meggyőző kritikájában, melyet Lovas Ildikó (2007) könyvéről írt, azokra a témákra is reflektál, melyekről csakis nők írnak, és a *nőíró*t és az *írónő*t ugyanabban a mondatban szembehelyezi egymással, mondván: „csak a férfiak el szokták felejteni, hogyan kerül a tyúk az asztalra. Nőíró ezt is tudja, írónő pedig ábrázolja. Szívestül belestül!”

Ugyanez a probléma köszön vissza Borgos Anna és Szilágyi Judit nemrégiben megjelent munkájának címében, a *Nőírók és írónők*ben. Megkérdeztem Borgos Annát, hogy mi lenne a jelentősége ennek a címválasztásnak. Hosszan idézem válaszát, mivel azt gondolom, hogy nagyon jól illusztrálja azt, hogy a „nem nélküli” magyar nyelvben legalább annyira problémás a lexikai nem, mint amennyire példának okáért a nyelvi nemet jól ismerő franciában, melynek van nemsemleges szava az *íróra*, az *écrivain*, de ahol az etimológiailag nem indokolt női *écrivaine* épp most kezd elterjedni, és ahol a kontinentális franciában csakis a hímnemű *auteur* szó megengedett a *szerezőre*, miközben Kanadában már jó harminc éve az etimológiailag nem indokolt *auteure*-t használják. Íme Anna átgondolt válasza arra, mi is lenne a különbség a *nőíró* és az *írónő* közt:

Nem egyszerű a kérdés. A címhez Osvát Ernő egy korai kritikájának egyik mondata adta az ötletet, ez így szól: „Milyen kellemetlen szó ez: nőíró és milyen, ismeretlenül is bájos valaki egy írónő!” Eszerint a „nőíró” elsősorban író, akinél az írás „háttérbe szorítja” a nőiséget, az „írónő” esetében pedig hangsúlyos a nemi jelleg, de valami bájosan dilettáns mellékszövegével. Viszont ha nem olvasom ezt az Osvát-idézetet, akkor valószínűleg épp fordítva gondolnám: a nőírónál hangsúlyosabb a „nő” kitétel mint előtag, az írónőnél ez csak járulékos toldalék az íróhoz. A „nőíró” „nő” része ugyanakkor valami általánosabb; az „írónő” esetében ez egyszerűen csak a biológiai nemére utal. Én tudományos elemzésben

szívesebben használom a nőíró. És hát akkor van még az „író”, aki még mindig inkább férfi képzetet kelt.⁸

Vessük a fentieket egybe az angol *woman writer* és *lady writer* kifejezésekkel, ahol is az utóbbi stílusértéke, a *női író*hoz hasonlóan, a finomtól az erős leereszkedésig terjed. Az nyilvánvaló, hogy mindegyik szóalakban más-más értékek és attitűdök lehetősége rejlik, és végső soron manapság egyiküket sem lehet teljesen öntudatlanul használni. Az, hogy a Kiss Noémihoz hasonló írók visszautasítják, hogy a női képzett szóalakkal nevezzék meg őket, rokon az angolban azzal a folyamattal, melynek során egyre inkább és szisztematikusan kerülni kezdik az olyan szóalakat, mint a *comédienne* [„komika”] és az *actress* [„színésznő”] és helyette [női] *színész*-t használni. De a beszélő kulturális neme és a nyelvtani nem közti szintaktikai egyezés hiánya azt mutatja, hogy a nyilvános nyelvi térből a női nem ki van zárva, még akkor is, ha egyes nőket elkezdenek beengedni oda, hiszen a nemük alárendelése azt tükrözi, hogy a kulturális termelésben való részvételük korlátozott (Sa’ar 2007:410).

Annak alapos vizsgálatához, hogy a szóalakok pragmatikájában milyen gyakorisággal és egymással milyen kölcsönhatásban nőneműsítődnék a foglalkozásnevek, első lépésként a korpusznyelvészet módszertanát kéne alkalmazni kutatási eszközként, hogy ennek révén feltárjuk, a társadalmi szereplők miként osztályozódnak szexualitásuk és nemiségük szempontjából a média nyilvános diskurzusában, ami olyan feladat, melyre ezen a helyen nem vállalkozhatom (a korpusznyelvészet módszertanáról [Caldas-Coulthard & Moon 2010]). Ugyanakkor akár csak egy igen felületes internet-keresés is érdekes eredményeket mutat a női foglalkozásnevekről. Vegyük például a *fodrász* kifejezést, vagy a *kozmetikus* és a *műkőrmöst*, melyek azonos módon működnek, hiszen mind olyan foglalkozások, melyeket manapság elsöprő többséggel nők űznek, és mégis, az ember csakis *fodrász*hoz mehet, mivel ha azt mondaná valaki, hogy *fodrásznőhöz megyek*, akkor azt csakis úgy lehetne érteni, hogy „ahhoz a bizonyos nőhöz megyek, aki a hajamat csinálja”, vagy, ha ellentétéről van szó, akkor úgy, hogy „nem tetszett, ahogy a férfi fodrász megcsinálta a hajamat, ezért most egy nőhöz megyek”. Ez azért van így, mivel a képzett női főnév végső soron mindig jelöltnek számít, ha a fókusz a mondat egészen van, és ilyenkor a pseudo-általános jelentésű hímnemű szóalak használatos. Ilyen eset az is, ha a fodrásznő egy kategóriához tartozónak tekinti magát, vagy mások annak tekintik őt, és ezért miközben az interneten csakis nőkről készült képek jelennek meg erre a keresőkifejezésre találatként, ilyen hirdetésekkel találkozhatunk: *Fodó Gyöngyi, Kreatív Fodrász* (a

⁸ Személyes levelezés.

fodrászhoz hasonló terminusokról egyéb nyelvekben lásd Graham et al (2012).

Az *úszómester*, eltérően a *fodrásztól*, nemcsak, hogy hímnemű általános jelentésű szó, de a szakma művelőinek legtöbbször is férfi, és a Google-ön csak két példát találtam arra, hogy *női úszómestert* (és soha nem *úszómesternőt*) említettek, melyek közül az egyik egy angolból fordított cikkben szerepelt, *Flörtölt az úszómester, megfulladt a kisgyerek* címmel, de ahol a cikk szövege már úgy pontosít, hogy *mialatt a női úszómester 15 percen át csevegett egy férfival*, megfulladt egy kisgyerek. A női változat egyetlen további előfordulása egy másik cikk volt, mely szerint *a női úszómester pereli az uszodát a hátrányos megkülönböztetés miatt*.

A legjobban talán azt a példát szeretem, ami a szokványos és presztízzsel nem járó *szakácsnő* és a manapság divatos és új *séf asszony* címke közötti ellentétéről szól, és amelyek közül az utóbbit egyelőre nem lehet egybeírni. A következő főcím a *Nők Lapjában* jelent meg, és az első *séf asszony* kinevezéséről szól egy Michelin-csillagos étteremben, akinek az anyja még csak *szakácsnő* volt egy iskolai menzán:

Séf asszony, gratulálunk! Szulló Szabina az Onyx étterem Michelin-csillagos séfje.

Márciusban érkezett a hír, hogy újabb Michelin-csillagos éttermünk, illetve *séfinke van*. Ráadásul hazai *séfinke*, és *fiatal nő* [...] *konyhafőnöke* [...] édesanyja *szakácsnő* volt- (Hulej 2011)

A cikk ezek után azt részletezi, hogy nincsen sok női séf, mivel a munka nagyon stresszes, és ezért nem lehet összeegyeztetni egy olyan *anyuka* életével, aki azt mondja, hogy *haza kell mennem, lázas a gyerek*.

Végezetül vessük egybe az *írónőről* fentebb közölteket az *újságíró* használatával, mely szóról egyébként az anyanyelvi beszélők azt szokták gondolni, hogy teljesen közkeletű, de ha megnézzük a legelső tíz találatot, amit erre a szóra kapunk a Google-ban, akkor azt látjuk, hogy ezek olyannyira a női tudósítók szexualitásához vagy halálához kötődnek, hogy az még egy szatírában is túlzás lenne (de érdemes megjegyezni, hogy a női szóalak még ezekben is csak azért jelenik meg, hogy azonosítsa a szexualizált nőt, más esetekben a nem nélküli szóalakokkal váltakozik). Az alábbi példákat az „újságíró” keresésekor kapott internetes találatokból válogattam:

- Egy a női riporterekről szóló 2012-es cikk főcímében azt olvashatjuk, hogy *Autójában lőtték le az újságírónőt: Nők, akik feláldozták életüket a hivatásukért*, amit aztán különféle történetek követnek női riporterekről, akik kötelességteljesítés közben haltak meg, közülük is elsőként Gerda

Taro második világháborús tudósítóról, akit a cikk *kis szőkének* nevez (2012.07.23, accessed 2014.05.15).

- Egy 2008-ban írt cikk azt részletezi, hogy „Lech Kaczynski lengyel államfő nyilvánosan megfenyegetett egy televíziós *újságírót* az Európai Unió szerdai csúcsertekezletén. Két nap múlva telefonon bocsánatot kért es virágcsokrot küldött az *újságírónőnek*, mire annak csatornája visszavonta az országos médiatanácshoz benyújtott panaszát” (www.origo.hu 2008.10.18, accessed 2014.05.16).
- A női tudósítók halálával való rögeszmés foglalkozás újabb példája a „Farmerhordás miatt vágnák el a gázai *újságírónők* torkát [...] ’szégyentelen és erkölcstelen’, írták egy palesztin *riporternőnek*, amiért általában farmerban és trikóban látható a képernyőn” (www.origo.hu 2007.06.05, accessed 2014.05.16).
- Egy interjú során egy *riporternő* szándékosan sokat feltárt magából a szerb miniszterelnöknek: „A szerb miniszterelnöknek valószínűleg még nem volt ennyire izzasztó interjúja. Ivica Dacic épp egy politikai beszélgetés közepén volt, amikor a *csinos műsorvezető* megmutatta, mi van a lábai között [...] az *újságírónő* is így tett, a miniszterelnök pedig csak irult-pirult.” (www.origo.hu 2013.01.31, accessed 2014.05.16).
- 2012-ben pedig „Nemet mondott a szőrtelenítésre az *újságírónő*. Ujjatlan rövid fekete ruhában jelent meg a brit *újságírónő* egy televíziós műsorban, ahol arról beszélt, milyen az élet szőrös nőként. [...] Emer nem szőrösebb, mint az átlag nő, csak épp hagyta, hogy lábán, hónalján és egyéb testtájain szabadon nőjön az, amit a természet oda szánt” (www.nol.hu, accessed 2014.05.15).

A fenti példák nemcsak azt mutatják, hogy az újságírónőkről szóló történetek akkor kerülnek be a hírekbe, ha szexualitásuk vagy halálhírük miatt ítélik érdekesnek őket, de azt is, hogy ezekben a történetekben kötelező jelleggel legalább egyszer női referenciával kell őket azonosítani, máskülönben olyan mondatot, mint mondjuk a *megerőszkolták az újságírót*, a beszélők, köszönhetően a mentális szótáruk férficentrikusságának, automatikusan úgy értelmeznének, legalábbis első olvasásra, hogy férfira vonatkozik.

A személyre utalás formái: névkonvenciók, udvariassági címek és megszólítási formák, mint a nemmel ellátás gyakorlatai

A szociológusok, és kisebb mértékben a nyelvészek is, egyre inkább felismerik, hogy a nevek rálátást adnak a kulturális hiedelmekre és társadalmi

folyamatokra, és hogy azt tükrözik, hogy az emberek hogyan szervezik meg és osztályozzák a társadalmi valóságot. Mivel a tulajdonnevek részét képezik a társadalom azon nyelvi készletének, ami sokat elárul a politikai és gender-ideológiáról, ezért érdemes egy pillantást vetni a magyar névviselési szokásokra, különösen a férjezett nők utónevének összetett és folyton változó rendszerére, és a keresztnévadás szokásaira is (Domonkosi 2000, Raátz 2008, Fercsik 2010, 2012, Hamilton, Geist & Power 2011).

A magyar az egyetlen államnyelv Európában, amely az úgynevezett keleti névsorrendet használja, azaz ahol a vezetéknev kerül előre. Egészen a 19. századig bevett szokás volt, hogy a férjezett nők az eredeti vezetéknevüket használták, de 1895-től, amikor Habsburg-uralom alatt bevezették a névviselés módját szabályozó törvényt, egészen 1951-ig, minden nő, néhány művész kivételével, köteles volt a férje vezetéknevét és keresztnévét használni úgy, hogy hozzákapcsolta a *–né* szócskát, mely a *nő*ből eredt: *Kis Jánosné*, azaz „Kis János felesége”, vagy *Kisné* (Raátz 2008, Fercsik 2010, 2012). Egy ilyen, a rokoni kapcsolaton alapuló névviselési rendszerben a feleség láthatatlanná válik, a keresztnévét csak a hozzá közelállók tudják, és az sem világos, hogy hogyan lehet őt megszólítani. A nőket, ha tisztviselők vagy rangosabb foglalkozásbeliek feleségei voltak, akkor a nyilvánosság előtt a férjük foglalkozásnevével és a *–né* szócskával szólították meg (ld. *mérnökéné*), de az alacsonyabb rangú férfiak feleségeit csak alkalmanként lehetett így hívni, erre jó példa a *házmesterné* (ugyanerről a szokásról a bolgárban lásd [Boyadzhieva 2013:11]). Egy-egy fontos tisztviselő feleségének tiszteletteljes megszólítása különösen kérkedő hangzást tudott kelteni, így például a *professzorné asszony*, szemben a *professzor asszonnyal*, ha a nő maga volt professzor. Ha a feleség megözvegyült, akkor *özvegy Kis Jánosné* lett, és noha az *özvegy* elméletben nem nélküli [ungendered], egy megözvegyült férfi nem lehetett **özvegy Kis János*. 1953 után, az államszocializmus idején a nők már választhatták azt is, hogy a leánykori nevüket a férjezett nevük rövidebb alakja mögé tették *Kisné Nagy Máriaként*, vagy akár megtarthatták a leánykori nevüket is, de kevesen tettek így. 1973-ben újabb lehetőség vált elérhetővé, a férj vezetéknevéhez lehetett kapcsolni a nő keresztnévét *Kis Máriaként*, ami a nő családi állapotát láthatatlanná tette, hiszen egy ilyen férjezett név megkülönböztethetetlen a leánykori névtől, és ez a névalak funkcióját tekintve így több-kevésbé megegyezővé vált az angol *Ms*-zel. Annak ellenére, hogy ennyi minden közül lehetett választani, manapság a nők több mint fele még mindig a hagyományos *–né* alakot választja, és csak 14%-uk használja a másik két, modernebb változatot. Egy a női tanárok körében végzett vizsgálat azt mutatja, hogy majdnem felük a *Kisné [Dr.] Nagy Mária* alakot választotta, ami nem meglepő, hiszen minél műveltebb és minél városiasabb egy nő, annál valószínűbb, hogy így tesz. Ráadásul, ha a nőnek végzettséget

jelölő címe is van, mint például a *Dr.*, akkor különösen érdemes ezt a névalakot választania, hiszen csakis így teheti a saját neve elé a *Dr.*-t, mert ha a férje vezetékneve elé tenné, *Dr. Kis Jánosné*ként, akkor az azt jelentené, hogy ő *Dr. Kis* felesége. A *Kis Jánosné Dr.* névviselési lehetőség viszont, ahol a feleség doktorátusát jelölő *Dr.* a férj neve után áll, mint egy „farok”, érthető okokból nem túl népszerű. A Szlovákiában élő magyar nemzetiségű nők számára a helyzet még ennél is bonyolultabb, mivel őket arra kötelezik, hogy egy olyan vezetéknevet viseljenek, amit a férfinevekből egy *-ova* végződéssel képeznek meg, és ez csak lassanként kezd megváltozni (Misad 2012). 2004 óta a férfiak is felvehetik hivatalosan a feleségük vezetéknevét, és mindketten használhatnak egy közös, kötőjellel megképzett vezetéknevet. A pároknak nyilatkozniuk kell a házasságkötéskor arról, hogy mi lesz a nevük, és mi lesz a gyerekeik vezetékneve. Az azonos nemű párok nem házasodhatnak Magyarországon, tehát a fenti lehetőségek számukra nem adóttak. Ezen a ponton érdemes az eddigieket egybevetni Hamilton, Geist & Powell 2012-es tanulmányával, mely szerint az amerikaiak hetven százaléka szintén úgy véli, hogy az a helyes, ha a nők házasságkötéskor felveszik a férjük vezetéknevét, de ennél még sokkal aggasztóbb, hogy ötven százalékuk szerint a nőket jogilag is kötelezni kéne arra, hogy házasságkötéskor felvegyék a férjük nevét, amit a válaszolók legtöbbször azzal indokolt, hogy a nőknek le kell mondaniuk a saját identitásukról, amikor férjhez mennek, és a férjük és annak családja részévé kell válniuk.

Szintén idevág a keresztnevek témája a magyarban, hiszen míg az ember azt várná, hogy egy nem nélküli nyelvben a keresztnevek is nem nélküliek – ahogy ez a finnben így is van –, addig a magyar igen gazdag idegen eredetű női nevekben is, melyek közül sok férfinévből van képezve. A neveket hivatalos névlistáról lehet kiválasztani, bár a szülők kérelmezhetnek más nevet is. A 19. századtól kezdve felújítottak létező és kitalált régi magyar személyneveket is, mint amilyen a férfi *Ákos, Árpád, Attila, Béla, Géza, Gyula, Zoltán, Zsolt*, és a női *Etelka, Csilla, Tünde, Gyöngyi*. Ezeknek a neveknek a neme vagy nem érzékelhető a nem magyarok számára, vagy női neveknek veszik őket, mivel sok közülük *-a*-ra végződik, és így ütközik a sok latin eredetű, *-a*-ra és *-ina*-ra végződő női névvel (pl. *Daniela, Roberta*), megint mások pedig ezeket a végződések magyar férfinevekhez kapcsolják (pl. *Árpád/ina*). A gyerekeknek rendszerint a felmenők és keresztszülők nevét adják, és a fiúk névadása sokkal inkább tartja ezt a hagyományt, mint a lányoké. Az egyre liberálisabb szabályozással párhuzamosan sok új név kerül be a magyar nyelvbe, de ezek közül jóval több a női név, és ezek változatosabbak is, mint a férfinevek. Ezek lehetnek kitaláltak (például *Tavaszk[ka]*), növénynevek (például *Boglárka*), kicsinyítőképzős nevek (*Katica*, azaz „kis Katalin”), *Jólánka*, ami a

jó+lány+kicsinyítőképzőből álló szóösszetétel, és amik így együtt egyben azt is mutatják, hogy a női nevek között túlnyomó többségben vannak az atyáskodó kicsinyítések. Kevésbé nyilvánvaló módon lekicsinylőek a franciából átvett kicsinyítőképzős nevek (például *Zsülietti*), és még kevésbé a nyugatiasan hangzó nevek, mint amilyen a *Szandra*, *Kimberli*, *Dzsesszika*, amiket egyébként magyar helyesírással kell írni.

Míg az elmúlt néhány évtizedben egyre többféle, és a korábbinál kétszer több új névből lehetett a lányoknak nevet választani, az új fiúneveknek csak két nagyobb csoportja létezik: az olyan angol nevek, mint a *Brendon* és a *Szkott*, és a (pszeudo-) magyar történelmi nevek, és ezt a két típust nagyon eltérő politikai meggyőződésű szülők választják

Raátz Judit (2011) azt vizsgálta, hogy mi motiválja a magyarok email-címeinek beceneves önelnevezéseit, és azt találta, hogy annak ellenére, hogy ezeket a beceneveket a felhasználók azért hozzák létre, hogy elfedjék vele a valódi nevüket, a becenevek mégis sokban visszatükrözik a legjellemzőbb tulajdonságaikat, köztük a nemi identitásukat is. Sok férfi megtartja a személynevét vagy annak egy változatát, vagy olyan becenevet választ, ami megfelel a sztereotip férfiasság egyik vagy másik aspektusának (ld. pl. *motorlaci*), míg a nők inkább olyan belső női tulajdonságokat hangsúlyoznak, mint a szépség, kedvesség, aranyosság vagy jóság. A fiatalok között nagyon gyakori a szexualitásra való utalás is, amit leginkább az angol *sexy* szó reprezentál: *sexboy24*, *sexylány17*, *szexycicus*, *sexypasi*, de nagyon ritka a nem-heteroszexuális irányultság kifejezése (pl. *transzveszcica*). Különösen érdekes, hogy a női identitás önkifejezése gyakran a *cica*, *cicus* szavakkal, mint konceptuális metaforákkal zajlik, sőt, akár olyanokkal is, mint a *cicanyuszi* és a *cicapicsa*.

A megszólítási formákban megnyilvánuló aszimmetria az egyik szembetűnő módja annak, ahogy a társadalmi hierarchia tükröződik a nyelvben. Miközben a magyar nyelvben több különböző szintje is van a megszólításbeli udvariasságnak, szótári udvariassági formákból nem fejlődtek ki benne szimmetrikus szintek a nők és férfiak megszólítására (Sólyom 2011). A valaha kötelező kommunista *Ehvtárs!* és *Ehvtársnő!* már eltűntek, és újra a korábbi *úr* és *úrnő* váltotta fel őket, de ezek közül az utóbbi szinte csakis stilizáltan és írásban használatos, ezért míg *Kis Jánost* lehet *Kiss Úr!*-nak vagy *Mérmök Úr!*-nak szólítani, ennek a megszólításnak a női megfelelője, ami a németben *Frau*, a franciában meg *Madame*, a magyarban már problémás. Idős emberek némelyike szólíthat egy nőt *asszonyomnak* vagy *hölgyemnek*, de ilyenkor a nő neve nélkül, vagy hívhatja a nőt a *Mérmöknének*, de ezek a kifejezések egyre inkább kimennek a használatból. Ha a nő véletlenül épp miniszter, akkor lehet *miniszter asszony*nak szólítani, de az *asszonyt* nem lehet a legtöbb vezetéknev mögé odatenni, hanem csakis rangos

foglalkozásnevekkel használják. Vagyis végső soron *Kisné Nagy Évát* nem lehet megfelelően megszólítani, mivel a *Kisné!* túl durva, hiányzik belőle a tisztelet, az *Éva* pedig túl leereszkedő és bizalmas, az *asszonyom* viszont túlzottan is régimódi.

A férfi beszélőknek nagyobb készlet áll a rendelkezésére a nőkre alkalmazható és nem-kölcsönös megszólítási formákból is. Különösen leereszkedő az a szokásos „kedveskedő”, de közben atyáskodó megszólítási formula, mellyel férfiak szólítanak meg nőket, beleértve ebbe a szakmabeli nőket is, amikor a nő keresztnevét kicsinyítőképzővel és birtokos személyjellel látják el, így: *Évikém*. Még ennél is lekezelőbb a *magácska*, amivel csakis férfi szólíthat meg nőt, és ahol a kicsinyítőképző ellentétbe kerül a *maga* formális megszólítással. A magyar megszólítási rendszer nagyon sok különböző jelentésárnyalatot ki tud fejezni, és benne a finom megkülönböztetéseket olyan tényezők befolyásolják, mint a kor, az ismeretség mélysége, a hagyomány, de a társadalmi nem is, és ilyenkor az életkor és a nem tiszteletére vonatkozó szabályok felülírják a társadalmi hovatartozásból eredő kötöttségeket. A fiatalokat leszámítva, ahol a kölcsönös bizalmas *te* a jellemző, a régi szabályok még mindig érvényben vannak, mint például az, hogy a nő az, aki megengedi a tegezésre áttérést, de az idősebb párok némelyikének tagjai még mindig magázzák egymást, és az idősebbek közt a nők egymást tegezik, míg a férfiak és nők egymást magázzák. És persze fontos az is, hogy miként szegik meg a bevett megszólítási normákat, mint például, hogy a férfiak tegezve molesztálják a nőket az utcán, vagy hogy a férfiak (ma már csak egy bizonyos életkor felett) az első szeretkezés után váltanak át tegeződésre. Azaz, a nemmel ellátott névmások híján lévő magyarban a nemmel ellátott megszólítások diszkurzívan több-kevésbé ugyanúgy működnek, ahogy az indoeurópai nyelvekben is, leszámítva néhány, a gyors társadalmi változásoknak köszönhető bizonytalanságot.

Női és férfi diskurzus: a magyar nők és férfiak beszéde

Magyarországon nincs nagy hagyománya a gendernyelvészetnek, ami van, abból klasszikusnak Susan Gal amerikai tudós munkája számít, amit az ausztriai magyar parasztasszonyok és a nyelvi változás témájáról írt 1978-ban. Míg a 2000-as évek elején elkezdtek magyarul is megjelenni gendernyelvészeti tanulmányok, különösen fontos volt Barát és Sándor (2007) első összefoglaló kötete, illetve a 2008-ban németül megjelent, Kegyes Erika szerkesztette *Genderbilder aus Ungarn*, mert végre nem magyarul is lehet olvasni a nyelvészet és a társadalmi nem kapcsolatáról szóló magyar kutatásokat. A magyar genderlektusokról végzett kutatások hajlamosak arra,

hogy korábbi angolnyelvű kutatások eredményeit ismételjék, és hogy a hegemonikus gender-stílusokra koncentráljanak, és egyelőre még nem követik a nyelvi genderesítés [genderization] posztmodern performatív koncepcióját, melyet Motschenbacher (2010) vázolt fel. Gocsál és Huszár úgy találták, hogy a magyar nők hangja mélyebb, mint spanyol vagy francia társaiké, és sokkal mélyebb, mint a lengyel és orosz nőké. Rácz és Shepáczt azt vizsgálták, hogy mi a kapcsolat a nőiségre asszociálás és a sziszegő hangok gyakori használata között a magyarul beszélő férfiak körében. Néhány újabb tanulmány használja a feminista diskurzusanalízis módszerét, mint például Schleicher (2011) írása a nők munkahelyi kommunikációjáról, és ilyen Barát munkája is a nők elleni szóbeli erőszakról a médiában, valamint Sándor Klára munkája is ilyen, aki volt parlamenti képviselő részvevőként tanulmányozhatta a magyar parlamenti diskurzusokat a nemi megkülönböztetődés szempontjából. Jelenleg nincsenek nyelvészeti tanulmányok a kritikai férfigutatásról, és csak néhány van a queer nyelvészetről (Balogh 2011, Barát 2011, 2012), ami részben a magyarországi intézményesített társadalmi gyakorlatoknak köszönhető, melyek a homofób társadalmi-kulturális diskurzust állandósítják. Ugyanakkor a magyar költészetben és prózában nemrégiben megjelentek fontos queer-diskurzusok, melyek csakis a magyar nyelvre jellemző nyelvészeti kérdésekkel is foglalkoznak, és olyanok is, amelyek a magyar queer-szövegek fordításának gender-értelmezését is tárgyalják (Vasvári 2006, 3-4, 7-8).

Nyelvi változás és nyelvi reform

A nyelvi elemek nemmel való jelölése sosem teljes mértékű, még a nyelvtani nemmel bíró nyelvekben sem, mint annak tanúja voltam a szocialisták előválasztási kampányán Franciaországban 2008-ban, ahol Segolene Royale egy adott ponton kijelentette, hogy *je suis la meilleure candidate*, azaz „én vagyok a legjobb jelölt [nőnemben]”, de ami valójában annyit tett, hogy csak a másik női jelölnél, Martine Aubry-nál állította jobbnak magát, hiszen a nőnemet nem lehet általános jelentésűvé tágítani, úgy, hogy lefedte volna a négy férfi jelöltet is. Másrészt ha *le meilleur candidat*-nak, azaz „a legjobb jelölt [hímnemben]”-nek nevezte volna magát, akkor nem lett volna világos, hogy az általános jelentésre törekszik-e vagy egyszerűen csak férfiasítja magát, ami része egyébként a *Kiss Noémi, író*-problémának is a nem nélküli magyarban. Ezért van az, hogy a radikális feminista elméletíró, Monique Wittig (1992) ellene volt a nőnemű szóalakok használatának, és pártolta a nem [gender] elnyomását a nyelvben, még ha csak a francia és angol nyelv szempontjából fogalmazta is meg a gondolatait. Szerinte valójában nincs hímnem és nőnem, hanem csak egy általános nemvan, ami

összekeveredik az egyetemes jelentéssel, és ezen kívül van még a mindig jelölt nőnem. Egy ennél nyelvészetközeli perspektívából nézve, ahogy Romaine (1997: 158, 170) is vizsgálódik, világos, hogy a nyelv, a kultúra és a társadalmi gyakorlat folyamatos interakcióban vannak egymással, és hogy a nők és férfiak reprezentációja először a nyelvbe ágyazódik bele, hiszen a nyelv aktív szerepet játszik a nők férfiaknak történő szimbolikus alávetésében, ami hol nyilvánvaló módon, hol ennél finomabb úton-módon történik, és ezért a nyelv az, ami elvezethet a férfiuralom perbe hívásához és megváltoztatásához.

2006-ben Kegyesné Szekeres Erika (ld meg Soukup 2009) arról számolt be, hogy míg a nyelvi nőneműsítés részét képezi az UNESCO, az Egyesült Nemzetek és az Európai Unió gender mainstreaming-politikájának, és nagyban dolgoznak rajta számos európai országban is, ezzel szemben Magyarországon, ami egy évvel azelőtt csatlakozott az Európai Unióhoz, még épp csak elkezdődött a nőneműsítés folyamata. Kegyesné felvetette a kérdést, hogy vajon a nagyon különböző nyelvi rendszerű nyelvek hogyan tudnak majd megfelelni annak az uniós irányelvnek, hogy nagyobb nyelvi egyenlőséget kell biztosítani a nőknek, és ő a következő lehetőségeket javasolta a magyar nyelv esetére:

- használják a feleség keresztnévét a férj vezetéknevével, vagy a nő neve ne változzon házasságkötéskor.
- nőneműsítsék a foglalkozásneveket és a különféle rangok és címek neveit, ahogy az időnként már elő is fordul, ha külföldi (különösen, ha német vagy osztrák) cégek álláshirdetéseit fordítják le magyarra.
- a megszólítási formák váljanak kéttagúvá [splitting in address forms], ami, noha már korábban is létezett a *hölgyeim és uraim* udvarias megszólításban, ma olyan kifejezésekkel terjed, mint a *Kedves Kolléganő, kedves Kolléga!, Tisztelt Igazgató Úr/Asszony!, Tisztelt Képviselő Úr/Asszony!*, vagy ennek változataként a *Tisztelt Elnök Asszony/Úr!*
- legyenek rövidített kéttagú megszólítások, amik csakis írásban lehetségesek – ezek egyértelműen az olyan német szóalakok mintáját követik, mint a *ProfessorInen* – mint például *Kedves KollégaNő*, és az ennél bonyolultabb *Tisztelt KépviselőúrNő*.
- terjesszék ki az olyan kifejezéseket, mint az *Edít asszony* – ami szintén német mintát követ, ld. *Frau* + keresztnév –, az egyszerű, hétköznapi nőkre is, és ne csak a fontos nőkre használják, mint korábban.

Az itt ajánlott kifejezések mindegyikét használják már a magyarban, de annyira ritkán és annyira korlátozott kontextusban, hogy eddig nem igazán váltak a nyelvújítás-ellenes ellenséges reakciók céltáblájává, ellentétben

a német nyelvvel, ahol ez időnként megtörténik, és amelyről a magyar kifejezéseket lényegében mintázták.

2009-ben megjelent magyarul is a *European Union Parliament's Guidelines on Linguistic Gender Equality* („A nemek szempontjából semleges nyelvhasználat az Európai Parlamentben”), ami az Unió összes munkanyelvére érvényes. Az ebben közzétett javaslatok sokban visszalépést jelentenek Kegyesné négy évvel korábbi javaslataihoz képest. A névtelen szerzők, akik boldog tudatlanságban leledzenek a nyelvtani nemet nem ismerő nyelvek rejtett gender-előítéleteit illetően, azzal kezdik, hogy kijelentik, hogy a magyarban sokkal könnyebb elérni a nemek közti nyelvi egyenlőséget, mint más, nyelvtani nemmel bíró nyelvekben, mivel az olyan magyar szavak, mint például az *ember* vagy a *polgár* mindenkire vonatkoznak, és ezért ezeknek a női szóalakjaira csak akkor van szükség, ha egy bizonyos nőre utalnak vele, mint például az *Európai Unió első női elnökére*. Az Irányelvek kifejezetten arra biztat, hogy a magyarban kerüljük a férfi- és női szóalakok egymás melletti felsorolását, mondván, egyazon terminus vonatkozik mindkét nemre, és az ismétlés is furcsán hangzana a magyarban.

Ha megnézzük, hogy mi is a helyzet ma a nemek közti nyelvi egyenlőséggel a magyar nyelvben, akkor azt láthatjuk, hogy míg a férjezett nők vezetéknev-viselési szokásai közül a nőt láthatatlanná tevő *Kis Jánosné* alak szép fokozatosan kikopik, addig a nagybetűs *Nő*-vel képzett írásos szóösszetételeknek nem sikerült megkapaszkodniuk, ahogy a keresztnevek után helyezett *asszony*nak sem. A pszeudo-általános jelentésű férfi foglalkozásnevek nőneműsítése, mint láttuk, végtelenül bonyolult, és nemcsak szemantikailag, hanem pragmatikailag is, kognitív szempontból meg különösen. De csak ha végignézzünk pár száz mai álláshirdetést, már akkor is látszik, hogy mindegyikük szisztematikusan az általános jelentésű hímnemben van írva, a *szobalány*, a *hostess*, a *dajka* és a *babysitter* kivételével.

Felmerül a kérdés, hogy ténylegesen milyen hatással is volt az uniós nyelvi reform a különféle, grammatikai nemmel bíró nyelvekre. Jelenleg két, egymásnak ellentmondó reformpárti tendencia van, a „nemtelenítés” (avagy a nemsemlegesítés) és a nem jelölésnek stratégiája (avagy a nőneműsítés). Az elsőt főleg azok a nyelvek kedvelik, amelyekben nincsen nyelvtani nem, mint például az angol, és olyan folyamatokra vonatkoznak, mint például a *waiter* („pincér”) és *waitress* („pincérnő”) szavak helyettesítése a *server*-rel (kb. „felszolgáló”), vagy az *actress* („színésznő”) kiküszöbölése, és helyette az *actor* („színész”) használata mindkét nemre, vagy éppenséggel új, semleges szóalakok létrehozása, mint amilyen például a *flight attendant* („légi kísérő”) és a *fire fighter* („tűzoltó”). Azok a nyelvek, melyekben van nyelvtani nem, mint a neolatín nyelvek és a német, általában a nőneműsített szóalakok bevezetését preferálják olyan kifejezések esetén, melyek az adott nyelvben

tulajdonképpen nyelviileg természetesek lennének, de normatív tiltás alá esnek, mint amilyen például a spanyolban a *la ministra* („női miniszter”), ami korábban „a miniszter feleségét vagy szeretőjét” jelentette. A magyartól, tekintve, hogy nincsen benne nyelvtani nem, azt várhatnánk, hogy a nem nélküli szóalakokat preferálja, mint amilyen a frappáns *Kiss Noémi, író és két kislgyerek anyukája* példa is, és csakugyan, Kiss Noémi azt szereti, ha *íróként* ismerik. Ugyanakkor, mint láttuk, a nyelv mentális szótárában az ehhez hasonló szavak csak pszeudo-általános jelentésűek lehetnek, és jelenleg nagyon is hímneműek.), ami azt mutatja, hogy a szótári alakok nemmel ellátásának [lexical gendering] ugyanazon problémái köszönnek vissza a legkülönbélebb nyelvekben, hiába más és más a nyelvtani rendszerük. Úgy tűnik, hogy a legfőbb különbség az, hogy Magyarországon csak a feminista nyelvészek egy szűk csoportja nyugtalanodik ezek miatt a problémák miatt. Sőt, Engelberg (2002) szerint még a sokkal liberálisabb, de a nyelviileg ugyanúgy (grammatikai) nem nélküli Finnországban sem vált a nemmel ellátott nyelv kérdése fontos társadalmi ügygé, pedig a finnugor nyelvek mindegyikében ki lehet mutatni, hogy a látszólag grammatikai szempontból problémátlan nyelvek mennyire nyilvánvalóan működtetik a nemi megkülönböztetést nyelvhasználatukban (Laakso 2005:161).

Következtetések

Mivel a nyelvtani nemet nem ismerő kultúrák közül kevesen dicsekedhetnek azzal, hogy a társadalmuk kevésbé lenne férfiközpontú, mint a többié, ezért meglepő arról olvasni Mühlerhäuslernél és Harrénál, (1990) akik az angol nyelvben lévő névmási nemekről készítettek nyelvészeti beszámolót, hogy a szerzők arra panaszkodnak, hogy

képtelenség volt találni akár egyetlenegy művet is, amit annak a kérdésnek szenteltek volna, hogy vannak-e szexista előfeltevések azon nyelvekben, amelyekben nincsen nyelvtani, és ezért természetes és konvencionális nem sem, mint amilyen például a magyar [...]. Csak sajnálhatjuk, hogy nincsen ilyen kutatás, amely a nemek jelölésének [sex-marking] a pszicho-nyelvészettel foglalkozna egy olyan kultúrában, amely ennyire közel található hozzánk, mint Magyarország.

(Mühlerhäusler & Harré 1990, 238)

Csakugyan több kutatásra van szükség a nem nélküli nyelvekről, mivel a nyelv és a nem kapcsolatát vizsgáló kutatások, melyek a nyugati feminista elméletekből nőttek ki, túlzottan is ráhagyatkoztak az indoeurópai nyelvekből vett példákra, de a nyelvészek azon várákozása, hogy „kevesebb

szexista előfeltevést” találjanak ezekben a nyelvekben, nagyon is optimista. Még azokban a nyelvekben is, melyekben van nyelvtani nem, a kultúrában jó ideje fennálló „problémás nem” elsősorban a lexikai nemek szintjén található meg, és még azokban a nyelvekben is, melyek szorosan kapcsolódnak egymáshoz, mint amilyenek a neolatin nyelvek, hatalmasak a különbségek a nyelvi szexizmus kontra nyelvi reform kérdését illetően. Elég csak összehasonlítani a nyelvileg hagyománykövető Franciaországot a sokkal innovatívabb Belgiummal és Svájjal, és különösen Québec-vel, ahol a hatóságok a hetvenes évek óta sokat tettek a nőneműsítés támogatásáért; vagy a konzervatív Magyarországot összehasonlítani Finnországgal, mely utóbbira a nemek viszonylagos egyenlősége a jellemző (Engelberg 2002, Tainio 2006). Ezek a példák mind azt mutatják, hogy az alapvető különbségekért nem pusztán az egyes nyelvi típusok, hanem a változó helyi nyelvi ideológiák felelnek. Idevág a japán Shibamoto-Smith (2003) tanulmányának a konklúziója is, ahol a szerző azt mondja, hogy annak ellenére, hogy a japánban nincsen nyelvtani nem, a nemiség mégis mindent átjáró, kiemelten fontos kategória a japán társadalomban. Mindezek ellenére a lexikailag determinált gender-előítéletek általában súlyosabbak, mint a nyelvtanilag determináltak, mivel a lexikai nem nyilvánvalóan jóval kizárólagosabb, mint a nyelvtani nem. Azaz a lexikon szintjén jelentkező nem olyan magasabb fokú, a diszkurzus szintjén működő bináris gender-distinkcióknak az eredménye, melyet jóval nehezebb perbe hívni (Motschenbacher 2010:113).

Prewitt-Freilino et al. (2012) 111 országot hasonlít össze a nemek közti egyenlőség szempontjából (lásd még [Everett 2011]). A tanulmány elsősorban a nemek közti egyenlőség statisztikai adataira koncentrál, és kevésbé a nyelvészetre, de azzal a konklúzióval zárul, hogy a nyelvtani nemet ismerő nyelvet beszélő országokban a legkisebb a nemek közti egyenlőség, a névmási nemet ismerőkben a legnagyobb, míg a nem nélküli nyelvvel bírók valahol a kettő közé esnek, talán azért is, mivel nem tudják egykönnyen átvenni az olyan gender-szimmetrikus kategóriákat, mint amilyen a *he/she* terminus. Az, hogy a nyelvtani nem híján lévő nyelvek vajon több lehetőséget kínálnak-e egyenlőségpárti és nemsemleges kifejezések megalkotására, egy olyan kérdés, amit Hellinger és Bussman vetett fel a *Gender Across Languages*-sorozat második kötetének Bevezetőjében (2002: 20), viszont Braun (2011) a sorozatnak a török nyelvről szóló tanulmányában azt írta, hogy a grammatikai nem nélküli nyelvekben nehezebb kimozdítani a rejtett férfiszempontú előfeltevéseket. A saját kutatásaim alapján messzemenően egyetértek Braun következtetésével, hiszen a grammatikai nem hiánya a magyarban korántsem egy nemsemlegesebb nyelvnek a jele.

Úgy tűnik, az egyetlen módja annak, hogy hatással legyünk arra, ami egyfajta szimbolikus nyelvi jóváhagyási aktusnak tűnik, az, ha a nőnemet tesszük meg alapértelmezett szóalagnak, legalábbis a hivatalos dokumentumokban, ahogy ezt 2013-ban két német egyetem, a potsdami és a lipcsei, meg is tette. Ők számúzték a hivatalos iratokból az olyan általános jelentésű hímnemű szavakat, mint a *Professor* és a nőnemű *Professorin*mal helyettesítették, mondván, hogy az indoklás, mely szerint a hímnem használata a nőkre is vonatkozik, nem tűnt kellőképpen inkluzív értelműnek, ezért ideje visszajára fordítani a kellemetlen helyzetet (Wilder 2013).

Az angol kéziratból fordította Horváth Györgyi

Hivatkozott irodalom

- Balogh, Andrea. 2011. "Kinging in Hungarian lesbian culture." *Journal of Lesbian Studies* 15.3, 299-310.
- Bartus. László. 2013. "Orbán és a németek." *Amerikai népszava* nepszava.com [accessed May 15, 2014].
- Bernáth, Béla. 1987. "A szerelem képes nyelve: a favágás és a szerelemfákról." In Hoppál Mihály és Szepes Erika (szerk.) *Erősz a folklórban. Erotikus jelképek a néphagyományban*. Budapest: Szépirodalmi, 40-63.
- Berndt, Heine, & Nomachi Motoki. 2010. "[Is Europe a Linguistic Area?](#)" In Nomachi Motoki (ed.) *Grammaticalization in Slavic Languages*. Hokaido: Hokaido University, 1-26.
- Barát, Erzsébet. 2005. "The 'terrorist feminist.' Strategies of gatekeeping in the Hungarian printed media." In Michele Lazar (ed.) *Feminist Critical Discourse Analysis*. London: Palgrave, 205-228.
- _____. 2011. "Queer in Hungary: Hate speech regulation. Queering the speech/conduct binary." *Queer in Europe: Contemporary Case Studies*. London: Ashgate, 85-98.
- _____. 2012. "Queering the intersection of legislative, religious, and higher educational exclusion: Revisiting the First Case of collective LGBT litigation in Hungary." In Katharina M. Wiedlack & Sushila Mesquita (eds) *Transport of Queer Theory*. Vienna: Zaglossus, 81-95.
- Barát, Erzsébet, & Klára Sándor, eds. 2007. *A nő helye a magyar nyelvhasználatban (Nyelv, ideológia, media, vol. 1)*. Szeged: JATE Press.

- Bokale, Paola. 2013. "The interaction between morphology and pragmatics in Polish." *Orbis Linguarum* 1, 19-31.
- Borgos Anna & Szilágyi Judit. 2011. *Női írók és író nők: irodalmi szerepek a Nyugatban*. Budapest: Noran.
- Boyadzheva, Ellie. 2013. "Gender in English and Some Slavic Languages." *Orbis linguarum* 1, 40-47.
- Braun, Friederike. 1997. "Making men out of people. The MAN principle in translating genderless forms." *Communicating Gender in Context*. Eds. Helga Kotthoff and Ruth Wodak. Amsterdam: John Benjamins, 3-29.
- _____. 2001. "Turkish: the communication of gender in Turkish." In Marlis Hellinger & Hadumod Bussmann (eds) *Gender across languages. The linguistic representation of women and men* (Vol. 1). Amsterdam: John Benjamins, 283-310.
- Bunzl, Matti. 2000. "Inverted appellation and discursive gender insubordination: an Austrian case study in gay male conversation." *Discourse and Society* 11.2, 207-236.
- Caldas-Coulthardt, Carmen Rose, & Rosamund Moon 2010. "Curvy, hunky, kinky: using corpora as tools for critical analysis." *Discourse & Society* 21.2, 99-133.
- Cameron, Deborah. 1995. *Verbal Hygiene*. New York: Routledge.
- Dede Éva. 2005. 04. ["Nő, hölgy, lány, csaj. A nők megnevezése a mai magyar társkereső hirdetésekben"](#). *Napkeut.hu*.
- Domonkosi Ágnes. 2002. *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*. Debrecen: Debreceni Nyelvtudományi Intézet.
- Dömötör, Adrienne. 2006. "A nyelvújítás [Language reform]." In Ferenc Kiefer (szerk) *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 385-400.
- Engelberg, Mila. 2002. "The communication of gender in Finnish." In Marlis Hellinger & Hadumod Bussmann (eds) *Gender across languages. The Linguistic representation of women and men*, Vol. 2. Amsterdam: John Benjamins, 109-132.
- Everett, Caleb. 2011. "Gendered pronouns and thought: the ligature between epicene pronouns and a more neutral gender perception." *Gender and Language* 5.1, 133-152.

- Fercsik Erzsébet. 2010. "Traditional and modern forms of naming of Hungarian women." *Atti del XII. Congresso Internazionale di Scienze Onomastiche, Pisa, 28 agosto-4 settembre 2005*. Vol. 4, 131-140.
- Fercsik, Erzsébet. 2012. "Házassági név és identitás – a házasság nők önjelölő névhasználatára egy internetes közösségi oldalon." In Géza Balázs & Ágnes Veszelszki (szerk) *Nyelvészkultúra-kulturális nyelvészet*. Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság, 314-318.
- Gal, Susan. 1978. "Peasant men can't get wives: language change and sex roles in a bilingual community." *Language in Society* 7.1, 1-6.
- Gocsál, Ákos & Huszár Ágnes. 2008. "Die etwas andere Stimme. Unterschiede in der Aussprache von Männer und Frauen." In Erika Kegyes & Ágnes Hussar (szerk) *Genderbilder aus Ungarn. Ergebnisse ungarischer Genderforschung*. Hamburg: Verlag Dr. Kovač, 63-72.
- Graham, Alan et al. 2012. "Gender representation in different languages and grammatical marking on pronouns: when beauticians, musicians and mechanics remain men." *Discourse Processes* 49.6, 481-500.
- Hamilton, Laura, Claudia Geist, & Brian Powell. 2011. "Mapping gender attitudes with views toward marital name change." *Gender and Society* 25, 145-175.
- Heise, Elke. 2000. "Sind Frauen mitgemeint? Eine empirische Untersuchung zum Verständnis des generischen Masculinums und seine Alternativen." *Sprache und Kognition* 19.1-2, 3-13.
- Hellinger, Marlis. 1990. *Kontrastive Feministische Linguistik. Mechanismen Sprachlicher Diskriminierung im Deutschen und Englischen*. München: Huebner.
- Hellinger, Marlis & Christine Bierbach. 1993. *Eine Sprache für beide Geschlechter: Richtlinien für nicht-sexistischen Sprachgebrauch*. Bonn: Deutsche UNESCO-Kommission.
- Hellinger, Marlis & Hadumod Bussman. 2002. "Editors' Introduction." In Marlis Hellinger & Hadumod Bussmann (eds) *Gender across languages. The linguistic representation of women and men*. Vol. 1. Amsterdam: John Benjamins, 1-25.
- Hellinger, Marlis & Hadumod Bussmann, eds. 2001/2002/2002. *Gender Across Languages. The Linguistic Representation of Women and Men*. 3 vols. Amsterdam: John Benjamins.

- Horváth Péter Iván. 2011. 03. 15. [“Szónemesítés”](#) [(Ny)elvi kérdések 54.]. *e-nyelv Magazin*.
- Hulej, Emese. 2011. 08. 03. [„Séfasszony, gratulálunk!”](#) *NŐK LAPJA café* (accessed 2014.05.18).
- Huszár Ágnes. 2011. *A nő terei*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Inoue, Miyako. 2002. “Gender, language, and modernity: towards an effective history of Japanese women’s language.” *American Ethnologist* 29.2: 392-422.
- Irmen, Lisa & Jochen Knoll. 1999. “On the use of the grammatical gender in anaphoric pronouns in German. A comparison between Finns and Germans.” *Sprache und Kognition* 18.304, 123-135.
- Irmen, Lisa & Julia Kurovskaja. 2010. “On the semantic content of grammatical gender and its impact on the representation of human referents.” *Experimental Psycholinguistics* 57.5, 367-375.
- Kálmán László. 2013. 01. 14. [„Az olvasónők és nyelvésznők dilemmája.”](#) *Nyelv és Tudomány*. Weboldal.
- Kegyés, Erika. 2004. “Wahrheitsgehalt der Geschlechterstereotype am Beispiel ungarischer Sprichwörter.” In Ferenc Lendvai (szerk.) *Publicationes universitatis miskolciensis. Sectio philosophica. Tomus IX, fasciculus 2*. Miskolc: Typographia Universitatis, 137-164.
- Kegyésné Szekeres Erika. 2006. “Sprachlicher Sexismus und Sprachliches Gender Mainstreaming im Fokus der europäischen Sprachpolitik.” *European Integration Studies* 4.2, 24-44.
- _____. 2007. „Nyelvi szexizmus és szexista nyelvhasználat a magyar nyelvben.” In Kegyésné Szekeres Erika & Simigné Fenyő Sarolta (szerk.) *Sokszínű nyelvészet. Alkalmazott nyelvészeti gender-kutatás*. Miskolc: Miskolci Egyetem Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 91-100.
- _____. 2007. „A nő és az asszony lexemáink fogalomtörténeti vizsgálata.” In Erzsébet Barát & Klara Sándor (szerk.) *A nő helye a magyar nyelvhasználatban*. Szeged: JATE, 219-234.
- Kegyés Erika & Ágnes Huszár, szerk. 2008. *Genderbilder aus Ungarn. Ergebnisse ungarischen Genderforschung*. Hamburg: Verlag Dr. Kováč.
- _____. 2008. “Sexusgrammatik und Gendersemantik. Ausdrucksformen des Geschlechts im Ungarischen.” In Erika

- Kegyés & Ágnes Hussar (szerk.) *Genderbilder aus Ungarn. Ergebnisse ungarischen Genderforschung*. Hamburg: Verlag Dr. Kovač, 73-90.
- Kennison, Sheila M. & Jessie L. Trofe. 2003. "Comprehending pronouns: a role for word-specific gender stereotype information." *Journal of Psycholinguistic Research* 32.2, 355-378.
- Kiss, Jenő. 2009. [„Kazinczy, az Akadémia és a magyar nyelv ügye.”](#) *Magyar nyelv* 103.3, 257-262 (accessed 2014.05.18).
- Koniuszaniec, Gabriel & Hanka Blaszkowska. 2003. "Language and gender in Polish." In Marlis Hellinger & Hadumod Bussmann (szerk.) *Gender across languages. The linguistic representation of women and men*, Vol. 3. Amsterdam: John Benjamins, 259-285.
- Laakso, Johanna. 2005. *Our otherness. Finno-ugrian approaches to women's studies, or vice versa*. Wien: LIT Verlag.
- Lafferton Emese. 2007. "The Magyar moustache: the face of Hungarian state formation, 1867-1919." *Studies in the History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences* 38, 706-736.
- Lehečková, Helena. 2003. [„Slavonic versus Finno-ugric languages: on missing categories in grammar and cognition.”](#) *Glossos* (Summer) 4, 1-16.
- Lévy-Willard, Annette. 2013. 10. 11. [„Ce n'est pas aux femmes de disparaître de l'espace public.”](#) *Libération* (accessed 2014.05.15).
- Loránd, Zsófia. 2005. "Találkoztam már katona hölgyel is..." A nemek megjelenítése politikai szövegekben Magyarországon." In Erzsébet Barát & Klára Sándor (szerk.) *A nő helye a magyar nyelvhasználatban*. Szeged: Jatepress, 67-76.
- Margalits, Ede. 1897. *Magyar közmondások és közmonáásszerű szólások*. Budapest: Kókai Lajos.
- Maxwell, Alexander. 2008. "‘Der schöner, magyar, schnurbärtiger, bärtiger Mann’: Nationalisierter Gesichtshaare in Ungarn im 19. Jahrhundert." In Birgit Haas (szerk.) *Haare zwischen Fiktion und Realität: Interdisziplinäre Untersuchungen zur Wahrnehmung der Haare*. Münster: LIT, 180-204.
- _____. 2012. [„Tobacco as cultural signifier: a cultural history of masculinity and nationality in Habsburg Hungary.”](#) *AHEA: E-journal of the American Hungarian Educators Association* 5.

- Misad, Katalin. 2012. [“The characteristics of women’s names in Slovakia.”](#) *AHEA: E-Journal of the American Hungarian Educator’s Association* 5.
- Motschenbacher, Heiko. 2010. *Language, gender and sexual identity*. Amsterdam: John Benjamins.
- Mühlerhäusler, Peter & Rom Harré. 1990. “He, she, or it: the enigma of grammar and gender.” In Peter Mühlerhäusler & Rom Harré (szerk.) *Pronouns and people: the linguistic construction of social and personal identity*. Oxford: Basil Blackwell, 228-247.
- Nagy Marcell & Viviana Patti. 2006. “Lexical gender in Hungarian: reflections of social structures in an electronic corpus.” In Eva Maria Thüne, Simona Leonardi, & Carla Bazzanella (szerk.) *Gender, language and new literacy*. New York: Continuum Press, 182-195.
- Origo. 2013. 07. 16. [“Jó hirt küldött Orbán Viktor.”](#) *Origo.hu* (accessed 2014.05.15).
- Paczolay, Gyula. 1991. [750 magyar közmondás. 750 ungrische Sprichwörter und Redewendungen.](#) *Magyar Elektronikus Könyvtár* (accessed 2014.05.15).
- Perissinotto, Giorgio. 1983. “Spanish hombre: generic or specific?” *Hispania* 66.4, 581-586.
- Pete István. 2000. “Férfinyelv-e a magyar?” *Magyar Nyelvőr* 124, 198-115.
- Prewitt-Freilino, Jennifer L. J. Andrew Caswell, & Emmi K. Laakso. 2012. “The gendering of language: a comparison of gender equality in countries with gendered, natural gender, and genderless languages.” *Sex Roles* 66, 268-81.
- Pusch, Luise F. 1984. *Das Deutsche als Männersprache*. Berlin: Suhrkamp.
- Raátz Judit. 2008. “Geschlechtsstereotype im Ungarischen Vornamenschatz.” In Erika Kegyes & Ágnes Hussar (szerk.) *Genderbilder aus Ungarn. Ergebnisse ungarischen Genderforschung*. Hamburg: Verlag Dr. Kovač, 117-30.
- _____. 2011. “Nick as self-attributed name.” *Nouvelle revue d’onomastique* 53, 181-207.
- Rácz Péter, és András Shepác. 2013. “The perception of high frequency sibilants in Hungarian male speech.” *Acta linguistica Hungarica* 60.4, 457-468.
- Radics Viktória. 2007. 07.03. [“Tyúkpasztás angyalhajsza. Lovas Ildikó: Spanyol menyasszony. Lány. Regény.”](#) *Litera: az irodalmi portal* (accessed May 17, 2014).

- Romaine, Suzanne. 1997. "Gender, Grammar, and the Space in Between." In Helga Kotthoff & Ruth Wodak (szerk.) *Communicating Gender in Context*. Amsterdam: John Benjamins, 52-76. (Repr. Susan Romaine. 1999. *Communicating Gender*. Mahwah: Erlbaum, 65-90.)
- Sa'ar, Amalia. 2007. "Masculine Talk: On the Subconscious Use of Masculine Linguistic Forms Among Hebrew- and Arabic-Speaking Women in Israel." *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 32.2 (Winter), 405-429.
- Sabatini, Alma. 1985. "Occupational Titles in Italian: Changing the Sexist Usage." In Marlis Hellingerd (szerk.) *Sprachwandel und feministische Sprachpolitik: Internationale Perspektiven*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 64-75.
- Sándor Klára. 2008. "Women and the language of Hungarian politics." In Johanna Laakso (szerk.) *Frau und Nation: Woman and Nation*. Vienna: Lit Verlag, 74-83.
- Schleicher, Nora. 2011. "Women Managers Communicating Gender in Hungary." In Steven Tötösy de Zepetnek & Louise O. Vasvári (szerk.) *Comparative Hungarian Cultural Studies*. West Lafayette: Purdue University Press, 232-46.
- Shibamoto-Smith, Janet S. 2003. "Gendered structures in Japanese." In Marlis Hellinger & Hadumod Bussmann (szerk.) *Gender across languages. The linguistic representation of women and men*, Vol. 3. Amsterdam: John Benjamins, 201-225.
- Sólyom, Erika. 2011. "Linguistic Address Systems in Post-1989 Hungarian Urban Discourse." In Steven Tötösy de Zepetnek & Louise O. Vasvári (szerk.) *Comparative Hungarian Cultural Studies*. West Lafayette: Purdue University Press, 284-295.
- Soukup, Ilona. 2009. "Die europäische Sprachpolitik und Ihre Wirkung auf Ungarn." *Wiener elektronische Beiträge des Instituts für Finno-Ugristik* 8, 1-22.
- Tainio, Liisa. 2006. "Gender in Finnish language use: equal, unequal and/or queer?" *Wiener elektronische Beiträge des Institut für Finno-Ugristik* 5, 1-19.
- Tóth Edina. 2005. "A társadalmi nem megjelenési formái a magyar nyelvben". Előadásszöveg a Szegedi Tudományegyetemen.
- Vasvári, Louise O. 2005. "'Buon cavallo e mal cavallo vuole sprone, e buona femina e mala femina vuol bastone': medieval cultural fictions of wife battering." In Albrecht Classen (szerk.) *Love, Marriage, and*

Transgression in Medieval and Early Modern Literature.. Leiden: Brill, 313-316. Magyarul: „[’Buon cavallo e mal cavallo vuole sprone, e buona femina e mala femina vuol bastone’](#): A feleségbántalmazás középkori irodalmi reprezentációi.” *Palimpszeszt* 21 (2004).

_____. 2006. [“Queer theory and discourses of desire.”](#) *CLCWeb: Comparative Literature and Culture* 8.1.

_____. 2011. [“Grammatical gender trouble and Hungarian gender\[lessness\]: Pt I. Comparative linguistic gender.”](#) *AHEA E-Journal* vol. 4 (accessed May 17, 2014).

_____. 2014. “Hungarian: Doing Gender in a Genderless Language.” In Marlis Hellinger & Heiko Motschenbacher (szerk.) *Gender Across Languages* 4. Amsterdam: John Benjamins (megjelenés előtt).

Wilder, Charly. 2013. [“Ladies First:” German Universities Edit Out Gender Bias.](#) *Spiegel Online International* 05 July 2013 (accessed 2014.05.18).

Wittig, Monique. 1992. “The Mark of Gender.” In *The Straight Mind and Other Essays*. Boston: Beacon Press, 76-89.

Zhang, Hong Z. 2002. “Reality and representation: social control and gender relations in Mandarin Chinese proverbs.” In Marlis Hellinger & Hadumod Bussmann (szerk.) *Gender across languages. The linguistic representation of women and men*, Vol. Amsterdam: John Benjamins, 731-780.

Barát Erzsébet

Szegedi Tudományegyetem

A kritikai kutatások „mássága” avagy a nyelvi jelentés beágyazódottsága

Az összehasonlítás gyakorlatát a szöveg és kontextus relatív megkülönböztetése alapján tárgyalom. A jelhasználat gyakorlatát a kategorizálás szempontjából vizsgálom. A kategorizálást a (részben) nem nyelvi/szemiotikai jellegű kontextustól relatív és nem abszolút értelemben „más”-nak elgondolt gyakorlatként definiálom. Egyúttal, tágabb elméleti keretben, a diszkurzus fogalmát magát is megkülönböztetem a nyelv fogalmától. A kettő szinonimaként történő egybemosása ellen érvelek, hogy az összehasonlítást lehetővé tevő kritikai nézőpontot, a reflexivitás pozíciójába történő helyezkedést sem lehessen a „belátó” értelem abszolút diadalának elgondolni. A jelentés indexikalitását, konkrét társadalmi gyakorlatba ágyazottságát a Magyarországon a rendszerváltozás óta egyre erősödő, s az utóbbi két évben teljes hangerővel ránk zúduló gyűlöletbeszéd különféle diszkurzusainak kritikai vizsgálatával szemléltem. Elemzésemben a mellett fogok érvelni, hogy a „hasonlóság” jegyében miért nem lehet ezeket a beszédmódokat egymással paradigmaticus viszonyban lévő, „azonos” diszkurzus pusztá „variációinak” tekinteni. Állításomat a homofób beszédmód vizsgálatára alapozom, melynek kapcsán a Károli Gáspár Református Egyetem Teológus Karának 2003-as döntésre koncentrálok, az egyik utolsó éves hallgatójuk jogi státuszát megszüntető határozata nyomán kialakult jogi vitára. A vitában résztvevők érvelésének elemzésére támaszkodva az „azonos, mert mindegyik a ’kisebbségeket’ stigmatizálja” leegyszerűsítő logika mentén előálló „gyűlöletbeszéd” jelentés ideologikusságára kívánom felhívni a figyelmet. Ez a homogenizáló jelentés ideologikus, mert elfedi az „érintettek” között meglévő viszonylagos ám releváns különbségeket, egybemossa a más-más szempontból kirekesztendő csoportok stigmatizálással szemben működtethető stratégiákhoz való hozzáféréseinek potenciális különbségeit. Ugyanakkor azzal az illúzióval is kecsegteti a „többségi” társadalmat, hogy létezne az „érintetlenek” azonos lehetőségeket garantáló, kirekesztéstől mentes élettere.

A gyűlöletbeszéd rendjének íve

Az 1990-es évek eleje óta kísérem figyelemmel a gyűlöletbeszéd megjelenésének és térnyerésének különböző formáit a magyar közbeszéd

különböző tereiben.¹ A legelső, a napi sajtóban felerősített első kitüntetett esemény, az 1995. november 11-én a Független Kisgazdapárt által szervezett politikai nagygyűlésen Faddi Ottmár ferences szerzetes által mondott „idegenek” kiűzésére felszólító beszéd volt (Barát 1996). A négy országos napilap tudósítási stratégiáit megvizsgálva ott arra a következtetésre jutottam, hogy az ’idegen’ fogalom jelentését *többféle diszkriminációs beszédmód metszéspontjában* nyeri el. Az adott szerkesztőséget jellemző domináns értékrendtől függően az ’idegen’ a neki tulajdonított vallás, etnikai hovatartozás, politikai nézetek, valamint a nemzethez való tartozás „milyenségének” együttthatójaként definiálódik. Ezzel egyúttal a magyar médiában folyamatosan fel-fellángoló ’objektivitás’ vitát is más fénytörésbe igyekeztem helyezni, rámutatni a „semleges”, azaz értéksemleges média ideál tarthatatlan, önigazoló jellegére. A 2004-ben a Médiakutatóban megjelent tanulmányban (Barát et al. 2004a) jelzem először a kirekesztő beszédmód foucault-i értelemben vett diszkurzív renddé alakulását² a magyar hivatalos nyomtatott sajtóban. Az alkalmat a „feminizmus” fogalmának a rendszerváltozás első tíz évében lejátszódó megjelenése adta. A fogalom jelentése – egyetlen, önmagát mindvégig az adott politikai hatalom kritikusaként definiáló hetilaptól eltekintve – lejárató, stigmatizáló jelentésgyakorlatok mentén alakul, melyek, véletlen egybeesés, de szintén négyféle beszédmódot működtetnek: az Amerika (USA) ellenességre, az antikommunizmusra, a homofóbiára, valamint a nők vágyait figyelmen hagyó gondolkodás gyakorlatnak elutasítására építenek, a tagadott értékek és gyakorlatok „idegenszerűségére” apellálva.

Visszatekintve, ma úgy látom, ebben a feminizmussal ellentétes közegben jelenik meg hangsúlyosan a homofób beszédmód először. A leszbikus figurájának elrettentő (retorikai) erejéről képzelt szerkesztői vélekedés a homofóbiát teszi meg a feminizmus jelentését rögzítő gyűlölködés sarkköveként – jóllehet a magát baloldalinak, nyitottnak gondoló (különböző elit) csoportok nyilvános terekben észlelhető hallgatóságos beleegyezésétől övezve. Ezt átlátva kezdtem el különös figyelmet szentelni a gyűlöletbeszéd homofóbia szempontjából kiinduló kutatásának (Barát 2008; 2012). Annál is inkább, mert az „Egyenlő elbírálásról és az esélyegyenlőség előmozdításáról” szóló 2003. évi CXXV. törvény megalkotása körül zajló, az írott sajtóban nyomon követhető viták a magyar politikai közbeszédben szintén a gyűlöletbeszéd körül kezdtek

¹ Itt most csak a Magyarországon – egy kivétellel – magyar nyelven megjelent tanulmányaimra hivatkozom elsősorban, remélve, hogy ezeket viszonylag könnyen elérheti az érdeklődő olvasó.

² A fogalom kifejtését lásd Michel Foucault *The Archaeology of Knowledge*, New York: Pantheon Books. Trans. Allan Sheridan ([1969]1972).

sűrűsödni – elsősorban a büntethetőség kapcsán. A beszédmód büntethetősége kapcsán artikulálódott vélemények jobbára a beszéd és tett kettéválaszthatóságáról vallott nézetek mentén strukturálódtak, jóllehet a homofóbiáról többnyire említést sem tettek (Barát 2004b; 2011). A beszédmód szankcionálhatósága mellett és ellen érvelők egyaránt elítélték a gyűlöletbeszédet, s pozíciójuk legitimizálására, számítva egymás és hallgatóik egyetértésére, az antiszemitizmus „példáját” emelték ki az azonosnak elgondolt gyűlöletbeszédformák közül.

Pál Gábor (2012) tanulmánya is a gyűlöletbeszéd megjelenése szempontból látja fontosnak és tárgyalja a 2000-es évek első felének politikai vitáit. Ő azonban a „közösség elleni izgatás” körül folyó jogi, erkölcsi, illetve pártpolitikai szempontú viták elemzése kapcsán inkább a fogalom egyfajta definiálására törekszik. Bhikhu Parekh (2012) nyomán azt nézi meg, ki mit ért gyűlöletbeszédén, azaz egyfajta tipológiát állít fel, ami a kialakult jelentések leírására irányul inkább és nem annyira azok működésére. Engem azonban inkább az érdekel, s ezt kísérlem meg nyomon követni ebben a tanulmányomban is, hogy mit teszünk, tehetünk (vagy nem) a stigmatizáció gyakorlata révén, illetve, hogy mennyiben és milyen értelemben nyelvi természetű a megbélyegző megnevezés. A tipológia ekvivalenciára építő logikáját meghaladva az érdekel, milyen értékekkel, cselekvésekkel asszociálódnak a beszédmód használata folyamán megképződő egyéni és/vagy csoport identitások, beleértve a magát „védett”-nek tudott, gondolt kirekesztés gyakorló identitását is. A jelentés értékrendbe ágyazódottságából következően azonban nem tartható a gyűlöletbeszédet egymással tetszőlegesen behelyettesíthető, más-más csoportot célkeresztjébe vevő homogén gyakorlatként való leírása. Amennyiben elfogadjuk, hogy a gyűlöletbeszéd rendszerré állt össze az elmúlt húsz-huszonöt évben, a beszédmód kritikai vizsgálata annak feltárását is jelenti, hogy mely intézményes terekből járhat sikerrel inkább normává tenni a fenyegetően harsogó stigmatizációt, s mit érthetünk meg ennek a konkrét kirekesztési formának a logikáját vizsgálva a diszkurzív rend egészének működésére nézve.

A reflexivitás diszkurzív előfeltétele

Minden gesztus, kijelentés, amely az újragondolásra ösztönöz, kritikai pozíció felvételére szólít fel. A kritikai pozíció, a reflexzió elengedhetetlen feltétele, hogy kimozduljunk a vizsgálendő beszédmód pozíciójából, ne maradjunk „benn”. Ahhoz, hogy reflektálhassunk adott gyakorlatok, jelen esetben a tett/beszéd bináris logika mentén elgondolt kategorizálási

gyakorlatra, relatíve más értelmezési horizonton kell elgondolnunk az adott jelenséget. Miként lehetséges ez az elmozdulás?

Mivel a választott stigmatizálási gyakorlat, a homofóbia a szexualitás bizonyos formáinak „el”-különböztetésére és kirekesztésére irányul, magyarázatom a szexualitás diszkurzusként történő elgondolásának sajátosságára koncentrálok. Judith Butler *Jelentős testek* című kötetének harmadik fejezetében („Képzeltbeli azonosulás és a szexus felvétele”) a szexualitás fogalom újragondolására tesz kísérletet. Ezen belül a tudományos beszédmódot jellemző *naturalizálás* kontra *természettelenítés* bináris kategorizálási gyakorlat újragondolására hív. Az esszencializmus kontra konstruktivizmus beszédmódját kívánja meghaladni s helyette a *konstituálódás* szempontjából gondolni újra a szexualitás gyakorlatát:

Általános az a [tudományos] felfogás, hogy a szexualitás vagy konstruált vagy determinált; azaz, hogy amennyiben konstruált, akkor bizonyos értelemben szabad, illetve, hogy amennyiben determinált, akkor bizonyos értelemben kötött. Ezek a lehetőségek korántsem adják vissza az összetettségét mindannak, ami kockán forog, mikor a szex és a szexualitás felvételének feltételeit vesszük számba. A konstrukció „performatív” aspektusa nem más, mint a normák kényszerű ismétlődése. Ebben az értelemben tehát nem csupán arról van szó, hogy a performativitásnak korlátai vannak, hanem hogy *a kényszer mibenlétét kell újragondolni, mint a performativitás feltételét*. A performativitás nem szabad játék és nem is holmi teátrális önmutogatás; de nem tekinthető egyszerűen előadásnak (performansznak) sem. Sőt, a kényszer nem szükségképp azonos azzal, ami határt szab a performativitásnak; *a kényszer inkább az, ami kiválja és fenntartja a performativitást*. (Butler 98-99; *kiemelés tőlem*)

Butler performativitás diszkurzusának logikája az uralkodó beszédmód test/szex (tett) és szexualitás/identitás (beszéd) viszonyának binárisát átlépve konstitúcióként gondolja el a kettő viszonyát, azaz azok adott pontig terjedő kölcsönös átfedését tételezi. Ez mindennek előtt azt jelenti, hogy a kijelentéseket, a gyakorlatokat rendszerré, koherens logika vezérelte jelentéssé rendező hatalom, Butler terminológiájával élve, a kényszer, a létrejött produktumhoz képest nem külsődleges erő, hanem a performativitás lényege, a performativitást szervező, strukturáló elem. Ebben az értelemben annak nem külső korlátja, hanem létrejöttének ontológiai feltétele, lényege.

James Paul Gee (1999), Butlerhez hasonlóan, a diszkurzus foucault-i felfogására támaszkodva, a diszkurzív gyakorlatokat az identitás szempontjából gondolja újra. Azt vizsgálja, milyen feltételek mellett tekinthető a cselekvő beszélő identitása „azonosnak.” Butlerrel szólva, az identitás reiterábilításának feltételét gondolja újra és a diszkurzusban

maradásban ragadja meg. Ahhoz, hogy az embert egy bizonyos tevékenységet végző bizonyos típusú egyénként lássák adott közösség tagjai, mondja Gee, egy bizonyos diszkurzust oly módon kell – a többiekkel interakcióban – megvalósítani (s ezáltal időben fenntartani), hogy az kellően hasonlónak ítéltesék a létező performanszokhoz. Az identitás tehát intézményesült, erőviszonyok mentén szerveződött társadalmi gyakorlatok eredménye, melyek egyik alkotó eleme, dimenziója a szignifikáció gyakorlata maga.³ Mindebből következően, bármit is tegyünk éppen, adott helyzetben akkor leszünk (mások és önmagunk számára) értelmezhetőek, értelemmel bírók, ha *szükséges mértékben* vagyunk (maradunk) adott diszkurzusban. Következésképp, amennyiben kritikusán kívánunk viszonyulni adott beszédmódhoz, ha azzal az igénnyel lépünk fel, hogy reflektáljunk adott gyakorlatra – esetünkben a gyűlöletbeszéd különféle formáira –, azt csak akkor tudjuk megtenni, ha (a közösség tagjai számára is) érzékelhető módon elmozdulunk, kimozdulunk az adott beszédmód pozíciójából, s az így előálló értelmezési horizont „szükséges mértékben” bizonyul másnak. A jelentés közösségi, társadalmi gyakorlat jellegéből adódóan azt, hogy a szükséges mértéket elértük-e, hogy „hallhatóvá” lettünk-e, mindig a kijelentéseinkre adott válaszlépések alapján tudjuk csak megítélni, azaz a megítélés további interakciók tétje lehet csupán. Következésképp az értelmezési gyakorlatok közösségi jellegéből és retrospektivitásából következően a jelentés adott hatalmi viszonyok erőterében artikulálódik, s mint ilyen, szükségképpen dinamikus és relatíve nyitott; a nyelvhasználó tudata számára előre teljességgel nem belátható.

A tudás terei tehát egyenlőtlenül strukturálódnak, mivel a – hatalom értelemben használt – kényszer váltja ki és tartja fenn a diszkurzusok artikulálódását (Butler 99). Az egyes diszkurzusok legitimitása, értehetősége a diszkurzusban megszólalók erőviszonyainak, az intézményi struktúrában elfoglalt helyüknek függvénye. Mint azt Éve Kosofsky Sedgwick (1990, 67-90) Eszter bibliai történetének tárgyalásakor találóan megállapítja, a disszidens, nem-normatív szexualitás nyilvános „bevallásának”⁴ esélyei hasonló helyzetben lényegesen mások lennének. Érvelésének lényege annak leszögezése, hogy

³ Lásd a gondolatmenet angol nyelvű kifejtését Barát ‘Hate Speech Regulation and the Queering of the Conduct/Speech Binary’ in L. Downing & R. Gillett, *Queer in Europe*, Farnham: Ashgate, 2011, 89.

⁴ A magyar nyelvű szakirodalom az angol „coming-out” kifejezés fordításakor az „előbújás” fogalmát szokta használni. Az előbújik ige azonban a büntudat logikájával rezonál és ezért véleményem szerint tarthatatlan. A szubjektum cselekvőképességét sokkal inkább a „bevallal” ige képes megragadni.

... Eszter [Ahasvérusnak, *mint*] *férjének* fedi fel zsidóságát, ami többek között arra mutat rá, hogy „[Eszter] azért dönthet a kisebbség-politika választása mellett, mert támaszkodhat és támaszkodik a nemi szerepek konzervatív felfogására. A heteroszexualizált házasság intézményéből való kizártságuk következtében a marginalizált szexualitások számára nem érhető el ehhez hasonló választás” (Sedgwick, 1990: 82). A jogosultságok eme egyenlőtlen megoszlása arra hívja fel a figyelmet, hogy a kétféle stigmatizáció [vallási/etnikai, illetve szexuális alapú] különbsége az intézményesültségek fokában megragadható különbségeknek tulajdonítható. (Barát E. 2011, 89-90)⁵

Másként megfogalmazva, az identitás pluralitásából adódóan, az önazonosság nyilvános deklarációs gyakorlata során azt kell mérlegelnünk, hogy az identitás stigmatizáltnak tudott dimenziójának felvállalhatóságáért folytatott küzdelem folyamán számíthatunk-e bizonyos intézményesült előnyökre vagy sem. A fenti idézetből következően tehát tarthatatlan a tipizáló felfogás, mely a gyűlöletbeszéd különféle megnyilvánulási formáit azok intézményi környezetéből kiemelve tárgyalja, mintha a stigmatizáció közvetlen célkeresztjébe vett közösségek (tagjainak) identitása eleve adott lenne, következésképp egymással szabadon felcserélhetők. Jóllehet ennek a fetiszáló felfogásnak mindig meg lesz a kategorizáló számára az a „megnyugtató” hozadéka, hogy ő maga a „megtámadott”, megcélzott közösségen kívülre helyeződik – még ha nyíltan deklarálja is erkölcsi egyet nem értését a konkrét stigmatizálási aktussal. Mint azt Mary Matsuda (1993), a huszadik század végén felerősödő észak-amerikai rasszizmust kritikai nézőpontból kutató jogtudós kifejtette, a gyűlölködés célpontjában állók és a többiek megkülönböztetése azonban nem lehet abszolút, csak relatív. Noha a közvetlen áldozat pozíciójából nézve „a gyűlöletbeszéddel szemben tanúsított tolerancia következményeit nem az egész társadalom viseli, [...] hanem *elsősorban azok*, akik a legkevésbé képesek megfizetni [a rájuk kényszerített elhallgatás] árát” (Matsuda 18; *kiemelés tőlem*).⁶ Vagyis a rasszizmus a közvetlenül megcélzottak csoportján túl a “többségi” társadalom tagjait is érinti, mégha a stigmatizáltakhoz képest közvetve is: “a

⁵ A fordítása a Szerzőé. Az angol szöveg eredetiben: „She argues that the fact that Esther discloses herself to her husband shows, among other things, that her ‘Jewish choice of minority politics [is] based on a conservative reinscription of gender roles’ (Sedgwick 1990, 82). Such a choice is not applicable in the case of marginalized sexualities, due to their exclusion from the social institution of marriage. This differential distribution of institutional entitlements underscores the discursive aspect of institutionalized differences between the two forms of stigmatization.”

⁶ A Szerző fordítása. Angol eredetiben: „the tolerance of hate speech is not borne by the community at large [...] but by those least able to pay [the tax of silencing imposed on them].”

fehérek gyülekezési és egyéb szabadságjogai is *sérülnek a rasszista gyűlölet légkörében*” (ibid.; *kiemelés tőlem*).⁷ Vagyis a gyűlöletbeszéd dinamikusságából nem következik szükségképpen annak abszolút véletlenszerű tetszőlegessége, másrészt, végső soron, a „többségi” társadalom tagjai is elszenvedői, még ha sokkal áttételesebb, közvetettebb módon is. Azaz a két csoport helyzete nem abszolút mértékben más, bár viszonylagos másságuk lényeges, releváns mértékben tér el egymástól. Véleményem szerint a jelentés szempontjából kettejük „mássága” a tett/beszéd megkülönböztethetősége mentén artikulálódik. Sedgwickkel összhangban állítom, hogy az intézményi struktúrában a relatíve előnytelenebb, kiszolgáltatottabb pozíciót elfoglaló csoport életlehetőségeire súlyosabb következményekkel jár az a felfogás, ami a gyűlöletbeszédet tisztán „beszéd”-ként definiálja, továbbá, hogy ez a bináris kategorizálás az egyes gyűlöletbeszédformákban is másként működik. A konkrét jogi eset kapcsán azt szeretném tehát bemutatni, hogy a kritikai kutatás számára a homofóbia vizsgálata milyen értelemben foglal el relatíve fontosabb, kitüntetett helyet a többi beszédformához képest; mit érthetünk meg a homofóbia vizsgálata során a tett/beszéd viszonyáról a többi stigmatizáció logikájára nézve is anélkül, hogy egybemosnánk sajátosságait, s ezzel végső soron trivializálnánk a közvetlenül érintett csoport pozíciójából belátható kirekesztések következményeit. Az összehasonlító vizsgálódás így valójában olyan „többségesítő” értelmezés, ami a „kisebbség”-be szorítottak pozíciójából kiindulva teszi lehetővé, hogy felfejtsük a „többségi” pozícióval járó közvetett hátrányokat is – ahelyett, hogy csupán előnyeiket kimutatva ragadnánk meg a „többségi pozíció” jelentését. Az összehasonlítás bináris logika mentén működő, a hasonlítás kiinduló pontját normává emelő hierarchizáló logikát véleményem szerint ezzel az, eredetileg Sedgwicktől származó, a „kisebbségesítő” (minoritizing) gyakorlattól megkülönböztetett „többségesítő” (majoritizing) megközelítési móddal lehet átírni, noha Sedgwick maga nem fejt ki az általa javasolt megközelítési módnak az összehasonlítás gyakorlatára vonatkozó következményeit (Sedgwick 84).

A disszidens szexualitást stigmatizáló gyűlöletbeszéd sajátossága

Mint a cikk első részében már említettem, az elmúlt két évtizedben a gyűlöletbeszédéről zajló viták elsősorban a büntethetőségéről szólnak. Ennek kapcsán mind az ellene érvelők népesebb tábora, mind a mellette érvelők messze kisebbségben lévő csoportja valójában a tett és a beszéd

⁷ A Szerző fordítása. Angol eredetiben: „Associational and other liberty interests of whites are [also] curtailed in an atmosphere rife with racial hatred.”

megkülönböztetéséről vitáznak. Ám nem arról, hogy van-e létjogosultsága az ilyen merev, bináris distinkciónak, hanem arról, hogy *hol* húzzák meg ezt a jól elkülöníthetőnek gondolt határt a két terület között. Azaz a vita központi kérdésére adott feleletük, nevezetesen arra, hogy kell-e *büntető* jogilag szabályozni a gyűlöletbeszédet vagy sem, ugyanannak a logikának a jegyében születik meg, a vita heves, sokszor akár indulatos jellegétől függetlenül. A két fél „csupán” abban nem tudott megegyezni, hogy *mikortól* tekinthető a gyűlöletbeszéd erőszakos cselekvést kiváltó *tettnek*, s mint ilyen a törvényalkotó által erkölcsi szempontból számonkérhetőnek. A vitában ugyanakkor nem jutott szóhoz, a közbeszédbe nem került be (nem tudott bekerülni?) a beszéd és tett relatív viszonyát tételező, foucault-i indíttatású diszkurzivitásra építő felfogásának egyetlen megnyilvánulása sem (ld. elsősorban Barát 2012; 2011; 2008).

A gyűlöletbeszéd intézményesülése tehát azt is jelenti, hogy a kategóriák artikulálódása intézményesült, viszonylag koherens logika mentén, rutinszerűen működik. Az erőszakos cselekedet/„csak” beszéd bináris kategóriájának működési elvét Susan Gal és Gail Kligman (2000) tanulmányának segítségével írom le. Gal és Kligman vizsgálatának középpontjába a közsféra/magánszféra szüntelenül újratermelő hierarchikus dichotómiáját állítja. A kelet-európai rendszerváltozásnak a nők életére gyakorolt következményeit a „két tér” elgondolhatóságának sajátosságainak alapján vizsgálja. A gyakorlatot szervező logika jellemzéséhez a geometria ciklikusan visszatérő fraktális alakzatait hívják segítségül.

[Ennek a logikának az] az eredménye, hogy bármely nyilvános téren belül előállíthatóvá lesz egy magánszféra, s egy magánszférán belül pedig egy további nyilvános sféra. Hogy adott esetben a szembeállítás mely szintje és kontextusa kerül előtérbe, az a társadalmi szereplők és intézmények *elfoglalt helyétől és nézőpontjától függ*.⁸ (Gal & Kligman 41; *kiemelés tőlem*)

A fenti mechanizmust a gyűlöletbeszéd-viták tett/beszéd binárisok mentén kitermelő distinkcióira alkalmazva a következő hierarchikus szinteződést írhatjuk le. A büntethetőség ellen a vélemény abszolút szabadságára hivatkozó logikája a fent leírt geometriai osztódás logikájából következően a nyelv kontra valóság kettősét tételezi a vonatkozó ontológiai hierarchia csúcán. Ezen belül aztán, a következő lépésben, a nyelv a jelentés vetületében tovább osztódik, bomlik tartalom és forma kettősére, a forma pedig egy következő értéktelített distinkció során, mint stílus értelmeződik

⁸ A szerző fordítása. A szöveg eredetiben: „The result is that within any public [domain] one can always create a private; within any private [domain] one can create a public. Which level of contrast and context is invoked in any instance of use is a matter of positioning and of the perspective of social actors and institutions.”

újra és osztódik a logika működésének eredményeként az ízléses és ízléstelen megnyilvánulások kettősére. Így szelídülhet a kodifikáció ellen érvelő beszédmódban a gyűlöletbeszéd a közelebbiről soha meg nem határozott „jó ízlés” kérdésévé, csupán „goromba, trágár” megnyilvánulási móddá. A láncolat csúcán elhelyezkedő tett/beszéd fogalomparhoz való, szintről-szintre haladó logikai visszatérés lehetősége pedig mindig visszaigazolja az érvelés „racionalitását”: az ízléstelenség nem lehet elégséges alap a törvénykezésre, hiszen a (gyűlölet)beszéd szigorúan véve csak „leírhatja”, tükrözheti, de nem produkálhatja, nem artikulálhatja – a szó semmilyen értelmében – a világot, ami a beszéd-től függetlenül „adva van”. Azaz a nyelv mindig csak valamiről szóló „tényszerű, mert a tartalommal egybevágó” állítás vagy a beszélő pusztán „véleménye”, de mindkettő a tett „után”, következményeként állhat elő csupán, s mint ilyen szükségképp nem tekinthető (nem tekintendő) a társadalmi intézményi struktúra, illetve a tettek részének.

A konkrét, elemzendő eset a következő. A Károli Gáspár Református Egyetem (KRE) Hittudományi Karának Kari Tanácsa 2003. október 10-én - titkos szavazással – úgy döntött, hogy egy utolsó éves lelkész szakos férfi hallgatót kizár hallgatói sorából. A Kar vezetése (gyóntatójának megvallott) homoszexuális vonzalma miatt nem tartotta a hallgatót alkalmasnak a lelkészi pályára, s ezért nem folytathatta tanulmányait a KRE-n. Illetve, a hasonló eseteket megelőzendő, a Kari Tanács 2003. november 28-án határozatot hozott, melynek értelmében a jövőben a hallgatóknak a lelkészi gyakorlat megkezdése előtt kötelezően részt kell vennie egy alkalmassági teszten, melynek egyik kérdése a hallgató szexuális orientációjára kérdez rá. E két döntés ellen tiltakozott és adott be az érintett közösség nevében felperesként keresetet a frissen hatályba lépett új esélyegyenlőségi törvény alapján az 1995-ben alapított Háttér Társaság a Melegekért közhasznú egyesület. Az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. törvény (Ebktv.) 2004. január 27. napján lépett hatályba az Európai Unió 2000/43/EK irányelvének (faji irányelv) és a 2000/78/EK irányelvének (foglalkoztatási keretirányelv) átültetését, és a hazai antidiszkriminációs szabályozás egységessé tételét kívánta megvalósítani.⁹

A keresetet harmadik lépésben, a Legfelsőbb Bíróság elé került, ami jogerősen elutasította a Háttér fellebbezését.¹⁰ Mivel a Legfelsőbb Bíróság

⁹ A jogi eset lefolyásának részletes ismertetését lásd Kárpáti József 2005.

¹⁰ A három jogi ítélet száma: (1) Fővárosi Bíróság 19. P. 21788/2004/10. számú ítélete, amelyet a Fővárosi Ítéletábrla (2) 2. Pf. 21318/2004/4. számú ítélete hagyott helyben. Ezeket az ítéleteket a Legfelsőbb Bíróság, mint felülvizsgálati bíróság (3) Pfv. IV. 20678/2005/5. számú ítélete hagyott lényegében jóvá.

(LB) 2005. június 8-án, felülvizsgálati eljárásban hozott ítélete alapvető jogértelmezési megállapításai miatt önmagán túl mutató relevanciával bírt egészen mostanáig, ezért ennek a dokumentumnak alapján reflektálok a homofóbia „majoritizáló” megközelítési módból adódó előnyeire, és nem tárgyalom a megelőző két bírói szakasz határozatait. Ugyanakkor az LB határozatai a Magyar Köztársaság 1989. október 23-án módosított Alkotmányát leváltó Magyarország Alaptörvényének 2012. január 1-jei bevezetése következtében mára elvesztették ezt a potenciáljukat, azt a Háttér Társaság által (is) hangoztatott egyetlen, fontos és pozitív hozadékkukat, hogy hosszú évekre iránymutatásul szolgálhattak volna hasonló igényeket támasztó társadalmi szervezetek (tagjainak) jogvitáihoz. Mivel azonban tanulmányom nem a konkrét jogi környezet változásait kívánja tárgyalni, hanem az adott eset jelentőségét a tett/beszéd kategóriáinak megkülönböztetése szempontjából, ezért az elmúlt tíz év jogi változásainak tárgyalásától itt mégis eltekinthetek. Mi több, az elemzés középpontjában álló bináris kategorizálási gyakorlat dominanciája a jogi keretek változása ellenére is érintetlen maradt, így érvelésem relevanciája továbbra is fenntartható.

Az LB fenntartotta a Fővárosi Bíróság és a Fővárosi Ítéltábla jogerős elutasító döntését a Háttér kontra Károli ügyben. Ez azért is önellentmondásos, mert az LB elfogadta a Felperes legtöbb érvét. A megerősítés legfontosabb eleme az, hogy az LB elismerte a Háttérnek azt a jogértelmezését, hogy élt az esélyegyenlőségi törvény 20. § (1) bekezdésének c) pontjában biztosított lehetőséggel és bíróság előtt érvényesítette a hátrányos megkülönböztetés tilalmához való jogot a meleg közösség (és nem az adott hallgató) nevében, amit az Alperes, a KRE mindvégig vitatott. A legfőbb bírói fórum kiemelte, a szexuális orientáció az emberi személyiség lényegi vonásának tekinthető, s mint ilyen az egyházi alapítású felsőoktatási intézményekre is kiterjed az esélyegyenlőségi törvény hatálya alapján, annak védelme. Illetve, hogy a kereset indításához nem szükség konkrét személy jogséremlme, az absztrakt, lehetséges hátrány jövőbeni bekövetkezhetősége is sértheti az egyenlő bánásmód követelményét. Vagyis elégséges ok volt, melyet sikeresen bizonyított is a Társaság, a hátrány a jövőben is bekövetkeztét a védett csoporthoz való tartozás alapján.

Ugyanakkor, az LB határozatának második felében megfogalmazott helyzetértelmezés értelmezésem szerint gyakorlatilag aláássa a fenti megállapítás értelmét. Az LB álláspontja szerint ugyanis az Alperes, a KRE sikeresen bizonyította, hogy a lelkeszi és vallásánári képzésben nem (volt) köteles az egyenlő bánásmód követelményét megtartani, mert, a 2003. évi CXXV. törvény (Ebkvt.) kikötésének megfelelően, a megkülönböztetésnek ésszerű indoka van, nevezetesen az egyházi hitelvek fennmaradásának

biztosítása. A KRE 2004. január 4-én adta közre az eredetileg a Kari Tanács 2003. novemberi közgyűlésre készült [A homoszexualitásról](#) című tanulmányt, ami gyakorlatilag a KRT-t fenntartó Református Egyház hivatalos állásfoglalását artikulálja. Ez a dokumentum leszögezi, hogy „az egyház a Biblia alapján nem helyeselheti (...) homoszexuális életet folytató vagy azt propagáló vallásánárok és lelkészek képzését, szolgálatba állítását, illetve szolgálatban tartását.”¹¹

Az LB törvényértelmezése annál is inkább figyelemre méltó, mert azon az előfeltevésen alapszik, hogy, a Vatikánhoz hasonlóan, a magyarországi protestáns egyházaknak lenne a szexuális kisebbségekkel kapcsolatosan részletesen kidolgozott hivatalos álláspontja. Márpedig az eset kapcsán nyomtatott sajtóban megjelent szövegek alapján aligha juthatunk erre a következtetésre. A *Népszabadság* című napilap hasábjain megjelent két cikk tanúsága értelmében, ilyen kanonizált szöveg nincs. Szűcs Balázs, aki a cikk megjelenésekor, 2013-ban, a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának negyedéves református teológus hallgatója a következőket írja:

A magyarországi történelmi protestáns egyházaknak a szexuális kisebbségekkel kapcsolatosan nincs részletesen kidolgozott hivatalos álláspontja, és az e kérdésben (is) felmerülő viták és különbözőségek miatt nem valószínű, hogy a közeljövőben lesz. Elhamarkodott és ésszerűtlen lenne bármilyen döntés meghozatala, hiszen egyetlen teológiai szekció sem foglalkozott a magyarországi melegek kérdésével, nem folyt párbeszéd az érintettekkel sem, és nem alakult ki a higgadt, tudományos párbeszéd sem... Ha esetleg mégis hozna bármilyen döntést például a református egyház zsinata, azt a gyülekezeti autonómia elve alapján minden gyülekezet sajátos módon alkalmazhatja. (Szűcs 2003. 09. 26.)

Ugyanezen a napon Kun András Nándor református lelkipásztor, okleveles teológus pedig a következő Bibliaértelmezést adja közre a *Népszabadság* elektronikus oldalán, ami megkérdőjelezi a KRE-nek az LB által jóváhagyott és megerősített, a per során mindvégig képviselt álláspontját, ami a Református Egyház állítólagos egységes Biblia-értelmezésére hivatkozik:

A Biblia nagyon keveset beszél a felnőtt homoszexuálisok közötti kapcsolatáról. A Biblia-kutatók vitáznak azon a mintegy tucatnyi szentírási helyen, amelyek az azonos neműek közötti kapcsolatra utalnak. Ezekben

¹¹ Ez az anyag ma már, a tanulmány készítése során nem elérhető a [Magyarországi Református Egyház](#) honlapján, de továbbra is hozzáférhető teljes terjedelmében az itt hivatkozott [pride.hu](#) honlapon.

egyértelműen igazolható, hogy a pogány bálványimádás, a korabeli templomi (kultuszi) prostitúció és a gyermekekkel való nemi visszaélés kap és kritikái hangot. Minden bibliai íge sajátos környezetben, egyedi körülmények között hangzik el, s a reformátori teológia útmutatása szerint a leghelyesebb az, ha a Szentírást a Szentírás szavaival magyarázzuk, hiszen Scriptura Sacra sui ipsius interpretans. Ez a hermeneutikai alapelv a Szentírás magyarázatát nem külső, hanem a maga szellemének megfelelő értelmezéshez köti. [...]

Másrészt tény, amit Pál apostol örök figyelmeztetésként mond: "a betű megöl, a Lélek pedig megelevenít" (2 Kor 3,6). (...)Keresztyén egyház és közösség senkit nem rekeszthet ki, azok közül, akik vágyva várják és óhajtják az Istennel való közösséget. Azokat a homoszexuálisokat, akik igénylik e közösséget, függetlenül attól, hogy életformájukra ítéletet vagy felmentést mond közvetlen környezetük, az egyház vagy a társadalom, mindenképpen Krisztushoz kell vezetni. Semmi nem indokolja a felelőtlen ítéletet, mert Jézus Lelkének fényében, ha ítélet és kegyelem közt hánycódunk, inkább a kegyelem felé kell térnünk. Ha magabiztos meggyőződés és bizonytalan alázat közt vívódunk, inkább az alázat felé hajoljon szívünk. Ha megvetés és szeretet közt őrlődünk, inkább a szeretet felé térjünk. Ha így teszünk, minden bizonytalansággal hűségesebb tanítványai leszünk annak a Jézus Krisztusnak, aki megtestesítette a kegyelmet, az alázatot és a szeretetet. (Kun 2003. 09. 26.)

Az LB a jogi eset megítélése során valójában a 2003. december 22-én hozott, CXXV. esélyegyenlőségi törvény rendelkezéseit, melyek az akkor még érvényben lévő magyar Alkotmány két pontját van hivatva megvalósítani: az Alkotmány 54. § (1) bekezdését, amely az embert megillető két legalapvetőbb *jogot rögzíti*, az élethez és az emberi méltósághoz való jogot, ami az embert születéstől fogva megilleti, illetve a 70/A. §-ának (3) bekezdését. Ez a bekezdés rendelkezik arról, hogy a Magyar Köztársaság a jogegyenlőség megvalósulását az esélyegyenlőtlenségek kiküszöbölését célzó intézkedésekkel is segíti. A Hátterrel szemben ugyanakkor a KRE, az Alperes mindvégig a hatályos Alkotmány 60. §-a biztosította szólásszabadságának alkotmányos jogára hivatkozott, hitelveinek védelme során. A jogvita során tehát a két alkotmányos jogot abszolút módon különböztették meg egymástól. Mindkettő a beszéd tartományába tartozik, ahol a beszéd a szimbolikus, kulturális szabadságjogok értelemben definiálódik, majd lesz a következő lépésben hierarchikusan szétválasztható a jogalkalmazó LB szempontjából az abszolút értéket élvező szólásszabadságra szemben a méltóságot (védő vagy sértő) beszéddel. A helyzet ironiája, hogy a felperes és az alperes ugyanazt a binárist használja, de a két alapjog ellentétes pólusának igyekszik kizárólagos elsőbbséget szerezni. Végső soron, az Alapjogot felperes távozhat elégedetten, mert a jogalkalmazás csúcán elhelyezkedő Legfelsőbb Bíróság hasonlóan foglalt állást az egymást a két alapjog egymást kizáró logikáját illetően.

Konklúzió: A szubverzió esélyei

Mikor lehetne a fent leírt domináns logikát sikeresen leleplezni s egyben jobb eséllyel indítani keresetet a fenti bináris logika mentén működő, szólásszabadságot preferáló érvelés ismeretében? Ehhez kiindulásként a tett/beszéd fent tárgyalt performatív logika mentén történő relatív megkülönböztetését kellene megfontolni. Ezen túl, a konkrét érvelésben kifejtteni azt is, hogy miért foglal el a homofóbia ennek beláttatásában kitüntetett szerepet.

Mindenek előtt, Gee (1999) alapján, a diszkurzust alkotó szignifikációs és nem-szignifikációs gyakorlatok között elgondolt dialektikus, dinamikus viszony, a társadalmi kontextusba ágyazott jelentés fogalma azt is jelenti, hogy az egyes diszkurzusok abban a tekintetben is különböznek egymástól, hogy melyikben játszik relatíve fontosabb szerepet a jelhasználat. A mai magyar társadalomban vannak olyan nyelvi stigmatizációs gyakorlatok, a gyűlöletbeszédnek olyan formái, melyek „magától értetődő” módon támaszkodhatnak arra az intézményesült felfogásra, mely szerint adott csoportok „beazonosításához” nincs szükség a nyelvi megnevezésre, felismerhetőségük „nyilvánvalóan testükbe zártan látható”, mint a „cigányozás” és „zsidózás” alanyának kiszemelt közösségek tagjainak besorolt emberek esetében. Ugyanez a logika kevésbé teszi lehetővé a „buzik” egyértelmű besorolását. Ahhoz, hogy hasonló „bizonyossággal” kerülhessenek a gyűlölet kirekesztő célkeresztjébe, paradox módon, végső soron arra van szükség, hogy önmagukat állítsák célkeresztbe a „bevállalás” nyilvános aktusa révén: azaz annak kell mondani magukat. A nyelv, a jelhasználat eredményeként áll elő a „nyilvánvaló” beazonosíthatóság. Innen nézve viszont, minden identitás gesztusra igaz, hogy a még ha a nyelvhasználat Innen nézve viszont, minden identitás gesztusra igaz, hogy a nyelvhasználat a megnevezett létrejöttének következményével jár, még ha a nyelvhasználat azok esetében nem is (ennyire) elengedhetetlen. Ebből következően a kétféle alkotmányos jogot sem lehet „kétfajta” kulturális jogként elgondolni: ahhoz hogy a szólás szabadsága valóban mindenkinek egyformán elérhető legyen, pont annak kellene teljesülnie, hogy ne járjon kirekesztő, megbélyegző következményekkel a (ma sokszorosan) disszidensként pozicionált szexualitásartikulálódása, hogy értelmét, létjogosultságát veszítse a bevállalás gesztusa.

Felhasznált irodalom

Barát. Erzsébet. 2012. „A 'politikai korrektség'-re hivatkozás ideológiai csapdái: A 2010-es év óvodapedagógiai változtatásokra tett kísérletet

- kísérő társadalmi és politikai küzdelmek.” In Kádár Judit & Szathmáry Judit (szerk.) *Gondolatok a toleranciáról, a másságról (Mi/Más 2. Konferencia 2010)*. Eger: Esterházy Károly Főiskola, 66-74.
- . 2012. „Queering the intersection of legislative, religious, and higher educational exclusion: Revisiting the First Case of collective LGBT litigation in Hungary.” In Katharina M. Wiedlack & Sushila Mesquita (eds) *Transport of Queer Theory*. Vienna: Zaglossus, 81-95.
- . 2011. „Queer in Hungary: Hate speech regulation. Queering the speech/conduct binary.” In Lisa Downing & Robert Gillet (eds). *Queer in Europe: Contemporary Case Studies*. London: Ashgate, 85-98.
- . 2008. [„A gyűlöletbeszéd logikája”](#) [The logic informing hate speech]. *Századvég*, 48:2, 101-114.
- . 2006. „A gyűlöletbeszéd és a kirekesztés logikája” [Hate-Speech and the Logic of Exclusion]. In K. Szekeres Erika & Fenyő Sarolta (szerk.) *Sokszínű nyelvészet II.: Alkalmazott nyelvészeti gender-kutatások* [Colorful Linguistics. vol. 2.: Language and Gender Research]. Miskolc: MOZAIK, Miskolci Egyetem, 113-124.
- . 2004a. „Gyűlölködni szabad?” *MÉDLAKUTATÓ* (Tavaszi), 41-59 (Pataki Kinga Júlia & Pócs Kata társszerzők)
- . 2004b. „Abuse of Freedom of Speech: Neo-conservative gate-keeping in Hungarian print media” In: Hanna Hacker (ed.): *lesby-by-by: aspekty politeity identity*. Bratislava: ASPEKT, 177-192.
- . 1996. „Are You an Alien? Ideologies at Work in the Printed Hungarian Media” In J. Cunningham & J. Horvath (eds.): *Framing the Issues: British Studies – Media Studies – Conference Papers*. Budapest: British Council, 125-148.
- Butler, Judith. 2005. *Jelentős testek*. (Bodies That Matter. Routledge, 1993. ford. Barát Erzsébet és Sándor Bea) Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Gal, Susan és Gail Kligman. 2000. *The Politics of Gender After Socialism: A Comparative-Historical Essay*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Gee, James Paul. 1999. *An Introduction to Discourse Analysis. Theory and Method*. London and New York: Routledge.
- Kárpáti József. 2005. [„Az utolsó próbatétel. Ítélet a Háttér Társaság kontra Károli Egyetem ügyben.”](#) *Fundamentum: Az emberi jogok folyóirata* 9.évf. 3.sz., 105-108.

- Kun András Sándor. 2003. 09. 26. „[Érték vagy ítélet?](#)” Archivum - *NOL.hu*.
- Matsuda, J. Mary. 1993. „Public Response to Racist Speech: Considering the Victims Story” in Matsuda J. Mary, Charles R. Lawrence et al. (eds.) *Words That Wound: Critical race Theory, Assaultive Speech, and the First Amendment*. Colorado and Oxford: Westview Press, 17–51.
- Magyarországi Református Egyház. 2014. *A homoszexualitásról*. Archiválva a [Pride.hu](#) weboldalon. Hozzáférés: 2014. március 12.
- Parekh, Bhikhu. 2012. „The Content and Context of Hate Speech Rethinking Regulation and Responses” in Michael Herz and Molnár Péter (eds.) *The Content and Context of Hate Speech Rethinking Regulation and Responses*. Cambridge: Cambridge University Press, 37-56.
- Pál Gábor. 2012. *A gyűlöletbeszéd fogalma a politikai vitákban. Értelmezések és alkalmazások. Két eset a 2000-es évekből*. Budapest: MTA TK Politikatudományi Intézet, vol.2.no.2.
- Sedgwick, Eve Kosofsky. 1990. *Epistemology of the Closet*. Berkeley and Los Angeles, CA: University of California Press.
- Szűcs Balázs. 2013. „[Egyházak és melegség](#)” *Népszabadság*. Hozzáférés: 2014. március 18.

A női géniusz színeváltozásai: Alkotónők egyetemes enciklopédiája

Béatrice Didier, Antoinette Fouque és Mireille Calle-Gruber, szerk. *Le Dictionnaire des Femmes Créatrices*. 3 kötet (Paris: Éditions des Femmes/ Biblio Belin, 2013) 4800 oldal. Sonia Rykiel illusztrációival. ISBN-10: 2721006312. ISBN-13: 978-2721006318

A nőtörténet számára úttörő jelentőségű és a könyvpiacra műfajában egyedülállóan ambiciózus kézikönyv megjelentetésére vállalkozott a francia Éditions des Femmes kiadó. Az *Alkotónők egyetemes enciklopédiája* címre hallgató monumentális alkotás több mint 5000 oldalt számláló három vastag kötetben kíván számot adni az egész világ kultúrtörténetében vagy a saját hazájukban jelentős szerepet játszó női alkotók munkásságáról, térben és időben átfogó, összefoglaló jelleggel, nyolc 'kreatív színtér' kimagasló teljesítményeire, emlékezetes nőalakjaira koncentrálna. A hagyományos tudományterületek és művészeti ágak – tudomány és technika, bölcsész tudomány, képző/iparművészet, előadóművészet, irodalom és könyv(kiadás) – kiemelkedő művelői mellett helyet kapnak a hagyományosan férfiuuralom dominálta publikus, közéleti közegben teret nyerő úttörő nők is, akik a történelem-politika-gazdaság, a földrajz és a felfedezés, vagy akár a sport területein törtek át határokat és alkottak maradandót.

A mű több szempontból is hiánypótló. A kanonizált alkotónők felé tett kötelező főhajtáson túl számos méltatlanul feledésbe merült alkotóra is felhívja a figyelmet. Bemutatásra kerülnek a már elismert női géniuszok – Sapphotól, Simone Veilen át Angelina Jolie-ig – csak úgy, mint kevésbé ismert társaik, köztük például Agnocide antik görög nőgyógyász, Itsuko Hasegawa japán építész, Naïma Laouadi algír futballista, Vandana Shiva a Nagymamák Egyetemét alapító indiai fizikus, hogy csak néhány nevet említsünk a rendkívül széles és színes palettáról. Az enciklopédia egyszerre vizsgál egyéni teljesítményeket és kollektív eredményeket (iskolákat, mozgalmakat), azokat következetesen társadalmi kontextusba helyezi, összeolvasva a főszór-beli és az underground kulturális irányzatokat. Olyan hagyományosan marginalizált területek képviselőit is számba veszi, mint a feminista aktivizmus, a pedagógia, a (pszicho)terápia, a mesemondás, vagy az utazás/útleírás. Sőt, az enciklopédikus etnocentrizmus ellenében, az Európa-központúságot stratégikusan kerülendő ázsiai, afrikai alkotók szóbeli

alkotásait is terítékre keríti. A női kreativitás hét kontinensen és négy évszázadon átívelő világtörténetéről formált komplex összképet a mintegy 15000 alkotónót tárgyaló közel 10000 szócikk teszi ki, 1600 nemzetközi szerző (köztük 100 szekcióért felelős társszerkesztő) együttműködésének eredményeképp.

A három főszerkesztőnő a francia feminizmus és a társadalmi nemek tudományos kutatásának illusztris képviselője. Antoinette Fouque militáns feminista politikusnő, politológus, pszichoanalitikus, 1968-ban Monique Wittiggel karöltve a híres női felszabadítási mozgalom, a Mouvement de Libération des Femmes (MLF), megalapítója – a *Madame Figaro* egyenesen az MLF „nőpápjának” titulálja. A nőenciklopédiát jegyző Éditions des Femmes kiadót is ő hozta létre 1974-ben azzal a feltett szándékkal, hogy nőktől, nőkről, nőknek közöl az emancipáció tematikáját problematizáló, a női kreativitást és önkifejezőmódot reprezentatívan tükröző szövegeket. Saját bevallása szerint a kiadó megalapítása óta, a kezdetektől foglalkoztatta az a gondolat, hogy a 18. századi diderot-i Enciklopédia mintájára egy nőlexikont hozzon létre; majd akkor érlelődött véglegessé elhatározása, mikor 2012-ben bekerült ő maga is a Petit Larousse lexikonba, és szembesült vele, hogy mennyire kevés nő szerepel az egyetemes tudás tárházaként számontartott enciklopédiák lapjain. A női tehetség elismeréséért vívott harc írásos mementója végül a kiadó megalapításának 40. évfordulóján látott napvilágot Béatrice Didier (az Université Paris 8 és az École Normale Supérieure professzora) és Mireille Calle-Gruber (a Sorbonne Nouvelle-Paris 3 Nőtudományi Intézetének vezetője) nőtudománnyal foglalkozó egyetemi oktatók tárfszerkesztői segédletével.

A nőenciklopédia jelentős támogatásra és pozitív visszhangra lelt. A mű az UNESCO támogatásával jelent meg, Irina Bokova az UNESCO főigazgatója is írt hozzá előszót, melyben azt méltatta, ahogy e könyv minden oldala arra buzdít, hogy ünnepeljük az emberi szellem legjavát: a találékonyságot, a megújulás képességét, a képzelőerő konstruktív használatát, a békét és fejlődést elősegítő innovatív megoldások elgondolására. Édith Crésnon volt francia miniszterelnök a *Huffington Post* hasábjain fejezte ki elismerését, hangsúlyozva, hogy a legkülönbözőbb területeken elért, figyelemreméltó női teljesítményekről tanúskodó vállalkozás sokkal több, mint pusztán kánon-revizionáló, férfiuralom ellen tiltakozó gesztus, hiszen alapvető emberi értékek mellett tesz hitet, mikor tanúbizonyságot ad az alkotónők gyakorlatias szelleméről, önzetlen szolidaritásáról, hatalmi harcoktól való elhatárolódásáról és általános társadalomjavító törekvéseiről. A széles körű támogatást jól példázza, hogy a 2013 novemberében az UNESCO párizsi központjában megrendezésre került könyvbemutatón a francia művészvilág olyan nagyszónokai jelentek

meg, mint Catherine Deneuve, Emmanuelle Riva, Juliette Greco, Lio, Nicole Garcia vagy Marina Vlady.

A lexikon tehát messze nem csupán tudományos jelentőségű írás, hanem feminista politikai, társadalomkritikai, szociális érzékenyítő célzatú munka is. Ez kiderül rögtön az első kötet elején közreadott adatokból, amelyek a nők világszerte hátrányos helyzetére hivatottak felhívni az olvasók figyelmét. Ma a világ női évente mintegy 133 millió gyermeknek adnak életet, oroszánrészt vállalnak nevelésükben, oktatásukban, a világ munkájának mintegy 2/3-át végzik, azonban az összjövedelemből mintegy csak 10%-ban részesülnek, a javukat csak 2%-ban birtokolják, gyakrabban lesznek erőszak vagy kizsákmányolás áldozatai, és a döntéshozatal minden színterén alulreprezentáltak. Ahogy Antoinette Fouque *Figaro*-beli interjújában elmondta, a lexikon célja az arra vonatkozó statisztika javítása, mely szerint bár a nők teszik ki az emberiség 52%-át mégis csak 5-10 %-ban szerepelnek a nagy enciklopédiák névlistájában. (A hazai áttekintés sem szűkölködik a sokkoló számadatokban: Tatai Erzsébet egyik szócikkből megtudjuk, hogy a Kortárs Magyar Művészeti Lexikonban számontartott alkotók csupán 25%-a nőművész, a Munkácsy díj kitüntetteinek 19% nő, 2008-ban a magyar művészeti intézményekben a hallgatók 60%-a, az oktatóknak pedig csak 27%-a nő, míg ezen intézmények rektori székben ezidáig mindössze egyszer fordult meg nő.)

Mint azt a magyar vonatkozású részek szerkesztője, Kovács Ilona, a Szegedi Tudományegyetem Francia Tanszékének docense elmondta Kádár Juditnak a lexikont ismertető *Élet és Irodalom*-beli interjújában, a feminista kiindulópont ellenére a szerkesztőnők nem tisztázták, hogy voltaképp mennyiben feminista vállalkozásuk, így mutatkozhatnak következetlenségek a szövegtörzsekben. Míg az Európában általában ismert mozgalmak tárgyalása jórészt kimaradt, túlsúlyba került a francia nőpártok vagy politikusnők bemutatása, s megkérdőjelezhetően íródtak ki a kultúrtörténelemből az olyan káros nézeteket valló, de hazájukban meghatározó jelentőséggel bíró alkotónők, mint a magyar részből kihagyott Tormay Cécile vagy a bécsi nácirádióban elmondott háborúpárti beszéde miatt törölt Fedák Sárít. (A főszerkesztők terjedelmi megfontolásainak esett végül áldozatul sajnos több – közel húsz – fontos magyar alkotónőt bemutató passzus: köztük pl. Kaffka Margit kiollózása egyrészt méltatlan gesztus, de ha figyelembe vesszük, hogy Tutsek Anna vele szemben teljes szócikket kapott, még hiteltelen karképet is eredményez a döntés. A főszerkesztők ígérete szerint azonban a későbbi javított kiadásokban, fordításokban, és digitális adathordozókra konvertált verziókban már csonkítatlanul fog szerepelni a Kovács Ilona által összeállított teljes magyar arcképcsarnok. Remélhetőleg az elírások korrekciójára is sort kerítenek,

hiszen pl. András Gábor *Vízpróba* című nőművészeti kiállítása jelenleg egyszer *Vízpróba*, másszor *Vízpróba*ként olvasható.)

A több mint 100 magyar alkotónőre vonatkozó egyéni szócikk mellett, a Magyar címszó további 15 oldalt foglal el (2015-2030. oldal) a legkülönbözőbb művészeti és tudományágak képviselőinek, irányzatainak, iskoláinak bemutatásával. A körkép alaposságát példázandó érdemes innen a főcímekeket, kulcsszavakat, legendás alakokat felsorolni (az egyes szócikkek szerzőinek nevét zárójelben megemlítve).

- Az 1970-es évek utáni magyar textilművészet (Faludy Judit)
- A 19. századi magyar festőnők és a nők helye a korabeli szépművészeti oktatásban (Bicskei Éva)
- A 20. századi nőművészet a Mintarajztanodától a gödöllői Művésztelepen át a modern stílusideál, a demokratikus art nouveau térnyeréséig, a Kévei művészcsoporthoz és a Nagybányai iskoláig (Gellér Katalin)
- A két világháború közötti magyar képző- és iparművésznők, az avantgárd *Nyolc Nő* kiállítás 1931-ben és a nehéz út az elismertség felé (Kopócsy Anna)
- Az 1945 utáni magyar képző és iparművészet az Ernst Múzeum nagy „Nőművészet Magyarországon 1960-2000-ig” tárlatával bezárólag, mely retrospektív képet rajzolt, Drozdik Orsolyától, El Kazovszkijn át, Eperjesi Ágnesig (Tatai Erzsébet)
- A 20.-21. századi underground három különböző zenei stílust képviselő énekesnő – Nagy Kriszta Tereskova, Rácz Kati, Palya Bea – példáján keresztül (Barát Erzsébet)
- A magyar nőirodalom úttörői, Ráskai Lea Margit Legendájától, a 18. századi költőnők és episztola íróktól, az irodalmi szalonokig és Vay Sándor/Sarolta különös alakjáig (Kovács Ilona)
- A 19. századi írónők és nőjogi mozgalmak, köztük Wesselényi Polixéna útleírásai, Szendrey Júlia ábrándképei, a *Nemzeti hárfá* vagy a *Hölgyek lantja* lapok költőnői (Ádám Anikó)
- 20.-21. századi írónők, és meglepően eltérő társadalmi/osztály háttérreik: a kisbirtokos családból származó Tormay Cécile, az alsóközéposztálybeli Unger Ilona, a nagybirtokos felmenőkkel bíró Czóbel Minka és Lesznai Anna, vagy az arisztokrata Teleki grófnő, valamint a 20. század elejét jellemző formai/stiláris változatosság, a tutseki konzervatívizmustól a kaffkai modernista kísérletekig (Kádár Judit)
- A 20. század végén, az 1990-es évek után fokozottan felerősödő feminista hangok és azok kanonizációs nehézségei, a *Szomjas Oázis*

nőantológia és irodalomkritikai recepciójának példáján keresztül (P Balogh Andrea)

- Pedagógusnők a 19.-20. században: Brunszvik Teréz anygalkertje, Teleki Blanka lányintézete, Veres Pálné nőiskolája, Dienes Valéria orchestika mozgásművészeti táncpedagógiája (Ádám Anikó)
- Magyar fotográfusnők, a két világháború közötti emigrációs hullám és a párizsi művészek magyar fotósokra kifejtett hatása (ld. Ergy Landau kulturális szalonként funkcionáló műterme, Rogi André/Rosa Klein André Kertésszel kötött házassága), a Kassák vezette munkásfotókör, az 1940-50-es évek riport/szociofotói, kortárs fotó (pl. Maurer Dóra konceptfotói, Szilágyi Lenke szürreális hangulatú portréi) (Csorba Csilla)
- 19-20. századi oktatónők, kutatónők, köztük Torma Zsófia archeológus, Dienes Valéria filozófus, táncpedagógus, matematikus, Göllner Mária geográfus etnográfus, Mándy Stefánia művészettörténész, Péter Rózsa matematikus, Techert Margit az újplatonizmus filozófusa (Ádám Anikó)

A fenti gazdag tartalom fényében elmondhatjuk, a nőenciklopédia megálmodói sikeresen megvalósították célkitűzésüket. A mű messze meghaladja a pusztá dokumentarista névlistázást, olvasója már egy röpké belelapolozgatás után érteni véli, miképp lesz a szöveg „lexikonba oltott valóságos hősköltevény” a „túlélő, migráns, szakadár, szabadgondolkodó” nőkről/nőkhöz, akik az ellenük való hadviselés – az elnyomás, a diszkrimináció, a kirekesztés – dacára nem szűnnek meg „megújítani az anyanyelvet” és „világra hozni a világot” (Fouque in Boyer de Latour). E ragyogó elmék hivatottak ösztönözni a kiadókat és a kutatókat a világnyelvekre még lefordíthatlan, az egyetemes kultúrában eddig figyelmen kívül hagyott íróknak feltárására, egyúttal felhívva a szélesebb olvasóközönség figyelmét a nőnézőpont fontosságára (Kovács in Kádár).

*Kérchy Anna
Szegedi Tudományegyetem*

Felhasznált irodalom

Cresson, Édith. 2013. 11. 18. [„Les élections elles-mêmes ne suffisent pas quand il s’agit d’une femme.”](#) *Le Huffington Post*.

Kádár Judit. 2014. “Alkotónők egyetemes lexikona. Interjú Kovács Ilona irodalomtörténéssel.” *Élet és Irodalom* LVIII.9 (Február 28.).

Boyer de Latour, Patricia. 2014. 02. 20. [“Antoinette Fouque: ‘Les femmes sont le génie de l’espèce’. Dernier entretien avec la papesse du MLF.”](#) *Madame Le Figaro*.

A mesék gyógyító varázsa, és amit a mai nők a mesebeli királykisasszonyoktól tanulhatnak

Boldizsár Ildikó. *Meseterápia. Mesék a gyógyításban és a mindennapokban*. Budapest: Magvető, 2013 (Változatlan utányomás). 368 oldal. ISBN-13: 978 963 14 2893 3.

Miért fontosak a mesék? A mesekutatással foglalkozók mindig ezzel a kérdéssel, pontosabban a mesék jelentőségének és a mesekutatás rövid történetének leírásával kezdik tanulmányaikat. Erre a bevezetőre Boldizsár Ildikó néprajztudós és mesekutató *Meseterápia – Mesék a gyógyításban és a mindennapokban* (2013) című könyvében azért van különös szükség, mert nem csak a tudományos világ, hanem sokszor páciensei előtt is újra és újra bizonyítania kell a mesék tudományos elemzésének létjogosultságát. Ami újdonság Boldizsár leírásában, hogy szerinte a mesélésnek nem csak kapcsolatépítő és személyiségfejlesztő szerepe van, hanem problémamegoldó és gyógyító funkciója is. Habár a mesék a tizenkilencedik század vége óta elsősorban kisgyermek számára íródtak vagy lettek adaptálva, Boldizsár a meseterápia irodalmi és pszichológiai megközelítéseket ötvöző módszerével – mely elsajátítása után öngyógyító technikaként gyakorolható – szeretné visszaadni felnőtt pácienseinek is a készséget, mely felfedi és elérhetővé teheti számukra a mesékben rejlő archaikus tudást.

Az először 2010-ben kiadott *Meseterápia* immár második kiadásában jelent meg, és bár jó néhány kritika készült róla, ezek mind általánosságban kezelik a kötetben kifejtett innovatív pszichoanalitikai módszert. Ezekkel szemben a mesekutatás szempontjából sokkal érdekesebb kérdés, hogy a módszer hogyan képes hasznosítani a mesékben megjelenített sztereotipikus és heteropatriarchális nemi szerepeket. Boldizsár elmondása szerint sokszor fordulnak hozzá párkapcsolati problémákkal küszködő hölgyek, akik énképüket körvonalazni hivatott analízisük során gyakran választanak a „Hófehérkéhez” vagy a „Hamupipókéhez” hasonló „női mesét” (222). Mivel azonban a nép- és műmesékben is általában passzív szerepet töltenek be a női karakterek, kétséges, hogy ezek miképp járulhatnak hozzá a női páciensek lelki egyensúlyának helyreállításához. Boldizsár már korábbi mesegyűjteményei összeállításakor is nagy hangsúlyt fektetett a női és férfi szerepekre (Lásd: *Mesék férfiakról – nőknek*. Budapest: Magvető, 2007; *Mesék nőkről – férfiaknak*. Budapest: Magvető, 2007; *Mesék anyákról*. Budapest:

Magvető, 2008; *Mesék apákról*. Budapest: Magvető, 2008.), ám a meseterápia esetében a kérdés fokozott jelentőséggel bír: hogyan segíthetne egy mindig segítségre szoruló, a patriarchátus elvárásainak megfelelő, (heteroszexuális) mesebeli hercegnő egy huszonegyedik századi nőnek az érvényesülésben?

Boldizsár Ildikó a meseterápia módszerét más mesekutatók és folkloristák kutatásaira alapozza, többek között a német Nossrat Peseschkianéra, aki először a keleti mesékben ismerte fel a gyógyítás lehetőségét. Peseschkian mellett a legnagyobb mértékben Vlagyimir Jakovlevics Propp orosz mesekutató kutatásai befolyásolták Boldizsárt: strukturalista elemzéseire alapozza a meseterápia szerkezeti megközelítését, illetve őt követve tipologizálja a meséket és a mesékben megjelenő karaktereket. A szerzőnő Propphoz hasonlóan saját kultúrájának történeteit és hagyományait, a magyar népmeséket részesíti előnyben, melyek szerinte különös erővel bírnak, mivel a főhős aktivitása a hallgatót is változtatásra és cselekvésre bírja. Ennek értelmében, Boldizsár kötetében a magyar folkloristák, mint például Berze Nagy János és Pócs Éva, is több szerepet kapnak az előrehaladott amerikai mesekutatóknál, olyannyira, hogy az ismert Jack Zipes, például, említést sem kap, Bruno Bettelheim pszichoanalitikai tanulmányait a kanonizált tündérmesékről pedig csak nagyon korlátozott mértékben használja. A pszichoanalízis mégis jelentős a terápiában, mivel Boldizsár a mesét a túlvilágra vagy a tudattalanba tett utazásnak tekinti, ahol fontos szerepük van a szimbólumoknak – azonban a Freudot követő Bettelheim helyett Carl Gustav Jungot és utódját, a szintén svájci Marie-Louise von Franz pszichológust preferálja. A felhasznált irodalmak áttekintése itt azért szükséges, mert a fentiek közül sokan, legfőképp Pócs Éva és Marie-Louise von Franz, nagy hangsúlyt fektettek kutatásaikban a mesebeli női karakterekre.

A kötet öt részből áll, melyeknek alcímeiként Boldizsár magyar népmesékből kölcsönzött idézeteket használ. Az első rész röviden bemutatja a meseterápiát és a *Metamorphoses Meseterápiás Módszert*, mely a mindennapokban, az oktatásban és a gyógyításban egyaránt segíthet. A második fejezet ezután részleteiben írja le a meseterápia gyakorlatát, lépésről lépésre, állomásról állomásra haladva, majd a harmadik fejezetben konkrét, saját praxisából hozott esettanulmányokkal példázza ezeket. A negyedik fejezetben a gyermek fejlődése során használható mesékről, illetve a mesék nem csak gyógyító, hanem preventív, lelki és mentális problémákat megelőző tulajdonságairól is ír; az utolsó fejezetet, vagyis az utószót, pedig a *Meseterápia Központ* kialakulásának történetének szenteli.

Mivel sokan nincsenek a mesék szimbolikus világához alkalmazkodva, és nem érzékelik azonnal, hogy a mesék szereplői mind a saját tudatuk részeit alkotják, Boldizsár páciensei kezdetben mindig saját

nemüknek megfelelő karakterekkel azonosulnak. Boldizsár Ildikó szerint azonban a női és férfi szerepek e módon való megkülönböztetése profán tanítás, és a mesék magasabb szintű mondanivalója, a káoszról a rend felé vezető út megmutatása sokkal fontosabb. Éppen ezért nem lényeges, hogy kivel azonosul a páciens, hanem inkább az a fontos, hogy hol, a történet melyik állomásánál látja magát; ráadásul a gyakorlat, melyben a páciens a főhősén kívül más karakter szemszögéből vizsgálja a világot, sokszor segíthet az előre jutásban. Mivel a mese története utazás a tudatalattiba, és minden szereplő, beleértve a mesehőst, segítőjét, és ellenségét is, a tudatunk része, ezért segítséget nem mástól, hanem magunktól kell várunk, és mivel a gonosz is bennünk lakozik (mindannyiunkban megbújik a hófehérség és mostohaság is), vele is önerőnkől kell elbánnunk. Ugyanezért válik jelentéktelenné a mesék lényegi heteronormativitása a meseterápia szempontjából, hiszen habár mindig királylányt választ a királyfi, a mesében vállalt nemi identitások nem kellene, hogy befolyásolják a hallgató meseértelmezését.

Azt mégis elhamarkodott lenne feltételezni, hogy a nemi szerepeknek semmi jelentőségük sincs a mesék értelmezése során, hiszen a nők mesebeli szerepe és tulajdonságai már az első fejezetben, a mesehősök küldetését, illetve a mesehős és a magyar mitológiából ismert táltos személye közti hasonlóságokat kutatva felmerülnek:

A mesehős is a királylányért indul útnak, s a királylány a mesékben nem más, mint a női bölcsesség és a hét szépség szimbóluma. A mesehősök szerint ugyanis csak olyan nőért érdemes annyi sok próbatételt kiállni, aki maga is rendelkezik a gyöngédség, a szépség, a támasz, a teremtés, a be- és elfogadás, az összetartó erő és a bölcsesség minőségeivel, amelyekre a mesék szerint minden hősnek (is) nagy szüksége van. (Boldizsár 80)

A nő tehát első sorban mint bölcsesség forrása és mint megszerzendő kincs szerepel a népmesékben. Boldizsár Ildikó szerint a fenti tulajdonságokat és a hagyományos női szerepeket a mai nők elutasítják, a női gyöngédséget sztereotípiának és elfogadhatatlannak tartják, sőt, igyekeznek férfiként, határozottként és megingathatatlanul stabilként mutatkozni. Mindezekután, természetesen, csalódva érzékelik, hogy férfiként képtelenek érvényesülni, és a társadalom áldozataiként látják magukat. Boldizsár szerint a mesék, bár nem a nemi szerepek továbbadása az elsődleges céljuk, segíthetnek a nőknek kompromisszumot kötni a társadalom által előírt női szerepekkel, miközben ugyanakkor – és ez nagyon fontos – nem adják fel önmagukat és céljaikat a nekik leginkább megfelelő identitás artikulálása során. Boldizsár tehát nem a sztereotipikus nemi szerepek elfogadására buzdít, hanem egyéni küldetéseik mellett a nőkben rejlő képességek kibontakoztatására ösztönzi pácienseit. A

nők mesebeli varázsa is éppen abban rejlik, hogy mindig más arcukat tudják mutatni: a nő őrizheti a rendet, teremthet életet és családot, de lehet harcos is, gonosz is, okos is, passzív is, miközben a férfinak merevebb nemi szerepe szerint mindig a stabilitás és biztonság biztosítása a feladata.

A mesékben a női szereplőknek a küldetésük mindig a nővé válás, mely sokszor egy passzív időszakot is magába foglal – mint Hófehérke vagy Piroska esetében – és melyben a férfiak nem vehetnek részt. (Habár az átdolgozott verziókban a herceg és a vadász ébresztik fel Hófehérkét és Piroskát, a korábbi mese változatokban egy szolgáló véletlenül, vagy Piroska önjelétől szabadítja ki magát.) Mivel a meséknek alapvetően nagy szerepük van az intellektuális, emocionális és erkölcsi fejlődésben, a felnőtté válás egy különösen fontos fordulópont. Míg a férfivá avatás viszonylag ismert fogalom és látható társadalmi gyakorlat, a nővé avatás – mely sokkal intimebb, mivel nem csoportosan, hanem egyéntől függően zajlik – nem csak hogy ismeretlen, hanem manapság a jelét, az első menstruációt egyenesen szégyenként élik meg a lányok. Ennek fényében Hófehérke üvegkoporsóban töltött időszaka értelmezhető depressziós élőhalott állapotként vagy passzív és nyugodt fejlődési fázisként, melyek közül az első lehetőség negatív, a másik pozitív töltetű; az viszont biztos, hogy mindkét esetben a női öntudat hiánya, és annak megszerzése, tehát a felnőtté válás nehézségei okozzák a problémát.

Bár a legtöbb mese új család alapításával végződik, az is megesk, hogy egy mese a házasság élet problémáit taglalja. Boldizsár Bettelheimtől kölcsönzi a feltevést, miszerint a hármas szám a család teljességét, vagy a mesélő, a mese és a hallgató hármasát jelzi, de arról nem ír, hogy a szám a felnőtté válás szempontjából is jelentős, pedig Bettelheim szexuális konnotációkkal is ellátta azt. A családi életben sokszor a bonyodalom vagy abból származik, hogy ez a hármasság nem tud beteljesülni, vagyis a pár nem tud gyermeket foganni/nemzeni, vagy pedig az anyák (nem csak mostohaanyák) sztereotipikus gonoszágából és az ezt ellenpontozó apai jószág konfliktusából. Boldizsár szerint a második konfliktus oka az, hogy a nők nem tudják vagy merik elfogadni az indulatos, sötét, önző részt önmagukban, hanem mindig meg akarnak felelni másoknak és a társadalom által diktált sztereotípiáknak – a női(es) jószágról, engedelmességről, megalkuvásról, szelidségről kialakított képnek – és a rossz gondolataikat saját belső ellenségükbe száműzik. A boszorkányok és a tündérek például, bár látszólag ellentétesek, valójában pusztán megjelenítik a „női princípiumban rejlő 'sötét' és 'világos' oldalt” (168). Általában, de elsősorban a már említett női mesékben, a királylány problémája a megfelelni vágyásból, valamint a női kibontakozásban való elakadásból vagy az ebben való

megakadályozottságból származik, melyet egyedül, férfi segítség nélkül kellene megoldania.

A mesélés és a meseterápia elsősorban mint prevenció, a betegségek és mentális zavarok kialakulásának megelőzésére szolgál, valamint az egzisztenciális problémáink megoldásához vezető erkölcsi útmutatóként kellene, hogy működjön. Ezekkel egyidejűleg, természetesen, segít a közösségek építésében és az önmegismerésben is, ahogyan a mesék már évszázadok óta teszik. Mivel Boldizsár Ildikó magyar kontextusban és magyar népmesékkal dolgozik, figyelmes kiegészítés, hogy a mesék fordításairól is szót ejt, azonban – éppen mivel nyilvánvaló, hogy a mesekutatás terén jól tájékozott – ebbe az elméleti háttérrel nyújtó könyvbe több külföldi meseelméletet is belefoglalhatott volna.

Ami a recenzió elején feltett kérdést – vagyis hogy mit tanulhatnak a mai nők a mesebeli királykisasszonyoktól – illeti, a válaszom az, hogy sokat. Boldizsárnak sikerül esettanulmányaival alátámasztania elképzeléseit annak ellenére, hogy a kötetben nem leljük nyomát a heteropatriarchális paradigmából való kiszabadulás szándékának. Mindemellett rámutat, hogy a nőknek ismét meg kellene ragadniuk a női mivoltukban (és annak újragondolásában) rejlő lehetőségeket, miközben nem mondanak le önálló céljaikról sem. Azonban ahhoz, hogy egy olvasó önállóan tudja értelmezni a meséket, már kisgyermekkorától kezdve, vagy felnőttként annál nagyobb elszántsággal, kell tanulnia ennek módszerét. Fontos, hogy mindig olyan meséket használjunk, melyek az olvasót megérintik, és adott helyzetében segíteni tudnak neki a döntéshozásban, mert csak akkor tud fókuszáltan figyelni, és ezt a figyelmet önmaga felé irányítani. Boldizsár Ildikó legújabb könyve, a *Mesekalauz úton lévőknek – Életfordulók meséi* (Budapest: Magvető, 2013), mely a *Meseterápia* folytatásának és kiegészítésének tekinthető, éppen ezzel, az élet különböző időszakaira és eseményeire vonatkozó mesékkal foglalkozik.

*Bálint Emma
Szegedi Tudományegyetem*

Filozófia az élő testben

Shusterman, Richard. *Szómaesztétika és az élet művészete. Válogatás Richard Shusterman írásaiból.* Ed. Trans. Krémer Sándor. Szeged: JATEPress Kiadó, 2014. ISBN 978 963 315 181 5, Ragasztókött, 163 oldal, 1890 Ft.

A Szegedi JATEPress Kiadó egyik legfrissebb kiadványa egy az amerikai pragmatista filozófus, Richard Shusterman esszéiből összeállított tanulmánygyűjtemény, a *Szómaesztétika és az élet művészete*. A kötetben egy rövid bevezetőt négy, a fordító, Krémer Sándor által összeválogatott tanulmány követ, főleg Shusterman későbbi írásai közül.

Richard Shusterman jelenleg a Florida Atlantic University professzora, a neopragmatista filozófia egyik úttörője. Kutatásainak egyik legjelentősebb eredményét az esztétika szómaesztétikának keresztelt területének megalkotásával érte el, mely, ahogy azt a neve is sugallja, a tradicionális nyugati filozófia által sokáig háttérbe szorított, az elmével megbonthatatlan egységet alkotó test szerepét vizsgálja a filozófiának egy általa némileg újragondolt értelmezésében. Már a kötet fellapozása előtt is eredményesen következtethetünk annak tartalmára, hiszen borítóját *Az alvó Hermaphroditosz* szobrának képe díszíti, a test szépségét, érzékiségét és változandóságát megidézve.

Az első fejezet bevezetést kínál a szómaesztétika területére, melyben Shusterman megindokolja tudományának szükségességét valamint körvonalazza annak módszereit és céljait, itt tehát a szómaesztétikával kapcsolatos legalapvetőbb kérdésekre kapunk válaszokat. A második fejezet a szómaesztétika kidolgozásának útját mutatja be, Shusterman végigköveti az őt inspiráló (gyakran nem kizárólag) filozófiai irányzatokat és saját teoretikus fejlődését. A harmadik fejezet a „szerelem művészetének” ázsiai kultúrában elfoglalt helyét vizsgálja, a foucault-iánus *ars erotica* fogalmának segítségével. Végezetül, az utolsó fejezetben a szerző az esztétikától kissé eltávolodva, a zsidó identitás és önmegvalósítás problematikájára koncentrálna egy meglehetősen személyes vonatkozású esszében.

A szómaesztétika megalkotója már az Előszóban világossá teszi, hogyan érdemes közelítenünk a tudományához. Ő maga érdeklődve, filozófiájának különböző interpretációiként és kritikáiként, végeredményben gyümölcsöző szakmai párbeszédként értelmezi műveinek a világban

megjelenő fordításait és válogatásait, így a jelen kötetet is, olvasóit pedig szintén e párbeszédbe való bekapcsolódásra biztatja.

„A humán tudományok megközelítése a test felől” című fejezet a testközpontú szómaesztétika létjogosultsága mellett érvel. Erre azért van szükség, mert a modern nyugati filozófiában a test marginalizálódott, többnyire lekicsinylő kategorizálások tárgyát képezi. Ez vezet a szerző gondolatmenetét afelé, hogy ne csupán egy új vizsgálati tárgyat vezessen be a filozófia mezejére, hanem a bölcsészettudomány újragondolásán munkálkodjon.

A humán tudományok küldetése emberi állapotunk megfigyelése, megértése és tökéletesítése. Testünknek, mint emberi valónk alapvető részének, illetve mint minden érzé(kel)ésünk, gondolatunk és cselekedetünk előfeltételének, kulcsszerepet kellene játszania e tudományok vizsgálataiban. Ennek gyakran az ellentéte játszódik le, Shusterman szerint két okból. Az egyik, hogy testünk nyilvánvaló módokon képviseli emberi mivoltunk alapvető kettősségét. A test kifejezi, hogy egyszerre vagyunk szubjektum és objektum, a szerző szavaival „[t]est is *vagyok* és testem is *van*” (Shusterman 2014, 27); egyszerre tesz mindannyiunkat emberré és oszt fel bennünket különböző etnikumokra, nemekre, végső soron pedig egyénekre; az érzékelés és megértés eszközeként pedig egyszerre szolgáltat nekünk tudást és áll annak útjában korlátai révén. Így válhatott „megtévesztő testi börtöné[vé]” (34) az elmének, hiszen „mélységesen ódzkodunk a halandóságból és az esendőségből adódó emberi határaink elfogadásától, amit a test oly világosan szimbolizál” (35). A test elmarasztalásának másik oka, hogy céljaink pusztá eszközeként, a lélektől különállóként és annak alárendeltként kezeljük. A test humanista felfogása és vizsgálata *mellett* szóló érv lehetne annak „a humanitás legfontosabb és nélkülözhetetlen eszközeként való felismerése” (37), ha a humanista kultúrában az eszközszerűség fogalma nem társulna az alsóbbrendűség gondolatával. A bölcselek a célokra koncentrálnak gyakran lebecsülik az eszköz szerepét, melynek semmilyen szellemi vagy művészi értéket nem tulajdonítanak.

Ahogy Shusterman meggyőzően rámutat, mindamelllett, hogy a célokra túl az eszközökkel is törődnünk kell, azt is ideje megkérdőjeleznünk, hogy egyáltalán értelmezhetjük-e a testet pusztá eszközként. A festék és a művész kézmozdulata is részei az elkészült festménynek; a táncművész teste „éppúgy tartozik a táncos munka céljai, mint eszközei közé” (50); és nem utolsó sorban a művészet élvezetének is van egy szomatikus oldala. Tehát „[a] szóma nem pusztán eszközszerűen értékes humanitásunk tökéletesítéséhez, hanem része is e nagyraértékelt célnak” (51), így szükséges, hogy a humán tudományok is érdeklődéssel forduljanak felé.

Ezt az érdeklődést, illetve a szomatikus érzékek és a szomatikus tudatosság művelését tűzte ki célul Shusterman szómaesztétikának nevezett programjában. Kutatása tárgyának a szómát, az élő, elmétől elválaszthatatlan testet, vagyis testi szubjektivitást, „az érzéki-esztétikai élvezet (aiszthészis) és a kreatív önformálás helyét” (25) nevezi meg, programja pedig egy interdiszciplináris, leírást és előírást is magába foglaló vállalkozás. Shusterman analitikus, pragmatikus és praktikus ágait különbözteti meg a szómaesztétikának, melyek által az a teoretikus és gyakorlati érdeklődést, valamint a testgyakorlásban való tényleges részvételt is magába foglalja. „Szómaesztétikai tudatosságunk érzékenységét a testen keresztüli gondolkodás javítása érdekében nevelve és művelve nem csupán az emberi kultúra anyagi eszközeit bővítjük, hanem saját alanyi kapacitásainkat is, hogy élvezni tudjuk azokat”, foglalja össze célját Shusterman (51).

„A szómaesztétika és az esztétika határai” című fejezet végigköveti Shusterman kutatási területe kialakításának történetét és ismerteti annak elméleti forrásait és inspirációit. A nyugati filozófia keretei a szómaesztétikának már születésekor is szűkösek lettek volna, akár vizsgálatainak tárgyait akár módszereit tekintjük. Shusterman tudománya térben és időben is szokatlanul nagy távolságokat áthidalva számos, más esetekben egymást kizáró, a testhez kapcsolódó diszciplínát foglal egységbe, nyugati és keleti filozófiai eszmék mellett többek közt harci művészeteket, pszichológiát, idegtudományt, szociológiát és anatómiát.

Richard Shusterman eredetileg az analitikus esztétika tudományára specializálódott, azon belül pedig irodalommal foglalkozott. Egyéb művészetek iránti érdeklődésének köszönhetően az irodalomelmélet határait korán átlépte, majd hermeneutika elméletekkel és egyéb filozófiai iskolákkal kísérletezve jutott el a pragmatista filozófiához, ahová, mint filozófust, ma is sorolják. Shusterman pályájának íve meglehetősen szokatlan volt, munkáját többszörösen határsértőnek minősítették, különösen a popkultúrát védelmükbe vevő írásai miatt. A szerző erre reflektálva rámutat, hogy az esztétika alapvetően hordoz magában egy határsértő minőséget, a modern esztétikát pedig érthetjük úgy, „mint egyfajta kísérletet arra, hogy átlépjük a szépség, a fenségesség és az ízlés régebbi filozófiai határait” (59).

Az analitikus esztétika ezzel ellentétben a múlt század közepén szigorú, pontos kategóriákat és határokat vezetett be az esztétika területére, kísérleteket téve arra, hogy meghatározza, mi maga az esztétika, a művészet, vagy hogy mi számít autentikus műalkotásnak. Ennek eredményeképpen a művészetet elszigetelték az élet más területeitől, az analitikus elméletek pedig pusztán leíró jellegűvé váltak, „kibúj[va] a felülvizsgálatra irányuló törekvések és társadalomkritikai vonatkozások alól, [...] a fennálló kulturális status quót reprezentál[ták] és erősít[ették] meg” (71). Shusterman erre a helyzetre a

pragmatista esztétika módszereiben látja a megoldást, melyek nem vetik el a művészetbe való elméleti beavatkozásokat, ezek mellett pedig továbbra is a hermeneutika, a kritikai elmélet és posztstrukturalista elméletek segítségével igyekszik orvosolni a leíró, fetisizáló, elszigetelő analitikus iskola problémáit, illetve tovább gazdagítani a művészet fogalmát az esztétikai tapasztalatra helyezve a hangsúlyt.

A pragmatista esztetikából, illetve abból a törekvésből, hogy az esztétika minél közelebb kerüljön a gyakorlati élethez, született végül a szómaesztétika tudománya, mely alapjaként tételezi, hogy minden (esztétikai) tapasztalásunk és cselekedetünk megvalósulásának feltétele a test. A kísérlet, mely szómaesztétika néven vált népszerűvé egyrészt a filozófia testtől és vágytól való elhatárolódásának kritikáját tűzte ki célul, emellett azon ókori eszme inspirálta, mely szerint a filozófia életmód, azaz nem egy intézményesített tudomány, hanem maga az élet művészete. Ahogy Shusterman megindokolja: „a megtestesülésnek a filozófiai gyakorlat jelentős aspektusának kell lennie, mert ez az életnek is lényegi aspektusa” (74). „[A] filozófia gyakorolható és gyakorlandó is a testünkkel” (75), fűzi tovább a szerző, hangsúlyozva, hogy a szomatikus diszciplínák (például a harci művészetek, masszázis, vagy különböző meditációk) gyakorlása is elengedhetetlen, hiszen ezek révén pallérozhatjuk észlelési képességeinket. A szómaesztétika túllépi tehát a teoretikus törekvések határait, érdeklődési spektruma pedig szokatlanul széles, Shusterman is a reneszánsz művészetelmülethez hasonlítja, mely szintén olyan, a modern humán érdeklődéstől távol álló elemeket fogadott magába, mint az anatómia vagy a matematika.

A szómaesztétika ezen összefoglalójában azonban, a széles érdeklődési kör dacára gyakorlatilag nem esik szó a test gender szempontú megközelítésről, noha ez a testelméletekben egyébiránt ritkán marad megemlítetlen. Nyugati bölcselőket tekintve időben Platóntól a kortársakig terjed a szerző figyelme, ám nem említ nő, illetve női aspektusokat figyelembe vevő előfutárokat. A nőiség csak futólag, magával a testtel azonosítva, az alárendeltség és alábecsültség bevett szimbólumaként jelenik meg a lélek szolgájának (szolgálólányának) képében (38), ám a társadalmi megtestesülés elnyomó aspektusának feminista elméletei kimaradnak az érvelésből, jóllehet azok beépítésével jelentősen gazdagabbá válna Shusterman kutatása. A feminista filozófusok, köztük Elizabeth Grosz, Judith Butler vagy Julia Kristeva, megkerülhetetlen elméletekkel járultak hozzá a megtestesült szubjektum elméletének kidolgozásához, a Shusterman által megfogalmazott dilemmáik kulcsát pedig sokszor épp a művészetekben találták meg.

A kötet talán legkevésbé szokványos és legprovokatívabb része a harmadik, „Az ázsiai *ars erotica* és a szexuális esztétika kérdése” címet viselő fejezet. Egyúttal ez a szöveg írja felül a legsikeresebben a köztudatban élő idős, szakállas, szakadatlanul könyvek felett görnyedő filozófus képét (melyet a szerző Gerrit van Honthorst *Az állhatatos filozófus* című festménye kapcsán idéz meg), illetve a nyugati filozófia elitista, kirekesztő attitűdjét.

Műalkotásainknak mindig is jelentős része foglalkozott a testtel, a vágygal és az erotikával, ám a filozófia következetesen ellenségesen viszonyul ezekhez a témákhoz, mi több, „hajlamos az esztétikai tapasztalatot a szexuális tapasztalattal szemben meghatározni” (82). A szépségről egy fennkölt és racionális képet őrizve a filozófia rendszerint nem bocsátkozik a szexuálisan vonzó testek vizsgálatába, különösen nem azok esztétikai értékét illetően. Shusterman ezt a hozzáállást előítéletesnek tartja, s a szexualitás és esztétika között, ahol a tradicionális filozófia ellentétet hangoztat, ő párhuzamokat vél felfedezni: többek közt mind a szexuális, mind az esztétikai tapasztalat kiemelkedik a mindennapos tapasztalatok közül, és gyakran érdek nélkül, önmaga kedvéért keressük a szexuális tapasztalatot csakúgy, mint az esztétikait. A szexuális tevékenység tehát felfogható esztétikaiként, a művészetet pedig nem választhatjuk el életünk többi részétől, így érvel Shusterman, amikor a Foucault-tól származó *ars erotica* kifejezés alatt „valóban esztétikai értelemben vett művészet[et]” (86) és nem pusztán szakértelmet vagy jártasságot ért.

Mivel a nyugati filozófia a szexuális esztétika terén nem bővelkedik elméletekben, Shusterman ehelyütt a korábban Michel Foucault által vizsgált ázsiai tradíciók felé fordul. Foucault, aki a filozófiában szintén rendhagyó módon művészetként ünnepli a (homo)szexuális gyakorlatot, Shustermanhoz hasonlóan megfigyeli a különbséget aközött, ahogyan a nyugati és keleti kultúra kezeli a szexualitást, az előbbit *scientia sexualis*nek, az utóbbit *ars eroticának* nevezve, ezzel is érzékeltetve, hogy az egyik a természettudomány, míg a másik a művészet felé hajlik. Shusterman kiemeli még, hogy Foucault „nem úgy mutatja be [...] a szexuális aktivitást, mint ami teljesen elszigetelt az egyén életének és szubjektivitásának többi részétől. Önmagunknak mint szexuális alanynak a megformálása saját személyiségünk körültekintő kialakításának fontos része” (90). Foucault a kínai tradíciókat vizsgálva megállapította, hogy az erotikus művészetek e művelői „a gyönyörben legelső sorban a gyönyört keresik” (91), az életet jobbá tevő tudást halmozva.

Ezen a ponton a szerző felhívja a figyelmet néhány fontos félreértésre. Foucault olvasata szerint ugyanis a kínai *ars erotica* szöges ellentétben áll a szexualitás tudományos és orvosi megközelítéseivel, ám ahogy Shusterman rámutat, a kínaiak ilyen témájú írásai épp az orvosi

irodalom egy ágát alkották, és noha foglalkoznak a gyönyörrel, kitüntetettebb szerepet szenteltek az egészség férfi és női energiákkal való gazdálkodás útján történő megőrzésének. Bár a szerző nem tagadja a kínai *ars erotica* esztétikai jellegét, sokkal szemléletesebbnek tartja az indiai szexualitáselméletet, lévén, hogy ez utóbbi jobban előtérbe helyezi az esztétikai vonatkozásait.

A *Káma Szutra*, a *Koka Szásztra* és az *Ananga Ranga* szövegeit vizsgálva Shusterman bemutatja, hogy az indiai erotikus művészet több szempontból is szorosan kötődik olyan művészeti ágakhoz, mint az éneklés, a tánc, az írás, vagy a rajzolás. Kitüntetett esztétikai szerepe van például az erotikus esemény előre megtervezett színhelyének, de esztétikai szándékot fedezhetünk fel azon indiai szokásokban is, ahol egymás testén harapásokkal és karmolásokkal formákat, mintákat előidézve „a szexuális teljesítmény képzőművészeti teljesítménnyé is válik” (103), különösen mivel ezekre a mintákra ők maguk is művészi ábrázolásként tekintenek. Az erotika és a művészet kapcsolata még egyértelműbb, ha megfigyeljük, hogy India szépművészete, például költészete és szobrászata ugyanúgy merít az *ars erotica*-ból, mint az a többi művészetből. A szómaesztétika a céljai miatt is fontosnak tartja az *ars eroticát*, ugyanis az jelentősen és tudatosan „fejleszti mind érzékelő, mind motorikus képességeinket [illetve] a másság és a sokféleség iránti etikai érzékünket is” (109-10), így a nyugati kultúrában több szempontból is terápiás módszernek bizonyulhat.

Az utolsó, „Jövőre Jeruzsálemben? A zsidó identitás és a visszatérés mítosza” címet viselő fejezet önéletrajzi ihletésű, s ezzel Shusterman ismét a filozófia határait feszegeti. Az eredetileg 1997-ben íródott esszé az esztétikától az etnikumok kérdése felé fordulva a (diaszpórában született és szekulárisan nevelt) zsidók identitásának realizálását problematizálja.

A zsidó származású szerző Amerikában született, majd Izraelben és Európában élt mielőtt ismét visszaköltözött volna az Államokba. Személyes tapasztalatain keresztül posztmodern szellemben interpretálja újra az Izraelbe való visszatérés mítoszáat, melyet gyakran tartanak a zsidó önmegvalósítás egyetlen módjának. Shusterman itt a személyiség megkonstruálásának problémáját gondolja újra, elvetve azt a teóriát, miszerint a személyiség esszenciális, eleve adott alapon nyugszik. Szem előtt tartva, „hogy a személyiség inkább társadalmilag konstituálódik, mintsem ontológiailag adott”, azaz nélkülözi azt az esszenciális „magot”, melyet a filozófia gyakorta feltételez, Shusterman elméletében kulcsszerephez jut az esetlegesség, mint az identitás természete. „A [...] személyiség esetleges produktum kell, hogy legyen, hiszen olyan különböző társadalmak által meghatározottan alakul, amelyek maguk is a történelmi esetlegességek (változó) produktumai” (117). Emellett Shusterman az identitás Foucault és

Richard Rorty által képviselt elméletét tartja fontosnak, azaz „önmagunk saját narratívánk általi megalkotásá[t]” (ibid), ami pedig a személyes tapasztalások fontosságát hangsúlyozza. Amellett, hogy „[c]sak a róla szóló narratíva révén tudjuk meghatározni a személyiséget” (120), a szerző figyelembe veszi azt is, hogy ezek a narratívák változóak és szerteágazóak, kizárva így a stabil önazonosság lehetőségét, de szétforgácsolt és instabil személyiség helyett többszörös személyiséget feltételeznek, mely nála váltakozva előtérbe kerülő amerikai és izraeli személyiségekként jelenik meg.

A szekuláris zsidó identitás beteljesítésének—mely a szerző személyes célja is—ígéretes, és egyes meglátások szerint szükséges útjának sokan az *aliját*, azaz a zsidók Izraelbe való visszatérését, „felemelkedését” tekintik. Shusterman A. B. Yehoshua, izraeli szerző elméletét veszi alapul, amely az Izrael és a *gola* (a diaszpórabeli élet) közötti ellentétet hangsúlyozva állítja, hogy a zsidó önbeteljesítés egyetlen útja az alija. Yehoshua elítéli a golát, mint „neurotikus, fájdalmas és kényszerű” (125) állapotot, melyet a skizofréniához hasonlít. Gyakran kevésbé megalapozott érvei szerint a *gola* egy abnormális, bukott helyzetet, a száműzöttséget testesíti meg, míg Izrael magát a szabadságot jelenti, ezen felül a golában folytatott élet az Izrael-béltől kulturálisan is sokban különbözik.

Shusterman sorra cáfolja ezeket a premisszákat, emlékeztetve például, hogy a zsidó nép vallását és egységességét is száműzetésben alakította ki, hogy maga Mózes is a golában vitte véghez teljes munkásságát, és nem utolsósorban, hogy a *gola* nélkül az alijának sem lehetne jelentősége. Ezen kívül a szekuláris Izraeli kultúra, Izrael szépművészete, dalai, táncai, melyek Yehoshua szerint lényegesen különböznek a golában megtapasztalhatóktól, mindig is idegen befolyások által alakultak ki, ami többféle európai és arab, a jelenben pedig főleg amerikai kulturális behatást jelent.

Izrael és a *gola* végeredményben kölcsönösen egymástól függőnek bizonyulnak, így a zsidó identitás számára az alija mellett a *gola* is alapvető fontosságú. Shusterman ezeket szem előtt tartva egy újfajta narratívát ajánl a zsidó identitás megkonstruálásának, mely „a jerida és az alija, az eltávozás és az Izraelbe történő visszatérés ciklusai által valósul meg” (133). Ez a körkörös struktúra gazdagabb tapasztalási lehetőségekben, mint Yehoshua elmélete (mely az aliját egyszerinek és véglegesnek tekinti), újabb és újabb fázisaival támogatja a személyiség szüntelen fejlődését, ezen felül rugalmasságának köszönhetően összeegyeztethető életünk esetlegességeivel. A szerző egyik legfontosabb meglátásának tartom ezen fejezet konklúzióját, mely hangsúlyozza, hogy „[h]atalmas különbség van [...] aközött, hogy együtt élek egy esetlegességgel, és aközött, hogy az önmegvalósításom projektjévé teszem” (134).

A *Szómaesztétika és az élet művészete* egy sok témát és tudományos elméletet felölelő, de közérthető és könnyen követhető tanulmánygyűjtemény. Shusterman helyenként közvetlen hangvétellű, hangos gondolkodásra emlékeztető magyarázataival (melyekkel a szerző egyértelmű célja viták, párbeszéd elindítása) érzékelteti, hogy írásait nem feltétlenül szükséges teoretikus szemmel olvasni. A szerző filozófiáról kialakított képe sok embert enged közel a tudományhoz, ami nem csak szimpatikus és alázatos gesztus, hanem elmélete csiszolásának egy tudatos módja is. Elsajátítandó elmélet helyett kedvünkre formálható eszközként ajánlja a szómaesztétikát. Ahogy egy korábbi tanulmányában magyarázza, mind festők és szobrászok vagyunk, alapanyagaink pedig a saját húsunk, vérünk, és csontjaink (Shusterman 1999, 310). A szómaesztétika szerteágazó programjának műveléséhez egyéni kreativitásra tehát legalább akkora szükségünk van, mint tudásra.

*Farmasi Lilla
Szégedi Tudományegyetem*

Felhasznált irodalom

Shusterman, Richard. 1999. [“Somaesthetics: A Disciplinary Proposal.”](#) *Journal of Aesthetics and Art Criticism* 57.3 (Summer), 299-313. <http://www.staff.amu.edu.pl/~ewa/Somaesthetics.pdf>

Fejes Nárcisz és P. Balogh Andrea, szerk. *Queer Visibility in Post-Socialist Cultures*. Bristol és Chicago: Intellect, 2013, 245 oldal. ISBN: 978-1-84150-630-2, ár: £45, \$64.5.

Ez a recenzió a P. Balogh Andrea és Fejes Nárcisz szerkesztésében közreadott *Queer Visibility in Post-Socialist Cultures* című tanulmánykötettel foglalkozik. Először az értelmezéshez választott fogalmi keretet vázolom fel. A második részben a kötet szerkezeti és tematikus felépítését és felvetett problémáit ismertetem.

Az én és a „magamutogató” Másik

Mit jelent az: láthatónak lenni? Szininek, a Kampec Dolores alapító tagjának és egykori énekes-gitáros-basszusgitárosának szavaiból arra következtethetünk: a láthatóság, a látva lévő lét a határokkal van összefüggésben. Szini ezt mondja az *Eltitkolt évek*-ben, Takács Mária idősebb magyar leszbikusokról szóló dokumentumfilmjében (2009):

Tudod, amikor most például volt ez a felvonulás vagy mi, és akkor voltak ilyen riportok – a rádiót hallgatom néha –, és akkor ilyen dumákkal jönnek, hogy 'Jaj, nincs nekem semmi bajom velük, csak hát ne mutogassák magukat az utcán!', vagy nem t'om, mi. Szóval a falra tudok mászni, hogy hol vannak az emberek határai, sehol. Nagy nullák, szóval érted, az ilyen színvonal nem színvonal, érted... Most kivel lehet itt vitatkozni, miről? Hát hogyha valaki ilyen szinten van, érted, hogy 'ne mutogassa magát', hogy ez jut eszébe arról, hogy valaki oda kiáll, és egy ilyen nehéz dolgot csinál...

„Az emberek határai” alatt érthetünk konkrét, fizikai határvonalakat. Ilyen például a budapesti melegfelvonulást minden évben biztosító kordon. De gondolhatunk itt kevésbé tárgyiasítható, bár ugyanúgy konkrét és fizikai, a hipervizibilis, ugyanakkor évente csak egyszer megrendezett Pride-on túlmutató korlátokra is. Mint Csabai Márta és Erős Ferenc írják azonos című munkájukban¹, ezek olyan testhatárok és énhatárok, melyek az én és a nem-én, a szelf és a Másik viszonyát határozzák meg.

Erős és Csabai kiemelik: „határok nélkül nem létezik én, nem létezik identitás” (Csabai és Erős 2000, 32). Ezek a határok ugyanakkor szükségszerűen képlékenyek: mivel a társadalmi térben élő én nem lehet önmaga referenciapontja, szüksége van másokra önnön test- és énképének

¹ Csabai Márta és Erős Ferenc, *Testhatárok és énhatárok. Az identitás változó keretei* (Budapest: József Műhely Kiadó, 2000).

kialakításához. Ez a Lacan tükörfázisában, valamint a testkép fenomenológiai megközelítésében is megjelenő elképzelés

„abból a nietzschei gondolatból származtatható, hogy a szelf realizációja saját tudatosságának komplex, 'duális' jellegéből fejlődik, mely utóbbi nem más jelent, mint a szelfnek a másikkal (Istennel, természetel, kultúrával, történelemmel és *más szelfekkel*) való kapcsolatát.” (133, *kiemelés tőlem*)

A diffúz nietzschei szelf elsősorban nem azokat a hatalmi folyamatokat példázza, amelyek elválasztják, vagy egyenesen egymást kizáró ellentétekként azonosítják az ént és a nem-ént. Ellenkezőleg: a különbözőség „produktív módon jelenik meg, a Másik aktívan hozzájárul a szelf létrehozásához” (ibid). Ez természetesen fordítva is igaz: az én konstitutívan viszonyul a Másikhoz.

De vajon erről van-e szó az *Eltitkolt évekből* származó idézetben? A rádióriport alanya előbb azt mondja: „Jaj, nincs nekem semmi bajom velük, csak hát ne mutogassák magukat az utcán!” A „velük” funkciója itt egyértelműen az én és a nem-én különválasztása, először mégis úgy tűnhet, a megszólaló nem utasítja el a szexuális és a nemi identitásból fakadó különbséget („nincs nekem semmi bajom velük”). Ugyanakkor erőszakos vizualitásként, „magamutogatásként” értelmeződik a közös társadalmi térben, „az utcán” való megjelenés. Azaz, ahelyett, hogy teret adna (figurálisan és átvitt értelemben is) a szelf és a Másik konstitutív, szükségszerűen kölcsönös viszonyának, a normák kiszabására vállalkozó riportalany inkább korlátot húz az identitások között. Eközben előnyt kovácsolva a queerhez képest mindenestre normatív identitásából,² saját énje társadalmilag jelöletlen marad. Pontosan normativitása, és az ebből fakadó láthatatlanság folytán képes egy metafizikai csavarra: a nem-LMBTIQ-szelfet³ univerzális referenciapontnak tekintheti, amiből kiindulva lehetséges a melegség magánügyként aposztrofálása (míg a nem-queer szexualitás közügy marad). Eközben beszélői pozíciója éppen az LMBTIQ

² A normativitás természetesen nem feltétlenül azonos a heteroszexualitással; a fenti példában a normatív identitás konkretizálható szexualitás helyett pusztán normakövetőként, a queerhez képest „normális” különbségként jelenik meg. A bináris oppozíciók mentén történő, automatikus megjelölés (ha nem az egyik, akkor a másik; ha nem heteró, akkor homo) nemcsak azért problematikus, mert az LMBTQI mozaikszóiban sokkal több lehetőség rejlik, hanem azért is, mert leegyszerűsíti a szexuális identitás és a láthatóság közötti viszonyt. A *Magyar Narancs* vitát kavarázó cikkében Jobbágy Tamás például így tudósított a 2004-es Pride-ról: „egy, a menetet célba vevő középkorú férfi elhibázta a kőhajigálást, és egy rendőrt talált el. A *heteroszexuális agresszort* elfogták...” (2004. július 5., 24. Kiemelés tőlem.) Takács Judit – jogosan – így reagált a következő számban: „[T]ényleg, már akartuk is kérdezni, honnan lehet őket felismerni?” (2004. július 15., 4).

³ A recenzióban a homoszexuális, meleg, queer és LMBTIQ (leszbikus, meleg, biszexuális, transz, interszex, queer) kifejezéseket rokon értelmű gyűjtőfogalmakként használok

jelentette különbözőségtől eltérve, ahhoz képes értelmezhető, azonosítható. Az univerzális szelf, az „emberek” határai úgy vannak tehát „sehol”, hogy közben mindenütt ott húzódnak.

A queer szelf és a földrajzi imaginárius

A határproblematika fontos szerepet kap a *Queer Visibility in Post-Socialist Cultures* című kötetben. Mint a szerkesztők az előszóban megjegyzik: az egykori szovjet blokk államait és utódállamait előtérbe helyezve céljuk éppen a földrajzi-imaginárius választóvonalak korrigálása volt. Azért szükséges ez a korrekció, írják, mert „[m]ég mindig előfordul, hogy az 'Európával' foglalkozó tudományos publikációk csak nyugati esettanulmányokat szerepeltetnek” (2013, 4).⁴ Példa erre Robin Griffiths antológiája, a szakirodalomban gyakran hivatkozott *Queer Cinema in Europe* (2008), amely talán elsőként foglalkozott kortárs, nem angol nyelvű LMBTIQ filmes művészettel és filmelmélettel. Griffiths azonban sajátosan szelektív, érvel P. Balogh és Fejes, hiszen „hallgatólagosan Németország keleti határaival húzza meg a queer Európa körvonalait” (ibid.). A mérleg nyelvét átbillentve, radikális kritikaként, a *Queer Visibility* „kizárólag a poszt-szocialista európai országokra fókuszál” (3).

Váratlan ez a váltás *országokra* a címben foglalt *kultúrák* helyett rögtön az előszó elején, és feloldatlan, reflektálatlan marad a rendkívül rövid, alig öt és fél oldalas szövegben. Ez a hangsúlyeltolódás a nemzetállamokat teszi a poszt-szocialista queer vizibilitás elsődleges értelmezési keretévé. Ennek megfelelően a kötet fő erőssége a szexuális és nemzeti identitások összefüggéseinek bemutatása; tíz esszében olvashatunk bolgár, cseh, szlovák, szlovén, orosz, magyar, horvát és szerb példákrol. Szupranacionális folyamatokat is vizsgálva ezeket számos szerző köti az Európai Unióhoz, az uniós identitáshoz, valamint a diszkriminációellenes EU-intézkedésekhez. A szövegekben találunk példákat több államot érintő összefüggésekre, kulturális hasonlóságokra is: Marko Dumančić „poszt-jugoszláv”, Imre Anikó pedig magyar, szlovén és román filmek narratíváit és fogadtatását kapcsolja össze. Mások utalnak a Nyugat/Kelet, Kelet/még keletebb oppozíciókra. Nicole Butterfield ezt a térségbeli differenciálódást az ún. fészkelő orientalizmusok („nesting orientalisms”) fogalmával magyarázza. Ez a Milica Bakić-Haydentől származó kifejezés a „Keletek fokozatait” jelöli, miszerint míg „Ázsia 'keletebbre van' vagy 'másabb', mint Kelet-Európa, magában Kelet-Európában ez a fokozatosság úgy termelődik újra, hogy a Balkánt tartják 'legkeletebbnek'; a Balkánon belül pedig hasonló alá- és fölérendeltségi viszonyok képződnek” (Bakić-Hayden 1995, 918; idézi Butterfield 23). Hiányoltam azonban egy olyan szerkesztői intervenciót,

⁴ A kötetből származó idézetek saját fordítások.

amely – akár a kötetet lezáró konklúzióként – részletekbe menően foglalkozna a kelet-közép-európai *térséggel*, a kulturális transzfer, az országokkal egybe nem eső identitások, a diszlokáció és a nemzeti szinten is plurális meleg kultúrák kérdésével, a többi, a *Queer Visibility*-ben nem tárgyalt poszt-szocialista országra vonatkozóan is.

A kötet három részre tagolt. A „Queer Negotiations of Post-Socialist Identities” [„Queer viták a poszt-szocialista identitásokról”] és a „Queer Politics and Activism” („Queer politika és aktivizmus”) részek címei azonban szinte bármely, a *Queer Visibility*-ben szereplő szövegre vonatkozhatnának. A „Configurations of Queer in Post-Socialist Media” [„Queer alakzatok a poszt-szocialista médiában”] elnevezés pedig specifikussága ellenére sem segíti az olvasót: a kötetben filmmel összesen négy tanulmány foglalkozik, de ezek közül csak három található ebben a részben; ugyanakkor a bulvármédiumok queer-reprezentációit több szerző is a nemzeti queer-kép kialakításának fontos tényezőiként említi. A szövegek közös jellemzője, hogy beszélnek a tárgyalt folyamatok történeti háttéréről, és ebben az 1989 utáni átmeneti időszakot hangsúlyozzák. A feltárt kontextusok a poszt-szocialista jelzőnek megfelelően diszkontinuitásokat, vagy éppen rejtett kontinuitásokat, sajátos temporalitásokat mutatnak be.

A következőkben a *Queer Visibility* hat, problémafelvetésében és érvelésében legizgalmasabb tanulmányát mutatom be. Brian James Baer és Kevin Moss az orosz nemzeti identitásról ír; Sergei Panayotov és Marko Dumančić az EU-val azonosított melegségre fókuszál; míg Nicole Butterfield, valamint a Simona Fojtová és Věra Sokolová szerzőpáros a jögon kívül operáló hatalom problematikáját ismerteti.

A kötet talán legkonzisztensebb érvelésű, legdinamikusabb írása Brian James Baeré. Baer egy másik szerzőhöz, Kevin Mosshoz hasonlóan az orosz nemzeti identitás homoszexualitással való kapcsolatát vizsgálja. Azonban míg Moss olyan filmekkel foglalkozik, amelyek vagy a meleg identitások ábrázolásával kísérleteznek, vagy pedig a múltat írják újra a Puskinhoz hasonló orosz nemzeti ikonok homofóbiájának retroaktív létrehozásával, addig Baer a mai Oroszországban domináns melegellenes irodalmi és irodalomelméleti, valamint pop-pszichológiai diszkurzus történeti keretét adja. Mindkét szerző ontológiai problémákkal foglalkozik: Moss a képi megjelenítés létrehozásával, Baer pedig a homoszexualitás ontológiai negációjával. Mint Baer írja: a szovjet érában a homoszexualitás nem csupán láthatatlan volt – a puszta létezését is tagadták. A *Zabhegyező* orosz kiadásában például – elejét véve a nem-normatív asszociációknak – ’pszichó’-nak fordították az angol ’pervert’ kifejezést.⁵ Baer szerint ez a

⁵ A regény 24. fejezetében a főszereplő Holden Caulfield a vele talán kikezdő tanárát, Mr. Antolinit nevezi perverznek. Az eredeti szöveg így hangzik: „I know more damn *perverts*, at

nyelvpolitikai gesztus összhangban áll a ma is domináns orosz univerzalizmussal, amely a nemzeti tisztaságot és homogenitást hangsúlyozza a nyugati importnak tekintett individualizmussal szemben. Az egyénieskedő különbözőségként láttatott homoszexualitás összeegyeztethetetlen a hegemon orosz léttel; a nemzeti egységet az egyénnel szembeállító logika szerint valaki vagy orosz, vagy meleg. Ezt mutatja az is, hogy amikor Oscar Wilde unokája, Merlin Holland Szentpéterváron olvasott fel 2006-ban, egy queer-ellenes tüntető azt kiabálta: „Ez a mi országunk!” (39).

Moss esszéjéből kiderül: a homogén, melegmentes nemzeteszmény hatással van a filmes vizualitás politikájára is. Itt az én/Másik, kint/bent ellentétpárok érvényesülnek, mint azt a külföldi melegtémájú filmek viszonylagos elfogadottsága jelzi. Moss a filmrendező Olga Sztolpovszkaját idézi: „Mindaz, amit Almodóvar filmjeiben látunk, valahol máshol történik, valakivel, valahol ott Nyugaton. [...] A nehézségek és a felzúdulás akkor kezdődnek, amikor [az ilyesmit] oroszok közt ábrázoljuk” (211). A külföld/belföld ellentét különösen érvényes Sztolpovszkaja esetében: Dmitrij Troickijjal közösen rendezett filmjét, a *Téged szeretlek*-et (*Я люблю тебя*, 2004)⁶ más-más befejezéssel mutatták be az orosz mozikban és a nemzetközi fesztiválokon. A fentiek ellenére Moss komplikálni képes Baer fogalmi apparátusát. Mint állítja: történeti háttérét tekintve az orosz nemzeti identitást nem lehet duálisan, a Nyugat/Kelet, birodalmi/gyarmati, civilizált/barbár jelentéspárok mentén értelmezni. Vagy azt állítjuk tehát, hogy „Oroszország Kelet és Nyugat között terül el, vagy azt, hogy Kelet is és Nyugat is” (200). Moss célja, hogy bonyolítsa a „perverzió háromtagú földrajzának” elvét. Ez a Dan Healey-től és Baertől származó fogalom arra utal, hogy az oroszországi homoszexualitás a civilizált, individualista Nyugat vagy a primitív, barbár Kelet befolyásának tekintendő. Moss éppen a *Téged szeretlek* kapcsán emlékeztet: az orosz szexualitás sem *tabula rasa*. Timofei, a film biszexuális főhőse például Csajkovszkij-rajongó: csengőhangja a *Diótörőből* származik, és a lakásában tartja a zeneszerző mellszobrát. Csajkovszkij szó szerint útban van, mikor Timofei szeretkezni próbál barátnőjével, Verával: „Nem tudom megtenni!” – szakad ki Timofeiből (208).

---

schools and all, than anybody you ever met, and they're always being *pervery* when I'm around.” Gyepes Judit 1964-es magyar fordításában így hangzik az idézett rész: „Ismertem sok ronda, *perverz* alakot, iskolában, meg minden, többet, mint te valaha is, és mindig akkor jön rájuk, ha én a közelben vagyok” (Salinger 1983, 17; *kiemelés tőlem*).

⁶ A magyar nyelvű címek azt jelzik, hogy a filmet Magyarországon is forgalmazták. Egyébként a filmek az eredeti és a nemzetközi piacra szánt angol címmel szerepelnek.

A *Queer Visibility* ugyan 2013-ban jelent meg, azonban az Oroszországgal foglalkozó két esszé a Pussy Riot színrelépését és az ún. „meleg propaganda” elleni intézkedéseket megelőző időszakot tárgyalja. Szomorúan rezonál most Baer optimizmusa: „Egy olyan időszakban, amikor viszonylag laza a cenzúra, és egy olyan országban, amely Európa részének tekintí magát, kevés az esély arra, hogy a homoszexualitást újra büntetni fogják” – írja (51).

A nem-normatív szexualitásokat övező frusztrációk klimaktikus pontja a kötelező melegség képzete. A szervezett, mindent átszövő homoszexualitás kényszerképzetét a legtöbb esszé említi; a bolgár populizmus queer-fogalmáról szóló írásában Sergei Panayotov ezt a homintern-jelenséggel azonosítja. A ’homintern’ kifejezés az 1930-as évekből származik és talán W. H. Audentől ered; a Kominternre rímel, és „a meleg művészek és a domináns kultúra közötti összetett kapcsolatot jelölte” (Harker 2009, 192). A homintern viccnek indult, a hegemon művészeti diszkurzusba kerülve azonban iróniája gyorsan eltűnt. A kritikusok figyelmeztettek: „alattomos levendulaszínű veszedelem közelít, amely alássa az amerikai kultúra *maszkulinitását* és *férfias erejét*” (ibid., kiemelés tőlem). A homintern felemlegetése különösen hatásos a melegeket „az emberekkel” szembeállító populista diszkurzusban.⁷

A homintern egyfajta láthatatlan, ám befolyásos elitként, melegmaffiaként jelenik meg a bolgár populizmusban. A bolgár politikai kultúra két fő jellemzője a politikai pártok őszinte utálata, valamint a konstans hivatkozás a nép „véleményére, érzéseire, gondolataira, a politikán innen és túl” – írja a bolgár politológus, Svetoslav Malinov (2008), Panayotov fő forrása.⁸ Az intézményeket illetően a politika domináns közbeszédbeli értelmezése érvényesül, mégpedig az, hogy a politika lényegét tekintve a magánérdekek közszférára erőszakolása. Az EU-s intézményektől is irtózó bolgár politikai kultúra tehát eredendően populista jegyeket mutat: különbséget tesz a kormányzó és egyéb elitek, a szakértők és a nép között; majd pedig elvárja, hogy a hatalommal rendelkező elitek meghajoljanak a népakarat előtt, hiszen „a nép az igazi elit.” Malinov ezt az „anti-anti-egalitarianizmust” radikális demofiliának hívja. Az EU-csatlakozás feltételeként Bulgária diszkriminációellenes törvényt vezetett be; a „felülről jött” legalizálási kényszer ahhoz vezetett, hogy az elitek szerepét az LMBTIQ-emberek és az EU kapták. Ugyanakkor a törvény pusztá léte kétségbe vonta, hogy vajon tényleg mindenkire kiterjed-e a természetesnek,

⁷ Mint ezt a „buzilobbyi” magyar neologizmus példája is mutatja. A hominternnel kapcsolatos összeesküvéselméletekről részletesen itt: Gregory Woods, „The ’Conspiracy’ of the ’Homintern’”, *The Gay and Lesbian Review Worldwide*, Vol.10, No. 3 (2003), 11-13.

⁸ Malinov rendkívül érdekes, korszerű írása megtalálható a [Eurozine](#) oldalán.

normatívnak tartott bolgár tolerancia és a Másikkal szembeni nyíltság. Ezért, írja Panayotov, a bolgár populizmusban az EU az igazi perverzció (168).

A nemzeti önképet a filmes vizualitásokkal kapcsolva Marko Dumančić szintén megemlíti, hogy a poszt-jugoszláv térségben gyakran azonosítják az EU-t a meleg jogvédőkkel:

a Nyugat-Balkánon a meleg/leszbikus láthatóság kérdése nem különíthető el a nemzeti identitásokat övező félelmektől, hiszen ezeket [az identitásokat] sújtja a háborús korszak mitológiája, a félelem, hogy megbélyegzik őket balkániként/nem-európaiként, és az EU terjeszkedése. (60-61)

A szexualitás/etnicitás/vallás különbözőségeit figyelembe véve Dumančić valójában az interszekcionális elemzés fontosságát hangsúlyozza. Mint látni fogjuk, a *Queer Visibility*-ben Butterfield esszéjében bomlik ki igazán ez az egymást metsző alárendeléseket elemző módszer. Dumančić három filmet tárgyal: a horvát *Fine Dead Girls* (*Fine mrtve djevojke*, Dalibor Matanić, 2002) leszbikus kapcsolatot mutat be, a szerb *Obituary for Escobar* (*Citulja za Eskobara*, Milorad Milinković, 2008) transzszexuális szerelmi szálát sző egy maffia-vígjátékba, a szintén szerb *Irány Nyugat!* (*Go West*, Ahmed Imamović, 2005) pedig egy meleg muszlim fiú visszaemlékezése arról, hogy hogyan élte túl a boszniai háborút női ruhában, szerb partnerét végül elveszítve. Dumančić párhuzamot von a homoszexualitás nemzeti konstrukciói és a nemzetiségpolitika között. Egy konzervatív kritikust idéz, aki így háborgott a *Fine Dead Girls* kapcsán: „Hát miattuk vívtuk meg a háborút?” (61).

A törvényi reform korlátairól írva Valerie Lehr (1999) amellett érvel, hogy a jogokra alapuló stratégia nem képes szembeszállni a jogi kereteken kívüli operáló hatalommal. Lehart a *Queer Visibility* cseh szerzőpárosa, Simona Fojtová és Věra Sokolová idézi, de meglátása Butterfield szövegére is vonatkoztatható. Butterfield a Horvátország EU-csatlakozását megelőzően bevezetett törvényt vizsgálja, amely tiltja a szexuális identitáson alapuló hátrányos megkülönböztetést, és amely, érvel Butterfield, mind a jogérvényesítést, mind pedig a törvényalkotás gyakorlatát tekintve is problematikus. Az országban magas a munkanélküliek száma, a törvény viszont egyedül a munkahellyel rendelkezők számára kínál védelmet. A jogérvényesítéshez, a perhez pénzre van szükség, és a sértettnek nyilvánossá kell tennie nem-normatív szexuális identitását egy normatív közegben. A törvény tehát az egyénre helyezi a hangsúlyt, és nem a diszkriminációt lehetővé tévő kultúrára és governmentálisra. Ezáltal úgy hozza létre „a szexuális kisebbség kategóriáját”, írja Butterfield, „hogy a hátrányos megkülönböztetés és az egyenlőtlenség egymást metsző, komplex tengelyei és a megélt tapasztalatok rejtve maradnak, miközben az egyének pusztán a

szexuális identitásuk vagy identitásuk egy része alapján azonosított tárgyakká válnak” (27). Rosalind Petchesky-t követve Butterfield ezért az alárendelések interszekcióit felismerő, alulról felfelé szerveződő, pozitív *szexuális jogok* létrehozása mellett érvel. Ilyenek a szexuális egészség és integritás, valamint az anyagi biztonság alapjoga, amelyek társadalmi javakként ismernék el a szexuális autonómiát, és a biztonságos és kielégítő szexuális életet.

A meleg jogérvényesítés korlátaival, de a jogok és a radikális queer politika kapcsolatával is foglalkozik Fojtová és Sokolová. Mint írják, a korábban férfiak által dominált cseh meleg aktivizmus a csendes bevonódás stratégiáját követte, és a heteroszexuális családok megbonthatatlan szentségét hirdetve érte el jogainak biztosítását. Csehországban 2006 óta létezik a bejegyzett élettársi kapcsolat intézménye; a regisztráció azonban automatikusan megvonja az örökbefogadás jogát – azaz a család fogalma és a meleg kapcsolat törvényesítése kizárják egymást. Igazán az örökbefogadás körüli, főként leszbikusok által kezdeményezett társadalmi vita tette láthatóvá a homoszexualitást Csehországban, hiszen „a széles körben elfogadott, kimondatlan logika szerint a gyerekek mindenkire tartoznak, nemcsak a szüleikhez” (115). A szerzők viszonylagos sikerről is be tudnak számolni: a médiavitákban résztvevő, a meleg örökbefogadást korábban vehemensen ellenző konzervatív pszichológus ajánlására egy testi fogyatékkal élő meleg férfpár örökbe fogadhatott egy vak gyermeket. Igaz, mint Fojtová és Sokolová megjegyzik, csak a páros egyik tagja lehetett örökbefogadó; az igazi eredmény itt az, hogy az eljárás során az apa homoszexualitása ismert tény volt. A hagyományos családmódellem meleg újratermelése, a továbbra is létező önkéntes láthatatlanság kapcsán a szerzők azonban figyelmeztetnek: a cseh meleg diszkurzus főárama a társadalmilag elfogadott, a „normális” felé tart.

A *Queer Visibility*-ben olvasható szövegek fókuszában a szexuális identitások és az elsősorban nemzeti keretek között működő társadalmi normák viszonya áll. A többszörösen összetett különbségek kapcsán felmerül a kérdés: milyen egyenlőtlenségeket takar el, és milyen érdekérvényesítést tesz lehetővé a normalitás fogalma? A recenzióban utoljára tárgyalt írás felveti a többközpontú, plurális melegpolitika, a társadalmi normákon egyszerre belül és kívül létező, a normakövetésre a „melegházasság” révén relatíve jogosult, erre talán interpellált homoszexuális identitások problémáját. A kötetben ez a normatív queer identitások egyedüli példája, amely a közép-kelet-európai térségben újnak számító helyzetre reflektál. Azonban továbbra is fontos, hogy feltegyük az eredeti kérdéseket.

Koller Nóra
Gender Initiativ Kolleg, Universität Wien

Felhasznált irodalom:

- Csabai Márta & Erős Ferenc. 2000. *Testhatárok és énhatárok. Az identitás változó keretei*. Budapest: Jászöveg Műhely Kiadó.
- Harker, Jaime. 2009. „Look Baby, I Know You. Gay Fiction and the Cold War Era.” *American Literary History* 22.1, 190-206.
- Jobbágy Tamás. 2004. „IX. Meleg- és Leszbikus Fesztivál. Ha megdobnak kővel.” *Magyar Narancs* (július 8.), 24-26.
- Malinov, Svetoslav. 2008.01.28. [„Radical Demophilia. Reflections on Bulgarian Populism.”](#) *Eurozine*. Hozzáférés: 2014. május 15.
- Salinger, J. D. 1983. *Zabbegyző*. Fordította Gyepes Judit. Budapest: Árkádia.
- Takács Judit. 2004. „Olvasói levél.” *Magyar Narancs* (július 15.), 4.
- Takács Mária, rend. 2009. *Eltűnkolt évek*. Fórum Film Alapítvány (Magyarország).

KONFERENCIA RÉSZVÉTELEK ÉS FELHÍVÁSOK

Konferenciák

The Fan Studies Network 2014 Conference, 2014. Szeptember 27-28. Szervező: Regent's University, London, UK – Meghívott előadók: Dr Paul Booth (DePaul University), Dr Rhiannon Bury (Athabasca University), Mr Orlando Jones (star of Sleepy Hollow, appearing for a virtual Q&A) – További információ a konferencia [HONLAPJÁN](#).

Bis Repetita Placent? (2) Remake, Genre and Gender in Film and Television Series of the English-Speaking World, 2014. Október 9-10. Szervező: l'Université du Havre and l'Université Stendhal Grenoble 3 – Meghívott előadó: Constantine Verevis, Monash University – További információ a [FELHÍVÁSBAN](#).

Mothers, Mothering, and Motherhood in Literature (Fiction, Poetry, Drama, Life Writing, Creative Non-Fiction, Social Media), 2014. Október 22-24. Szervező: Motherhood Initiative for Research and Community Involvement and Ryerson University – Színhely: Heaslip House, Ryerson University (297 Victoria Street, Toronto) – További információ a konferencia [HONLAPJÁN](#).

Roland Barthes at 100, 2015. március 30-31. Szervező: School of English, Communication & Philosophy, Cardiff University, UK – Meghívott előadók: Diana Knight (Nottingham University), Jürgen Pieters (University of Ghent), Michael Wood (Princeton University). Absztraktok (max. 200 szó) határideje **2014. június 30.** Kontakt: BarthesConference@Cardiff.ac.uk

---

Giving Voice, Appropriating Voices: Representing the Singularity of Suffering, 2015. Április 30-Május 3. – Szervező: NeMLA 2015 46th Annual Convention, Toronto. Absztrak beadása (max 300 szó) **2014. szeptember 30.-ig** lehetséges a [HONLAPON](#). Kontakt: Lisa Propst, lpropst@clarkson.edu.

Felhívások

Seasonal Television, A Special Issue of the *Journal of Popular Television*. The subject of seasonality in relation to broadcasting is one that is acknowledged in a number of places, but barely researched in any depth. We are currently seeking proposals of around 300 words, to be received by **1 August 2014**. Full versions of the accepted articles would be required by 30 June 2015, being between 6,000 and 8,000 words in length using the Harvard referencing system. If you have any queries, including if you wish to informally discuss ideas before making a formal proposal, please contact Derek Johnston at derek.johnston@qub.ac.uk.

Call for contributions for the 10th anniversary special issue of the *Journal of Children and Media*. Please send an abstract of up to one page by **1 October 2014** to Dafna Lemish, co-editor, dafnalemish@siu.edu. All inquiries should be addressed to Dafna as well. Authors will be notified by November 1st of whether their proposed contribution has been invited for submission for the special issue. Final manuscripts will be due on March 1st, 2015.

Mobile Trash edited by Mél Hogan & Andrea Zeffiro (January 2016). For this special issue of *Wi: Journal of Mobile Media* [wi.mobilities.ca], we are gathering contributions that address the idea of ‘mobile trash.’ If interested, please send us a 300 word abstract to info@technotrash.org. Include your name, personal URL, and title of submission. Deadline for abstracts: **1 November 2014**.

Critical Studies in Television: The Medical Issue (Summer 2016) invite 500 word proposals to be submitted to j.hallam@liverpool.ac.uk and hannah.hamad@kcl.ac.uk by **30th November 2014**. Deadline for 6000-8000 word essays (including endnotes) will be 30th September 2015 for publication in Summer 2016.

Papers are invited for publication in a thematic issue entitled *War and Life Writing*. Ed. Louise O. Vasvári and I-Chun Wang. [CLCWeb: Comparative](#)

Literature and Culture 17.2 (June 2015) (Purdue University Press ISSN 1481-4374). Throughout history, humans share(d) similar experiences in war: they narrate their experiences and document suffering, trauma, dislocation, memory, etc. Life writing on war is often about (im)migration, separation, and dreams of return. The guest editors of the thematic issue on War and Life Writing invite studies on life writing in all its forms: auto/biography, memoir, testimony, diaries, letters, works in media other than print, as well as visual representation of war from all periods of human history (images are published in the journal, but only if copyright release documentation is obtained by the author of the article). The preferred theoretical background of work is comparative literature and (comparative) cultural studies. Please submit papers by **31 December 2014** to Louise O. Vasvári (Stony Brook University) at louise.vasvari@stonybrook.edu and to I-Chun Wang (National Sun Yat-sen University) aticwang@faculty.nsysu.edu.tw

SZERZŐINKRŐL

Barát Erzsébet a Szegedi Tudományegyetem Angol-Amerikai Intézetének docense. 2000 óta a Közép-európai Egyetem Társadalmi Nemek Tudománya Tanszékén vendégoktató. PhD-jét a Lancaster University, UK Társadalomtudományi Doktori Iskolájában védte meg nyelvészetből 2010-ben. A 2009-ben indult új, két éves anglisztika mester program gender szakirányának vezetője. Kutatási területe a feminista kritikai elméletek, különösen a feminista és queer elméletek határterületei, az identitás relációs modelljei, a nyelvhasználat, a jelentés ideologikus aspektusai és a hatalmi viszonyok összefüggései, valamint a szexualitás és nyelvhasználat viszonya. Alapító szerkesztője a *TNTeF: Interdiszciplináris E-folyóiratnak*. 2005 óta szervezője a Szegeden évente megrendezésre kerülő gender konferenciának. Rendszeresen jelennek meg tanulmányai nemzetközi és magyar folyóiratokban, kötetekben. Legutóbb az *Ideological Conceptualizations of Language: Discourses of Linguistic Diversity* című kötetet társ-szerkesztette (Frankfurt, Peter Lang, 2013). E-mail: zsazsa@lit.u-szeged.hu

Bálint Emma a Szegedi Tudományegyetem Amerikanisztika Tanszékének MA hallgatója. BA diplomáját az SZTE Angol-Amerikai Intézetének anglisztika szakán, amerikanisztika szakirányon szerezte 2012-ben, ahol szakdolgozatában feminista filmelméletek tükrében vizsgálta a Walt Disney Stúdió stúdió korszakában készült rajzfilmjeiben megjelenő nőalakokat. MA szakdolgozatát *A regény visszavág: Mozgóképek regényadaptációja* címmel a filmregényesítésről, egy kevésbé ismert adaptációs folyamatról írta, melyet filmes meseadaptációk és regényesített változataik esettanulmányaival egészített ki. Érdeklődési köre a kortárs amerikai filmes és adaptációs elméletek, a nemek tudománya és a mesekutatás. E-mail: emma.balint@ieas-szeged.hu.

Farmasi Lilla a Szegedi Tudományegyetem Amerikanisztika MA szakos, végzős hallgatója. "I am Lauren. But Less and Less. Corporeal Narratological Aspects in Don DeLillo's *The Body Artist*" című diplomamunkájában a kortárs amerikai prózaíró, Don DeLillo regényében az irodalmi testábrázolások problémáit kutatja a korporeális narratológia eszközeivel. Főbb érdeklődési területei a posztstrukturalista irodalom- és szubjektumelméletek, testelméletek, fenomenológia, illetve a posztmodern és kortárs amerikai próza. E-mail: farmasil@yahoo.com

Földvári József tanár, punkzenész, az egykori Horizont Kutató Intézet művészeti csoport tagja. Az ELTÉ-n végzett magyar és összehasonlító irodalomtudomány szakokon. A Pécsi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájának képzésében 2007 óta vesz részt. Az Amerikai Alapítványi Iskola tanára. Kutatási területe a 20. század eleji női irodalom, illetve a kézimunka és az írás összefüggései a női írók által írott szövegekben. E-mail: foldvarijozsef@gmail.com

Joó Mária az ELTE BTK Filozófiai Intézetének nyugdíjazott oktatója, habilitált egyetemi docens, a Szegedi Tudományegyetem Társadalmi Nemek Tudománya Kutatócsoport (TNT) külső tagja, rendszeres vendégelőadója. Fő kutatási területei feminista filozófia (test, erősz), mai politikai filozófia (identitáspolitika) posztstrukturalisták (kontinentális filozófia), etika, egzisztenciális fenomenológia, elsősorban Simone de Beauvoir. Rendszeresen publikál hazai és nemzetközi folyóiratokban, szerkesztett kötetekben. Utóbbi publikációi “The Second Sex in Hungary. Simone de Beauvoir and the (Post)-Socialist Condition” at: ahea.net/e-journal/volume-4-2011; “Nach der Befreiung der Frau? Simone de Beauvoir in der post-sozialistischer Situation.” in *Querelles. Jahrbuch der Frauen- und Geschlechterforschung* 2010, Bd. 15.; “A feminista elmélet és a (női) test” in *Magyar Filozófiai Szemle* 2010/2 (54) E-mail: joo.maria49@gmail.com

Kapus Erika az Eötvös Loránd Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájának harmadéves hallgatója, a Trauma és Gender Kutatócsoport tagja, az MTA Könyvtárának munkatársa. Kutatási témája a századforduló nőirodalma és annak publikációs fórumai, melyet egy folyamatban lévő OTKA projekt asszisztenseként is igyekszik mélyebben feltárni. Eredeti célkitűzése elsősorban Czóbel Minka életművének, kiadatlan kéziratainak feldolgozása, ahonnan gyakran elkalandozik a századeleji női szexualitás, a női test hangjainak (és csendjének!) meghallgatása és kihangosítása irányába. E-mail: kapuse@gmail.com

Kádár Judit az ELTE angol-magyar szakán végzett Budapesten. 1997-ben szerzett az irodalomtudomány kandidátusa fokozatot. Jelenleg a Nyugat-magyarországi Egyetem Filológiai és Interkulturális Intézete Angol Tanszékének oktatójaként amerikai irodalmat és a huszadik századi brit prózát tanít. Fő kutatási területe: magyar írónők, és rendszeresen ír kritikákat a kortárs amerikai és brit irodalomról a *Magyar Narancs* című hetilap számára. Könyvei: *Térdig születésben, halálban* (huszadik századi magyar költőnők antológiája, 2007), *Royal Flush. Kritikák a brit és amerikai prózairodalomról* (2012), *Engedelmes lázadók* című, a második világháború előtti magyar

írókról szóló monográfiája ez év őszén jelenik meg. E-mail: kadarj01@gmail.com

Kérchy Anna a Szegedi Tudományegyetem Angol-Amerikai Intézetének adjunktusa, ugyanitt a Társadalmi Nemek Tudománya Kutatócsoport (TNT) tagja. 2006-ban az SZTE Irodalomtudományi Doktori Iskolájában védte meg PhD-értékezését, melyben a szemiotizált test és a szomatizált szöveg viszonyát, valamint a feminista groteszk test-szöveg szubverziós lehetőségeit és etikai aspektusait vizsgálta. Főbb kutatási területei a társadalmi nemek tudománya, a test elméletei, a feminista és posztstrukturalista irodalom- és szubjektumelmélet, a 19. századi és a posztmodern nőirodalom, gyermekirodalom és fantasztikus irodalom, valamint a kulturális reprezentációk intermediális aspektusai. A *Body-Texts in the Novels of Angela Carter. Writing from a Corporeographic Point of View* (Edwin Mellen, 2008) című könyv szerzője, szerkesztője a *Postmodern Reinterpretations of Fairy Tales* (Edwin Mellen, 2011) és társszerkesztője a *What constitutes the Fantastic?* (JatePress, 2010), *The Iconology of Law and Order* (JatePress, 2012), és az *Exploring the Cultural History of Continental European Freak Shows* (Cambridge Scholars, 2012) című tanulmányköteteknek. E-mail: akerchy@gmail.com

Kérchy Vera az SZTE Vizuális Kultúra és Irodalomelmélet valamint Összehasonlító Irodalomtudomány Tanszékén tart órákat kortárs színház, posztmodern film, színház- és filmelmélet, valamint intermedialitás témában. Disszertációját 2012-ben védte meg, melynek témája Paul de Man irónia- és performativitás-elméletének színházelméleti kihívásai. (Megjelent Színház és dekonstrukció. A Paul de Man-i retorikaelmélet színházelméleti kihívásai címmel, JatePress, 2014.) Tanulmányai a színházi iróniáról, a színház és a film intermediális találkozásairól, a teatralitás pszichoanalitikus és gender szempontú megközelítéséről szakfolyóiratokban (Thalassa, Alföld, Tiszatáj, Metropolis, Kalligram, Apertura:Film-Vizualitás-Elmélet) és tanulmánykötetekben (Alternatív színháztörténetek. Alternatívok és alternatívák, szerk. Imre Zoltán, Balassi Kiadó, Budapest, 2008.) jelentek meg. Ezen kívül számos színház-és filmkritikát, könyvrecenziót és fesztiválbeszámolót publikált. E-mail: kerchyv@yahoo.com

Koller Nóra a Bécsi Tudományegyetem doktoranduszhallgatója, korábban a Szegedi Tudományegyetem Angol Tanszékén szerzett mesterdiplomát. Disszertációjában a transz-feminizmus megtestesülésével foglalkozik, A transzgender és queer testek filmes ábrázolásáról jelentek meg cikkei, és társszerkesztője a *Gewalt und Handlungsmacht: queer_feministische Perspektiven* (Frankfurt és New York: Campus, 2012) című kötetnek. E-mail: thrashtroy@gmail.com

Konczosné Szombathelyi Márta a győri Széchenyi István Egyetemen dolgozik 2004 óta, jelenleg a Marketing és Menedzsment Tanszékének habilitált docense. „A tőketelepítés nyelvi és kulturális infrastruktúrája” című doktori disszertációját 2006-ban védte meg. 2013-ban habilitált szervezés- és gazdálkodástudományok területén. Főbb kutatási területei a kommunikáció (kulturális kontextus, kultúraközi és nemzetközi kommunikáció, szervezeti kommunikáció, marketingkommunikáció, PR, retorika), valamint a menedzsment (a női menedzsment kommunikációja, nemzetközi menedzsment, humán erőforrás, tehetségmenedzsment). Legtöbbet hivatkozott monográfiája a „Kommunikáló kultúrák” (2008, L’Harmattan, Budapest). Jelenleg a kommunikáló szervezetet témájú könyvén dolgozik. E-mail: kszm@sze.hu

Kovács Ilona címzetes egyetemi tanár a Szegedi Tudományegyetem, Francia Tanszékén. Kandidátusi értekezését (PhD) 1994-ben védte meg «II. Rákóczi Ferenc francia kéziratgyűjteménye» címmel, 2006-ban habilitált (SZTE) a XVIII. századi libertinus filozófia és irodalom témakörében. Számos külföldi egyetemen tanított vendégtanárként: École Normale Supérieure 1998, Université Michel de Montaigne 3 de Bordeaux, 2000, 2013, Université de Paris8 Vincennes-Saint-Denis, 2000-2002), Université de Paris 3, Sorbonne Nouvelle, 2007. Kutatási és oktatási területei a XVII-XIX. századi magyar és francia irodalom, irodalomelmélet, traduktológia, szöveggenetika, frankofónia, gender studies. Cikkei és tanulmányai számos magyar és idegen nyelvű folyóiratban és periodikában jelentek meg. Műfordítóként elsősorban XVIII- XX. századi francia szerzők (Sade, Casanova, Claude Crébillon) munkáit jelentette meg magyarul, köztük egy nagy válogatást George Sand írásaiból (Életem története, Magyar Könyvklub, 2000.) Önálló tanulmánykötete *Irodalmi dilettánsok*, Attraktor kft. 2004. (2. kiadás: Fapadoskönyv Kiadó, 2011.) E-mail: kovacsilona625@gmail.com

Kulcsár Zsófia a Szegedi Tudományegyetem anglisztika és német szakán szerzett BA fokozatot 2009-ben. Tanulmányait az anglisztika mesterképzésben a *Gender Through Literatures and Cultures in English* szakirányon folytatta. 2011-től az Irodalomtudományi Doktori Iskola “Angol nyelvű irodalmak és kultúrák” alprogramjának hallgatója. PhD kutatása a rendszerváltás utáni magyarországi feminista mozgalmak megjelenésével foglalkozik. Érdeklődési területébe tartozik még az úgynevezett poszt-feminista populáris kultúra feminista kritikája. E-mail: zsofiakulcsar1@gmail.com

Louise O. Vasvári, PhD-fokozatát a University of California, Berkeley Egyetemen szerezte, jelenleg az Összehasonlító Irodalom és Nyelvészet

emerita professzora a Stony Brook, New York Egyetemen; 2000 óta minden tavaszi szemeszterben a New York University Nyelvészeti Tanszékén is tanít. Fő kutatási területe a középkori és premodern irodalom. Ezen kívül történeti nyelvészetet, szociolingvisztikát, fordításelméletet, holokauszt-tudományokat is tanít és kutat, mindegyiket a társadalmi nemek elméletének szemszögéből is vizsgálva, az összehasonlító kultúrakutatás tágabb kontextusába ágyazva. Publikációi angol, spanyol és magyar nyelven jelentek meg. Nemrégiben jelent meg a Steven Tötösyvel közös szerzőségű *Imre Kertész and Holocaust Literature* (2005), a *Comparative Central European Holocaust Studies* (2009) és *Comparative Hungarian Cultural Studies* (2011), mindhárom a Purdue University Pressnél. E-mail: louise.vasvari@stonybrook.edu

ARTICLE ABSTRACTS IN ENGLISH

QUEERING POTENTIALS OF CRITICAL RESEARCH OR THE EMBEDDEDNESS OF MEANING

Barát, Erzsébet

University of Szeged

I am going to explore the specificity of comparative research as a matter of drawing relative distinction between text and context and am going to reflect on signification as a particular socially regulated practice of categorization. In my understanding categorization is relatively “other” than its context that is itself already articulated out of a dialectic of non-semiotic/semiotic practices. I shall also argue that a corollary of this approach is the understanding that discourse is *not* exclusively a category of language. The terms, language and discourse cannot be seen synonymous or else our argument about critique is implicated in the valorization of the will (mind), as if it were the exclusive condition of reflexivity. To substantiate my conceptualization of meaning that is reflexive to its context, I am going to analyze the various forms of hate speech emerging in the past two decades in Hungary. I shall argue against considering the different forms of hate speech as if they were in paradigmatic relationship with one another, as if they were variations of the “same” type of language use. My focus is on homophobia, the particular court case against the dismissal of a theology student in 2003 from Károli Gáspár Calvinist University, Budapest, on the grounds on his alleged homosexual orientation. I shall point out the ideological investments of the participants’ arguments in the debate about the legitimacy of the decision with a particular focus on the counter-productivity of all forms of hate-speech should be expressions of the same logic of stigmatization of the “minority”. Such a homogenizing, or totalizing move is ideological in that it erases the relative but significant differences of possible resistance across the various groups of “immediate target” of the stigma. At the same time it also holds out the promise for the “majority” to be non-targeted, or rather non-affected and live their lives in “safe spaces” void of (the threat of) hate-speech.

WOMEN'S WRITING AS A REFLECTION ON THE NOTION OF PATTERN, REPRODUCTION AND NEEDLEWORK

Földvári, József

University of Pécs

The aim of this article is to draw attention to antagonistic relations between the positioning of "good" and "poor" literature, on the one hand, and the reviews written about the literary works by Hungarian female writers, on the other, with focus on the authors whose creative activity took place in the beginning of the twentieth century. According to critics, the works by the female authors classed as women writers or women's writers are unliterary, template- and needlework like. However, if reproduction, templates and repetitive patterns are not merely studied within the conceptual framework of the *textus*, but rather scrutinized as elements of the *texture*, it becomes more possible to identify some performative processes in these works which serve to destabilize paternalism. My thesis is based on the theoretical insights of Anglo-Saxon female authors who could playfully use both the features of the text and those of the needlework in their essays.

ABOUT SEX AND EVOLUTION

Joó, Mária

Eötvös Lóránd University

My paper exposes the real aim of Gábor Szendi's glorification of Woman as the driving force and ultimate purpose of evolution. Szendi deeply worries about the potential extinction of men, who is the weaker sex, the scaled-back version of woman. According to evolutionary psychology's (formerly called sociobiology) theory of sexual difference differing sexual behavior in men and women is caused by natural selection, keeping gender-successful behavior alive, such as polygamy in men, monogamy in women, distribution of work within the family etc. The process of evolution governed by self-reproducing selfish genes works in our brains in its structures regulating our behavior against or in spite of our will, so that, for example, men are unable to resist the attraction to young women's round bodies, which signifies her fertility and holds the promise for reproduction of his genes. This theory of human reproduction has not been verified, but, on the contrary, has been falsified. It nevertheless remains extremely popular to this day. I analyzed the theory itself in an earlier paper so my aim here is to unveil Szendi's manipulation of the model in the disguise of scientific popularization. His

two books I criticize here generate hate against women's non-traditional behavior and lifestyles as they also unmask his misogynist fears for men from the mighty strong Woman he claims to admire as the stronger sex and vehicle of Evolution.

THE VOICE OF THE FEMALE BODY AT THE TURN OF THE NINETEENTH-TO THE TWENTIETH CENTURY IN HUNGARIAN LITERATURE

Kapus, Erika

Eötvös Lóránd University

Regarding language as a medium while investigating the connection between language and sexuality in the turn of the century literature outlines the era's body image and the social narratives of intimacy. Moreover, this was the time when inquiries into the nature of utterances relating to female sexuality may prove fruitful. This paper explores linguistic representations of female sexuality, and the extent to which narrative discourse outside heteronormativity is present in the literary texts at the turn of the century. My chief area of interest is the linguistic phenomena of sexual taboo formation, particularly the question of word taboos in connection with sexuality and the literary representation of sexual deviations/aberrations.

THE ROLE OF REPRESSION IN THE CREATION OF SOCIAL IDENTITY: REMORSE AND PUNISHMENT IN LOLA RÉZ KOSÁRYNÉ'S PROSE

Kádár, Judit

College of Nyíregyháza

According to a common theory of social science, sexual repression is a means of the ruling classes to impose social oppression and exploitation, while from another aspect it is a means of social integration in so far as, by repressing their sexual needs, people aim to gain respect and social authority. Following a brief overview of the connotative meanings of the word 'kiss' in pre-WWII Hungarian discourse, the main part of the paper, relying on Freud's Theory of Personality and the text of the Hungarian Catechism of the Catholic Church, investigates the depiction of sexuality and the role of repression in the protagonist's creation of her social identity in a novel by

the conservative feminist Hungarian woman writer Lola Réz Kosáryné (1892-1984), *Porszem a napsugárban* ("Motes in a Sunbeam"). In this paper I seek to reveal whether repression enhanced the heroine's social integration or the cultural strategy of libidinal destabilization (a term coined by John Kuchich based on Michel Foucault theories) resulted in the construction of an isolated subjectivity unconcerned about class and gender.

ABOUT THE DECONSTRUCTIVE PERFORMATIVITY OF CONTEMPORARY DANCE

Kérchy, Vera

University of Szeged

In my paper I analyse the inherent performative power of contemporary dance from the perspective of a deconstructive – mostly Paul de Manian – theory of rhetorics. On the border of theatre studies and deconstructive discourse – one treating the theatrical performance as an aesthetic form, the other openly hostile to aesthetics – I examine if/how the (often theatre-phobic) deconstructive ideas related to the Derridean concept of the “rituality of the signifier” could be of any use when analyzing artistic performances. Is it possible to speak about a deconstructive aesthetics (or rather anti-aesthetics) in connection with certain multimedial dance performances and performances that put the body in target as a “text”? I tackle this question by analysing the performances of a contemporary Hungarian artist, Krisztián Gergye. In my view, the young choreographer's works articulate an alternative perspective, different from the binary notions of presence and representation, body and text, by traditional theatre theory. My interpretive approach to theatre attempts to conceptualize body-texts on stage as deconstructive allegories.

GENDER ASPECTS OF STUDYING CULTURE

Konczosné, Szombathelyi Márta

Széchenyi István University

The aim of this study is to contribute to the results of cultural studies drawing on the global research context from a gender perspective. The applied method is to analyse the database of the EVS, the WVS and the GLOBE researches. The two surveys, *Way of Thinking about Gender Equality*

and *The Role of the Family* were carried out by EVS and WVS, respectively. One of the cultural dimensions defined by the GLOBE study is gender equality. The results of research on international culture contributes to answering the question of how different or similar Hungarian culture is compared to other cultures regarding gender issues.

***BÁNK BÁN* (1819) FROM A FEMALE PERSPECTIVE – A FEMINIST COMPARATIVE ANALYSIS OF THE PLAYS’ PERFORMANCES**

Kovács, Ilona

University of Szeged

On rereading József Katona’s *Bánk bán* (1819), the “national drama” from a feminist perspective, we can expose the masculinist ideology informing it in several ways. At the same time, it is important to explore the various performances of the play to see the directors’ take on that ideology. I am interested in analyzing whether they take the nationalist agenda that inevitably devalues women at face value or keep a critical distance and invite the audience to engage in their critique. I have selected several performances from the National Theatre before 2000 as representative of the traditional, nationalist reading in order to contrast it with two alternative performances that are meant to be subversive interpretations of the play. The history of the play’s reception supports my claim that the traditional interpretations are problematic and often lead to total failure. The drama’s world is thoroughly misogynistic. To support my reading I shall point out that there is no trace of favorable disposition in the construction of the three female characters, nor do the male characters refer to them in acknowledgement. What is more, the female characters are extremely negative in relation to one another as well, showing no sympathy to one another, which results in their tragic fate. I argue that the general misogyny of the play is combined with xenophobia and a stereotypical masculinist view of the nation. A feminist reading of the performances of the play can expose that misogyny is inevitably combined with a general hostility towards any form of alterity that may easily implicate the audience in a similar disposition.

THE CHALLENGES CONFRONTING A HUNGARIAN FEMINIST ORGANIZATION AFTER 1989

Kulcsár, Zsófia

University of Szeged

The system change in Hungary in 1989 was a complex process, in which some civil organizations completely disappeared while others changed and some new ones were established. In the Hungarian civil sphere we can keep track of the (re)appearance and operation of civil organizations. In my paper, I focus on this process through the example of a feminist civil organization called Feminista Hálózat (Feminist Network) that was established after the system change. In order to understand the challenges and pitfalls of the operation of the Feminist Network, I will examine the cultural background in which it had to function through the concept of trust. On the basis of the available sources I will examine the role of the structure of the organization and the role of the foreign supporters in the Network's functioning.

LINGUISTIC GENDER TROUBLE IN HUNGARIAN

Vasvári, O. Louise

Stony Brook University

I shall discuss key issues of linguistic gender in Hungarian in a comparative context with a number of languages. I shall aim to illustrate that from a feminist perspective linguistic gender trouble in Hungarian is, if anything, more troublesome than in languages with overt grammatical gender categories. Although there are many languages without grammatical gender there can be no genderless language since all languages possess a variety of linguistic resources to mark gender distinctions. Nevertheless, many Hungarians and, more surprisingly, even some linguists, have sometimes assumed that grammatically genderless languages such as Hungarian might be less sexist, but such languages express societal sexist assumptions through lexical gender, pseudo-male generics, covert gender, social gender, collocation restrictions, semantic derogation of women, naming conventions, and address systems, as well as in a variety of other forms of pseudo-covert gender ideology in idiomatic expressions, proverbs, obscenity, and even topographical feminization. Thus, both languages with overt grammatical gender and those, like Hungarian, with gender-related

asymmetries of a more covert nature show language to represent traditional cultural expectations, illustrating that linguistic gender is a feminist issue.